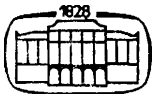

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- J. Soltész Katalin:* Babits és a magyar nyelv
Stanitz Károly: Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel
Rác Endre: A szenvedő jelentés felé?
Benkő László: Nevek és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében
Herczeg Gyula: Nagy Lajos stílusa, II.
Balassa László: Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal
Pásztor Emil: A Toldi-szótár a megvalósulás útján
Wacha Imre: A beszédművelés a tudományban és az iskolában
Bánhidi Zoltán: A magyar denominális igeképzés és az angol igeizmélet
Büky Béla—Gósy Mária: Hogyan érzékelik a stílusérteket 10 és 18 éves tanulók?
Kassai Ilona: A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben
Dömötör Adrienne: A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról
Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből, II.
Sámbokréthy Péter: Pannonhalma

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

107. ÉVFOLYAM 1983. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

- J. Soltész Katalin*: Babits és a magyar nyelv 385
Stanitz Károly: Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel 389
Ráczy Endre: A szenvedő jelentés felé? 394

Íróink nyelve

- Benkő László*: Nevek és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében 398
Herczeg Gyula: Nagy Lajos stílusa, II. 410
Balassa László: Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal 421
Pásztor Emil: A Toldi-szótár a megvalósulás útján 428

Nyelv és iskola

- Wacht Imre*: A beszédművelés a tudományban és az iskolában 434
Bánhidai Zoltán: A magyar denominális igeképzés és az angol igeszemlélet 452
Büky Béla—Gósy Mária: Hogyan érzékelik a stílusértéket 10 és 18 éves tanulók? . . 460
Kassai Ilona: A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben 467
Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában (Ismerteti: *Rónai Béla*) 469

A nyelvtudomány műhelyéből

- Dömötör Adrienne*: A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek
kapcsolatáról 472
Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből. II. . . . 481

Szó- és szólásmagyarázatok

- Sámbokréthy Péter*: Pannonhalma 494

(1 1 1 1 1 1)
Imre Samu
(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

107. ÉVFOLYAM * 1983. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Babits és a magyar nyelv

A költő születésének 100. évfordulójára

1. A nagyra menendő költőjelölt, aki századunk első éveiben bölcsészeti tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen, nemcsak Négyesy László híres stílusgyakorlatainak volt buzgó részvevője, hanem Simonyi Zsigmond nyelvészeti óráinak is. Első féléves korában írta „Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal” című kollokviumi dolgozatát, amelyet Simonyi kitűnőre minősített (vö. Mikešy Sándor: Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról. MNy. 1949. 29—38). Később ismét elővette ezt a tárgyat, amikor belefáradt Arany Jánosról szóló szakdolgozatába: „meguntam témámat! — így most dolgozatom tétele: Tárgyas ragozás, különböző személyű tárgyakkal. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy fiaink (nk?) Babics-féle törvényt fognak tanulni a magyar nyelvtanban. Ugy-e komikus?” — írja önironikus dicsekvéssel Kosztolányinak 1905. febr. 17-én. Belia György (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 259) lehetségesnek tartja, hogy valóban a tárgyas ragozásról készítette szakdolgozatát; hiteles adat nincs rá. De az az érdeklődés, amelyet a nyelvészeti téma keltett benne, egész pályája során megmaradt a költőben.

2. A fogarasi gimnázium fiatal tanára az 1908—1909-i tanév Értesítőjében „Stiliztika és retorika a gimnáziumban” című értekezést tett közzé; később a Nyugatban és esszéköteteteiben (Irodalmi problémák, Írás és olvasás¹) a kissé félrevezető „Irodalmi nevelés” címet adta neki. „A stiliztikáról és retorikáról lesz szó [. . .] Egy stúdium ez most is, csak hogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. Egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít, a szó legtágabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás s az írás is beszéd.”

„Gondolkodni és beszélni: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját. Nem tanítunk mesterséget [. . .] Nem tanítunk tudományt [. . .] Aki tudományt akar tanulni, annak már nagyon jól kell gondolkodni tudnia [. . .] Gondolkodni és beszélni tanítunk.”

„Gondolkodni és beszélni: voltaképp egy. Gondolkodás nem képzelhető beszéd nélkül és megfordítva [. . .] Elválthatatlanok, mint a test és lélek: a gondolat a lélek, a kifejezés a test.” „A nyelvkincs egyúttal gondolatkincs. Akinek több szava van, több ismerete van.” „S másodszer: a stílus helyessége a gondolat helyessége. [. . .] A stílus testhezálló ruhája a gondolatnak s a test semmi fogyatkozását sem takarhatja el. Minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra látni.”

¹ A továbbiakban: IO. Babits Mihály összegyűjtött munkái, Athenaeum, 1938

„Az ember szavakkal gondolkodik és szavakkal cselekszik. A művelt ember gondolatokkal küzd, szavakkal csatázik. A leghatalmasabb fegyver a gondolat és a szó.”

„Ezt a jó stílust, amely csak jó gondolkodás alapján épülhet, kell elsajátítanod [. . .] Ez a tanulmány az egész középiskolán át és minden tárgy körében foly s ez a tanulmány retorikai és stilisztikai tanulmány: más szóval egy magasabb beszéd- és értelemgyakorlat. Ez a tanulmány minden látszat ellenére is nem a könyvek, hanem az élet tanulmánya: nem is tanulmány, hanem nevelődés, edződés az életre.”

3. Ilyen parainézist kaptak a fogarasi diákok költőtanáruktól, aki nem sokkal utóbb a fővárosba került mint az új irodalom egyik vezéralakja. Irodalomtörténeti esszéiben, kritikáiban hasonló szellemű megállapításokat olvashatunk a stílus, a nyelvi kifejezés fontosságáról. „Vörösmartyról azt mondták, hogy a nyelve remek, de . . . de . . . és nem vették észre, hogy mikor azt mondták, hogy a nyelv remek és gazdag, avval már minden képzelhető dicséretet elmondtak. Valóban, a nyelv nem lehet külön gazdag; a nyelv gazdagsága mögött a képzetek, a lélek gazdagságának, a nyelv színessége mögött a lélek színességének kell rejtőznie” (A férfi Vörösmarty. IO. 91).

„[a nyelv] maga már mód is, tartalom is, mely már maga irodalom s az irodalomnak nemcsak eszköze, hanem csirája: őseleme és inspirálója. Ami egyes íróknál a stílus, az a nemzetnél a nyelv” (Magyar irodalom. IO. 156); „csupán a nyelv segítségével vagyunk képesek gondolkodni” (Dante fordítása. IO. 111); „a nyelv, mint szín- és képszövet, már t a r t a l o m , már képzet- és fantázia-tartalom az író lelkéből” (Ma, holnap és irodalom. IO. 209).

„Aki valamely költőt legmélyében megérteni akar, annak elsősorban a nyelvét kell tanulmányoznia. [. . .] A nyelv tanulmányával meg lehet állapítani az asszociáció alaptermészetét, azt, ami benne öröklött és tanult; [. . .] kinyomozni az érdeklődés és megfigyelés sajátosságait; az olvasmányok és látványok hatását a fantáziára. Titkos összefüggéseket lehet felfedezni, furcsa visszatérését képzetkapcsolásoknak, melyek a fantázia fejlődését vagy változatlanóságát, egyszóval a költői alkotás lélektani kulisszáit illusztrálják” (Tanulmány Adyról. IO. 245).

„Minden igazi író, aki önnön alkotásának folyamatát figyeli, rájön előbb-utóbb, hogy az írói mű kitűnősége vagy elhibázott volta legvégső fokon stíluskérdés. [. . .] Ha a kellő szó a kellő helyen nem áll rendelkezésemre: művem papirosizú, rajzom élettelen” (Könyvről könyvre: Minden a szón múlik. IO. 343).

4. De nemcsak általánosságban nyilatkozik a nyelv jelentőségéről, hanem egyes írók, művek vagy irodalmi irányzatok nyelvéről, stílusáról is van mondanivalója. 1916-ban megjelent „Ma, holnap és irodalom” című, „Ars poetica forradalmár költők használatára” alcímű tanulmányában az avantgardista iskolát többek között a stílus komplikáltságában marasztalja el (IO. 211). Hasonlóképpen vélekedik a költő alteregója, Sátorfy Imrus a „Halálfiái” című regényben, amikor a modern költészetről vitatkoznak, és barátja arra hivatkozik, hogy „Petőfit sem értették meg a maga korában”: „az lehet, hogy a tendenciáját, a szándékait nem értették: de a szavait csak lehetetlen volt nem érteni!” (Athenaeum 1938. 2 : 100). Méltányolja Laczkó Géza Zrínyiről szóló regényének (Német maszlag, török áfium) művészi archaizálását, a XVII.

századi beszéd rekonstrukciójára tett erőfeszítéseit (Egy történeti regény 1920-ból. Írók két háború közt. Nyugat kiadás 1941. 17—18). A Nyugat „Könyvről könyvre” rovatában gyakran bírálja a pongyola, parlagi stílust. „Nem az idegen szavak csúfítják el legjobban a nyelvet, hanem a csúnyán használt magyar szavak, a kúszált mondatok, logikai hibák, grammatikai hanyagságok, és a rettenetes képzavarok”; „A magyar stílus gatyában jár”; „Nem nyithatok föl mai magyar regényt, hogy itt is, ott is ne leljek valamit, ami ízlésemet, logikámat, magyar nyelvérzékemet vagy egyszerűen a fületem sérti” (IO. 345—51). Különösen erős szavakkal bélyegzi meg az 1930-as évek „új népiesség”-ének túlzásait: „körmönfont póriasság erőltetett hadonázása”, „durva és furcsa pórkuriózumok”, „etno-pornográfikus költészet”, „a Kraftausdruckok pótolják az erőt, a pongyolaság a spontánságot, paraszti születés a hivatottságot, s a fenyegetés a tehetséget” (Írók két háború közt 140—1). A megbírált költők közül az egyik a később nyilván züllött Sértő Kálmán, a név nélkül említett másik — ki hinné? — Radnóti Miklós, aki, úgy látszik, úgy szívlelte meg a kemény kritikát, hogy nem maradt benne harag.

A harmincas évek szellemi divatáramlatai közé tartozott a nyelvújítás kárhóztatása, egyik tétele Németh László „Kisebbségben” című, nagy port felverő könyvének is, amellyel Babits „Pajzzsal és dárdával” című cikkében száll vitába: „Németh Lászlónak is ellenszenves Kazinczy. [. . .] A széphalmi vezérben kultúránk fő-fő »hibbantóját« látja. [. . .] Kazinczy [. . .] szándéka s iránya sok tekintetben az egész vonalon diadalmaskodtak. Elérte például, hogy a magyar nyelv valóban rövidebb és tömörebb lett, s maga Németh László is hiába hangoztatja előszeretettel az »ősi« magyar nyelv szép hosszú szavai iránt, mégiscsak a Kazinczyék által kívánt tömörebb és európaibb modern magyar nyelven ír, s a nyelvújítók köztudatba ment szavait használja. [. . .] aligha tudná bonyolult s európai eszméktől és kultúrától befolyásolt gondolatait magyarul kifejezni, ha Kazinczy szerinte kárhóztos törekvései át nem alakították volna nyelvünket s szellemünket” (Írók két háború közt 226—7).

5. Egy-egy konkrét nyelvhasználati kérdésben is állást foglal. Az ifjú Kosztolányinak „A bal lator” című verséhez ezt a megjegyzést fűzi: „bár a bibliai hanghoz illett a félmúlt, az egyforma *valál, halál, hajolál* zavarhat valakit” (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése 29). Két évtized múlva némi büntudattal írja: „A félmúltat mi írók öltük meg; az én generációm még segített ebben a gyilkosságban. [. . .] A félmúlt kiveszte azonban megnehezítette és megcsúnyította a magyar stílust” (Könyvről könyvre: Nyelvfejlődés „in pejus”. IO. 349). Ugyanebben a sorozatban megrója azokat az írókat, akik „nem restellik például a *hogy*-ot kétszer, sőt háromszor leírni egy mondatban, ami igazán nagyon csúnya”. Kérdéses értékűnek tartja a *tűnik* ige használatát a „csodálatosnak tűnik”, „gyönyörűnek tűnik” típusú kifejezésekben, amit a nyelvművelők is sokszor hibáztatnak: „az irodalmi impresszionizmus terméke, s a Nyugat első korszakában született, olyan költők tollán, mint Tóth Árpád [. . .] Náluk helyén is van mint költői kép, mely újdonságával, tömörségével s merészségével hat. De mi lesz a költői képből, ha prózai szólamává válik, aprópénzzé kopik [. . .]?” Modorosságnak tartja az *ám* kötőszó használatát *de* helyett („Hozzájárul ehhez, hogy a *hanem*, melyet még Jókai oly csodálatos zamattal tudott használni, különös módon kezdett kijönni a divatból”), az *kárha* szóét *míntha* helyett, a „kedélyes ízű, népies” *jómagam*-ét nem népies stilszta tollán az egyszerű *én* helyett (IO. 348—507).

Közvetve fejezi ki véleményét egy ma is vitatott nyelvhelyességi kérdésről azzal, hogy a „Halálfiái”-ban szereplő Hintáss Gyulát, a sznob szélhámmost így beszéli: „[. . .] Egyszerűen unnök magunkat nélkületek. — Így mondta: *unnók* (ahelyett, hogy unnánk); s mindjárt hozzáfűzte Gombos Cirill cisztercita tanár tekintélyét, aki Sót [város] nyelvésze volt” (1 : 63). Babits ugyan maga is használja ezt a feltételes módú, tárgyas ragozású igealakot, de itt ugyanazzal a fordulattal hívja fel rá az olvasó figyelmét, mint Gyula beszédének egyéb modorosságaira: „[. . .] összpontosítani minden enerzsiánkat! — Így mondotta: *zs-vel*” (1 : 210); „[. . .] ne feledd el, hogy törvény és kötelesség, számolni avval az eshetőséggel, miszerint vágyak vannak [. . .] (Így mondta: *miszerint.*)” (1 : 101).

6. A költő nyelvi érdeklődésének különleges terméke a „Káp isten” című „nyelvtudományi humoreszk” a harmincas évekből (Babits Mihály összes novellái. Athenaeum, 1938.). A délibábos nyelvészkedés szellemes persziflázsa; abból a tréfás népi mondásból kiindulva, hogy a káposzta azért káposzta, mert „Káp hozta”, parodisztikus etimológiákkal egy pogány istenség „Káp” nevét magyarozza bele az ilyen szavakba, mint „kápólna” („Kápkolna”), „káplán” („Káplány”, tehát eredetileg papnő), „káprázás” („Káprázás”, eksztatikus remegés), „káptalan” (olyan hely, ahol már nincs Káptisztelet) és így tovább.

7. Babits sohasem szakadt el szülőföldje nyelvjárásától, vagy talán helyesebb így mondani: regionális köznyelvtől. Olyan tájnyelvi sajátosságok, mint az *i, ú, ű* helyett ejtett — és írt — *i, u, ü*, a tővégi mássalhangzó, különösen az *s* megnyúlása magánhangzós toldalék előtt fontos elemei prozódiajának, mint ahogy az „Esti kérdés” ismert hangfelvételén is hallható: „oly *óvatossan*, hogy minden *fűszál* / *lág*y leple alatt *egyenessen* áll [stb.]”. Fel-felbukkannak verseiben és prózájában az *ő*-zés, *ü*-zés, *l*-ezés nyomai (*föst*, *fösülget*, *üng*, *szürü*, *nyoszoló*, *pélva*), tájszavak (*csipeszke*dik 'kapaszkodik', *kerimbózsál* 'kering', *kapolya* 'vízgödör', *gyűvötény* 'egy kúszó gyomnövény; folyóka, szulák'), tájnyelvi alakváltozatok (*bagyulál*, *reszke*d, *girizd*, *piarc*), jelentéstani dialektalizmusok (*szederfa* 'eperfa', *tanya* 'présház', *céda* 'rendetlen öltöztető’).

Ugyanakkor rendkívül fogékony az új nyelvi fejlemények, a szókincs — nem is mindig költői — gyarapodásai iránt. A TESz. tőle idézi az első irodalmi adatot a *focizik* és a *jassz* szóra, mégpedig „A gólyakalifá”-nak ugyanabból a mondatából: „izzadt jasszképű suhancok fociztak a por és beteg fű közt” (a folyóiratbeli közlés dátuma 1913.). A „Kártyavár” című regényben 1915-ben leírta az *éca* szót (Athenaeum 1937. 122), amelyre a TESz.-nek csak 1932-ből van adata. Ugyanebben a regényben jelenik meg a *muki*, a villamos szerelőkocsi (vö. Éder Zoltán: Nyr. 87 : 474–6). Bizonynal az első egyike, aki versben említi a *dzsessz*-t („Amerika lányai / messze már *jazz*-eikkel”, A titkos szél. 1928.); a TESz. első adata 1927-ből, szakszövegből való.

8. Babits nem nevezhető olyan értelemben nyelvbúvárnak és nyelvművelőnek, mint mestere, Arany vagy pályatársa, Kosztolányi. A nyelv törvényeit egyetemi éveit után nem vizsgálta többé; a nyelvtisztító és nyelvvédő mozgalom idegen maradt a számára. „Én egy csöppet sem vagyok purista — írta Kosztolányi nekrológiájában! (IO. 365) —, nem hiszem, hogy az egyes nyelveknek önmagukba kéne zárkózniuk, nemegyszer vitatkoztunk vele erről!” Költői és szépprózai műveinek páratlan nyelvi gazdagsága, a kritikáiban meg-

nyilatkozó nyelvhasználati, stilisztikai igényessége mellett elsősorban a nyelv tisztéletére, a nyelvi kifejezés mindennél fontosabb voltára tanít, s ez talán többet is ér, mint némely mulandó érvényű nyelvhelyességi tanács.

J. Soltész Katalin

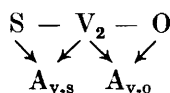
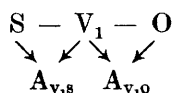
Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel

A jelek azt mutatják, hogy sok gond van mostanában a melléknévi igenévvel. Vitacikkek és egy rádióműsor választ adtak egy sor részkérdésre, felvetettek egy sor új problémát — adósak maradtak azonban egy átfogó szabályozással. A következőkben kísérletet teszek az igenév kérdésének kontrasztív módszerrel, funkcionális alapon történő szabályozására.

1. A befejezett melléknév igenév állítmányi használatát Szepesy Gyula „kiagyalt modoros idegenszerűség”-nek (Nyr. 104: 16) nevezi, és a cikkére reagáló I. Gallasy Magdolna, Kálmán Endre és Tiszamarti Antal (Nyr. 105: 29—40) is jobb híján magyartalanságként említi ezt a jelenséget. Ez az álláspont önkéntelenül is azt sugallja, hogy a jelenség okát, forrását valamelyik szomszédos nyelvben kell keresni. Szepesy is a németesnek tartott határozói igenév helyetti használatot tartja a melléknévi igenév használata fő (egyetlen?) okának. Ebben az ügyben elég nehéz igazságot tenni, ugyanis a német nyelvben ugyanaz a forma felel meg a magyar befejezett határozói és melléknévi igenévnek is. Több sikert ígér az orosz melléknéviigenév-rendszer vizsgálata. Nemcsak azért, mert az orosz nyelv hatása, főleg az írott nyelvre, egyre jelentősebb (vö. Klaudy Kinga: Orosz szövegek mondatszerkesztési sajátosságainak hatása a magyarra. Nyr. 104: 411) — bár „... az oroszból fordított magyar szövegekben a melléknévi igenevek viszonylag nagy számáért nem az orosz melléknévi igenév a felelős” (uo.), inkább azért, mert az orosz melléknéviigenév-rendszer áttekinthetősége szinte laboratóriumi tisztaságban állítja elének jelenség fő ismérveit.

Az orosz nyelv két egyenrangú szempont szerint különbözteti meg a melléknévi igeneveket. Ezek a szempontok *a*) az igenév cselekvéstartalmát hordozó ige folyamatossága vagy befejezettsége, illetve *b*) az, hogy az igenév e cselekvés alanyára vagy tárgyára vonatkozik-e. E szempontok kereszteződésének eredményeként négy igenév-fajta jön létre: 1. folyamatos cselekvő, 2. folyamatos szenvedő, 3. befejezett cselekvő, 4. befejezett szenvedő.

A rendszerezés alapja tehát tulajdonképpen ugyanaz, mint a szeriális tipológia kiindulópontja: az alany—állítmány—tárgy viszony. Az egyetlen különbség itt az, hogy az állítmány (az igenév képviselte cselekvés) esetében a főcselekvéshez viszonyított egyidejűség—előidejűség is szerepet kap. Ha elfogadjuk, hogy a melléknévi igenév melléknévi (jelzői) jellegének megfelelően fogalomszűkítő (kijelölő) szerepet játszik, tehát az adott cselekvés alanyát vagy tárgyát magával a cselekvéssel jelöli ki, akkor a szokásos jelöléseket alkalmazva ezt a következőképpen modellálhatjuk (V_1 = egyidejű, V_2 = előidejű):

ahol az $A_{v,s}$ = folyamatos cselekvő, $A_{v,o}$ = folyamatos szenvedő, $A_{v,s}$ = befejezett cselekvő, $A_{v,o}$ = befejezett szenvedő melléknévi igenév.

A fentiekben felvázolt kép az orosz nyelv melléknéviigenév-rendszerét mutatja. Tekintettel azonban arra, hogy — mint említettem — e rendszer alapja teljesen azonos egy univerzálékat kutató nyelvtipológia kiindulópontjával, joggal ébred fel a gyanú, nem általánosabb érvényű-e egyetlen nyelvnél ez a rendszerezés, nem mutat-e túl e nyelv rendszerének határain?

2. Vizsgáljuk meg, mit ír erről a MMNyR. „A melléknévi igenév” című részében (1: 229): „A melléknévi igenév (participium) *-ó, -ő; -t, -tt; -andó, -endő* képzős igei szarmazékok, mely az igei jelentés-tartalmat mint egy főnévvel megnevezhető dologhoz, fogalomhoz tartozó tulajdonságot fejez ki... Emellett az is kitűnik a beszéd összefüggéséből, hogy az igenév cselekvéstartalma a mondatban esetleg előforduló főcselekvéshez képest egyidejű..., előidejű..., vagy utóidejű-e... — Minthogy ez utóbbi szempontból eléggé világosan elkülönül participiumainak képzés szerint is eltérő három fajtája, elnevezésükben is erre utalunk: az *-ó, -ő* képzőset folyamatos, a *-t, -tt* képzőset befejezett, az *-andó, -endő* képzőset beálló cselekvésű melléknévi igenévnek nevezzük.”

Mindez azt sugallja, hogy a megfelelő igenév kiválasztásának fő szempontja az idő.

Tekintettel arra, hogy bennünket most elsősorban a befejezett igenév érdekel, ennek példáján nézzük meg, valóban így van-e. MMNyR. 1: 231: „Képzője (igéhez járuló) *-t, -tt*. Főként előidejű cselekvést jelöl, így eléggé gyakori használatú szó. Igenévi jelentése főként az igekötővel mozzanatossá tett igeik esetén világos: a főcselekvés előtt végbement, befejezett (célját elért) cselekvés eredményeképpen létrejövő állapotot nevezi meg.” A felsorolt — túlnyomórészt irodalmi — példák ezeket az állításokat igazolni is látszanak. A továbbiakban — igaz, csak másodrendű szerepben — előkerül a másik szempont is: „A tárgyatlan jelentésű igeikből — ezek közt is főként a visszahatókból — képzett befejezett történéssű melléknévi ige-nevek cselekvő értelműek: a *meghalt ember, a felfordult világ, a kitisztult ég, a megoldódott rejtély*. A jelzett szó mind e példákban a cselekvéshordozót (logikai alanyt) nevezte meg: az ember halt meg, az ég tisztult ki.

A tárgyas jelentésű igeikből képzett *-t, -tt* képzős participiumok ellenben rendszerint szenvedő jelentésűek, s az utánuk következő jelzett szó a cselekvésnek logikai tárgyát nevezi meg: *aszalt szilva; forralt bor a megbeszélte találkozót; a kijelölt munkák; A nyakán aranyhímzetű kihajtott gallér* (Gárdonyi: Egri cs. II, 309). — Mindamellett a külön tárgyi bővítményű igenév, sőt olykor a tárgy nélküli is lehet cselekvő jelentésű: *a sokat tanult ember; a messze földet bejárt utazó; tapasztalt szakmunkás*. Ilyenformán az *olvasott, tapasztalt, tanult ember* szerkezetben cselekvő, az *olvasott regény, tapasztalt hibák, tanult események* szerkezetben azonban szenvedő értelme van ugyanannak az igenévnek” (uo. 232). Megvan tehát az orosz nyelvben vizsgált minden szempont, sőt „utóidejűséggel” még bővült is. A vizsgálatot itt be is lehetne fejezni — ha nem azért kezdtük volna, mert bizonytalanság mutatkozik a melléknévi igenév használatában.

A cél érdekében feltétlenül meg kell vizsgálni (még ha Szepesy szerint ez csúrés-csavarás is), valóban vétettek-e azok, akiket ezzel vádolnak nyelv-művelőink, és ha igen, miben.

Nem szeretnék ismétlésekbe bocsátkozni, hiszen I. Gallasy Magdolna sokrétűen és továbbgondolásra serkentően töprengett e kérdés felett. Én csupán egy további — de érzésem szerint alapvető — szemponttal szeretnék e töprengéshez hozzájárulni.

a) „A vasárnap *győzött* csapat...” (pl. szerdán kikapott). A mondat a sportnyelvből való, és egyértelműen helytelen. Rácz Endre szerint azért, mert vét az egyidejűség — előidejűség szabálya ellen (helyesen tehát: „a vasárnap *győző* csapat”). Hát nem tudom. Ha ez valóban így lenne, akkor ez a mondat is helytelen: „a szombaton *sütött* kenyér még szerdán is friss”; „a vasárnap *legyőzött* csapat szerdán nyert”. Ezek a mondatok pedig helyesek. Miért hibás tehát az egyik, és miért helyes a másik? Azért, mert nyelvérzékünk a befejezett melléknévi igenévet ma már alapvetően *s z e n v e d ő n e k* érzi, használatában tehát nem az egyidejűség — előidejűség — döntő, hanem az, hogy a logikai alanya vagy a tárgyra vonatkozik-e. Példamondatunk azért helytelen, mert az igenév a logikai alanyhoz kapcsolódik.

b) A következő példa Szepesy cikkéből való: „Szeretném, ha nem értenék félre: az alábbi sorok nem kritikának szánattak” (Népszabadság, 1979. jan. 17.)”. Sietek leszögezni: ez a mondat nem hibás. Nem is azért választottam ki, hanem azért, mert segít továbbgondolni az előző gondolatot. A *szánattak* ugyanis nem melléknévi igenév, hanem régiesnek és a magyar nyelvtől idegennek kikiáltott *s z e n v e d ő f o r m a*. A *szán* ige befejezett melléknévi igenéve *szánt* (vö. „megkapta a neki *szánt* pénzt”).

Lehetne még példákat említeni, de úgy érzem, a probléma érzékeléséhez ez is elég: esetünkben a hibás használatnak alighanem a megfelelő szabályozottság hiánya, a magyartalanság vádjától rettegő, és ezért az egyetemes törvényszerűségeket is elkerülő nyelvszemlélet az egyik fő okozója. Kimondatott: a *-tatik*, *-tetik* nem használtatik. Ha pedig ez így van, akkor a szenvedő szemlélet a magyartól idegen, tehát a melléknévi igenév rendszerezésénél is csak másodrangú szerepet játszhat.

Érdemes megvizsgálni a MMNyR. példáit ebből a szempontból: a *szétszaggatott népek*, a *kipirult arc* „a főcselekvés előtt végbement, befejezett (célját elérte) cselekvés eredményeképpen létrejövő állapotot nevezi meg”. De kinek az állapotát? Az alanyét vagy a tárgyét? Mert ha ez nem szempont, akkor a „vasárnap *győzött* csapat” is helyes!

A továbbiakban belép az osztályozás szempontjai közé a cselekvő és szenvedő jelentés. Kiderül, hogy a tárgyatlan jelentésű igéből képzett igenév cselekvő értelmű: a *meghalt ember*, a *felfordult világ*, a *kitisztult ég*, a *megoldódott rejtély*; a tárgyas jelentésű igéből képzett igenév viszont szenvedő jelentésű: *aszalt szilva*, *forralt bor*, a *megbeszélte találkozó*, a *kijelölt munkák*. Itt azonban kissé összekuszálódnak a szálak. Nem világos ugyanis, miért cselekvő a *felfordult* és miért szenvedő a *kijelölt*, amikor a lényege mindkettőnek azonos: az egyik azért felfordult, mert felfordították, a másik azért kijelölt, mert kijelölték. Másrészt, ha a *tanult ember* helyes, a *győzött csapat* miért nem, amikor képzésük és alkalmazásuk módja azonos, a *győz* ige ebben az értelemben ráadásul tárgyatlan is? Erre a kérdésre csupán egy válasz lehetséges: igaz, hogy a *tanult*, *olvasott ember* típusú igenéves szerkezeteknél a jelzett szó a cselekvés logikai alanya, de „a cselekvés eredményeképpen létrejövő állapot” benne

mégis a cselekvés hatására, mint az adott cselekvés tárgyában jön létre. Nem arra mondjuk, hogy olvasott, aki egyszerűen sokat olvas, hanem arra, akit az olvasás tesz művelté, aki az olvasás által lesz művelt. Erre a típusra legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a visszahatóhoz hasonló értelmű, de semmiképp sem cselekvő. Mindez természetesen nem áll a *győz* típusú igékre, melyek alanyára nem hat vissza az adott cselekvés (vö. intranszitiv kiható, intranszitiv bennható, illetve mediális igék). Ezek esetében nem is célszerű befejezett igenévet használni — a köznyelv nem is használ —, helyette inkább a jelzői mellékmondatot: *a csapat, amelyik vasárnap győzött, . . .*

3. Nem nyújt igazi megoldást a határozói igenév sem, mivel ennek alkalmazása végül is ugyanahhoz a problémához vezet. Mivel az irányadó most is csak a MMNyR. lehet, ehhez fordulunk tanácsért.

„A határozói igenévek” című részben ezt a meghatározást találjuk: „A *-va, -ve* képzős határozói igenév (adverbium verbale) vagy egy cselekvésnek valamely módfele, vagy pedig az alanyban — vagy egy más névszói mondatrészben — megnevezett dolognak egyik állapottféle körülményét nevezi meg. Igenév lévén, valamilyen folyamatot (cselekvéstartalmat) fejez ki, de határozói vonatokozásként” (I: 258). A továbbiakból megtudjuk, hogy a határozói igenév is lehet egyidejű és befejezetlen, vagy előidejű és befejezett, majd: „A tárgyias (átható) értelmű igékből alkotott — főként az előidejűséget kifejező — igenévek gyakran szenvedő jelentésűek: *Nyitva áll az ajtó* (Arany: Családi kör; ÖM. I, 131); . . . A tárgyatlan (át nem ható) értelmű igék igenéve természetesen mindig cselekvő értelmű: *Zsibongva hadával a völgyben alant — Ali győzelem-ünnepet ület* (Arany: Szondi két apródja; ÖM. I, 261); . . .” (uott.).

Megtudjuk tehát, hogy hányféle különböző jelentést és értelmet hordozhat a határozói igenév, azt azonban nem, hogy — a tárgyias—tárgyatlan szempontot kivéve — milyen feltételek teljesülése esetén. Felmerül ugyanis a gyanú, hogy ez nemcsak az igenévtől függ, tekintettel arra, hogy formai megkülönböztetésre nincs lehetőség. Mi dönti el például, hogy melyik igenév lesz egyidejű és melyik előidejű értelmű? Abból a példából, amit az előidejű és befejezett értelmű igenévre találunk ebben a részben, ez nem derül ki. A példa így szól: *A fiú kalapját levéve lépett a helyiségbe* (közny.). Magyarázat: „ez . . . az értelme: 'miután kalapját levette'; esetleg 'úgy, hogy kalapját előbb levette'” (uott. 250). Arról, hogy ez valóban így van-e, nyomban meggyőződhetünk, ha a fenti példamondatot szembeállítjuk a következővel: „A fiú kalapját *levéve* belépett a helyiségbe”. Az összehasonlításból egyértelműen kiderül, hogy az utóbbi mondat az előidejű, az első vitathatatlanul egyidejű: a fiú úgy lépett be, hogy közben levette a kalapját. Ezt a jelentést azonban nem az igenév kölcsönzi a mondatnak, hanem a főcselekvést jelölő ige szemlélete. Erre egyébként a befejezett melléknévi igenévről szóló részben történik is utalás.

4. A nyelvhasználat — főleg a hivatalos — már régóta mutat olyan jelenségeket, amelyeknek a nyelvészeket, nyelv művelőket arra kellene készítenünk, hogy vizsgálják meg e jelenségek közös kiváltó okait és szabályozzák a kérdést. Gondolok itt, az igenévek helytelen használatán kívül olyan jelenségre is, mint a *nomen actionis + kerül, nyer, talál* típusú szerkezetek. Ez

utóbbiak annak a dilemmának az áthidalására szaporodtak el a hivatalos nyelv után immár a köznyelvben is, amely a személytelen szerkezetek egyértelmű felelősségvállalást, illetve elhatárolódást tartalmazó jelentése között áll fenn. Ha egy vállalat vezetője például azt mondja: *az épületet átadjuk*, akkor ezzel személyesen is felelősséget vállal; ha azt mondja: *az épületet átadják*, akkor magát kizárta; ha azt mondja: *át lesz adva*, magyartalanul fejezte ki magát. Mi marad? Az *átadásra kerül* aminek szemlélete teljes egészében megegyezik a szomszédos nyelvek szenvedő szerkezetének szemléletével.

5. Milyen következtetéseket lehet mindebből levonni? Először is azt, hogy a mai nyelvhasználatban erősödő tendenciát mutat a szenvedő szemlélet, a különböző személytelen szerkezetek alkalmazásának tág lehetőségei ellenére. Hogy ennek milyen társadalmi és nyelvi okai vannak, annak vizsgálata most nem célunk.

A második következtetés: nem biztos, hogy ha ilyen tendencia mutatkozik, azt feltétlenül üldözni kell. Az új nyelvi jelenségek sok esetben valamilyen hiányt igyekeznek pótolni, amelynek erőszakos megőrzése nem mindig célszerű — és az esetek többségében nem is lehetséges. Ez a jelenség egyébként még csak nem is új, legfeljebb újjáéled: „R é g i n y e l v ű n k b e n a s z e n v e d ő i g e e l é g g é k ö z k e e l t ű v o l t, i r o d a l m i n y e l v ű n k b e n m é g a m ű l t s z á z a d b a n i s m e g l e h e t ő s e n g y a k r a n j á r t a. . . N y e l v m ű v e l é s ű n k e g y i d e i g e g y e t e m e s e n k á r h o z t a t t a: e l a v u l t, i d e g e n s z e r ű e s z k ö z n e k m o n d t a” (MMNyR. 1: 357). A cselekvő—szenvedő szemlélet „egyenjogúsítása” esetén például nagyon jó szolgálatot tehet sok nyelvtani jelenség magyarázataként az anyanyelvi oktatásban, mivel könnyen belátható és rendszerezhető. Ugyanakkor nagy segítséget jelentene az idegen nyelv oktatásban is, ahol ma az az alapállás, hogy ilyen a magyarban nincs, nagyon nehezen áthidalható szakadékot jelent.

A leíró nyelvtan nagyon jó szolgálatot tehet a tudománynak azzal, hogy feltérképez egy-egy nyelvet. A nyelvhasználat szempontjából azonban sem ez, sem pedig a nyelvművelő íráskor sora nem pótolhat egy jól áttekinthető szabályrendszert, amely funkcionális megközelítésben segít eligazodni a helyes és helytelen formák között. A melléknévi és határozói igenév használatával kapcsolatosan például így:

a) A melléknévi igenév alapvetően melléknévi funkciójú névszó bővítmény. Jelzőként egy dolgot az általa végzett cselekvéssel mint az adott pillanatban legjellemzőbb tulajdonsággal tesz konkrétá. Ez odáig mehet (és ez is az előbbi megállapítást támasztja alá), hogy az igei alapjelentéstől teljesen elszakad és melléknévvé válik. Ha az adott cselekvés állandó tulajdonság és jellemzőbb mint a jelzett szó által képviselt fogalom, az igenév átveheti annak szerepét, főnévvé is válhat (*tanuló, futó, vádlott* stb.).

b) A határozói igenév alapvetően határozói funkciójú igei bővítmény. Szerepe a melléknévi igenévhez hasonló a különbséggel, hogy nem egy dolgot, hanem egy cselekvést tesz konkrétá, mégpedig azzal, hogy az adott pillanatban legjellemzőbb körülményként egy másik cselekvést rendel hozzá.

A fenti kép alapján a következő szabályozási lehetőség kínálkozik:

Minden olyan esetben használható a melléknévi igenév — akár állítmánya helyzetben is —, amikor az igenév által képviselt cselekvés tulajdonság jellegét kívánjuk hangsúlyozni: *ez az autó lopott, ez a szalonna füstölt, az sózott.*

A határozói igenévre vonatkozóan, ha annak határozói — tehát igei bővítmény — funkciójából indulunk ki, Simonyinak kell igazat adnunk. Csak abban az esetben nem használjuk ugyanis a határozói igenevet alapvető szerepétől eltérően, ha állapotot jelölünk vele. Ilyen esetben ui. a határozói igenév tulajdonképpen a *l é t i g e b ő v í t m é n y e*, a létezés módját határozza meg. A különbség a következő mondatoknál nyilvánvaló: *ez az autó nyitott — ez az autó nyitva van, ez a szalonna szózott — ez a szalonna meg van szóva* (a másik még nincs), *a leves el van szóva* stb.

Egy generatív magyar nyelvtan terve már évekkal ezeiótt megszületett. Jó lenne, ha nyelvművelőink minél hamarabb kézbe vehetnék!

Stanitz Károly

A szenvedő jelentés felé?

1. Stanitz Károly fönti, érdekes és számos ponton helyes szemléletű cikkében arra a következtetésre jut, hogy „nyelvérzékünk a befejezett melléknévi igenevet ma már alapvetően *s z e n v e d ő n e k* érzi, használatában tehát nem az egyidejűség — előidejűség a döntő, hanem az, hogy a logikai alanyra vagy a tárgyra vonatkozik-e”.

Abban természetesen igaza van a szerzőnek — hiszen ez közismert —, hogy a tárgyas igéből képzett befejezett melléknévi igenév általában szenvedő jelentésű (pl. a *l e g y ő z ő t t c s a p a t*). De hogy a tárgyatlan igéből képzett befejezett melléknévi igenevek a szenvedő jelentést kezdenék felvenni, az aligha bizonyítható.

Mindenesetre kétségtelen, hogy az efféle igenevek mai nyelvünkben nagyon elszaporodtak. Régebben így írtunk és beszéltünk: „Itthon is fellép a külföldön sikerrel *szereplő* együttes.” Manapság azonban egyre gyakoribb lesz a folyamatos melléknévi igenév helyett a befejezett melléknévi igenév használata: „Itthon is fellép a külföldön sikerrel *szerepelt* együttes.” Tehát a befejezett melléknévi igenév alkalmazását illetően éppen nem a szenvedő, hanem a *c s e l e k v ő* jelentés kiterjeszkedésének vagyunk a tanúi.

2. Mint több ízben, de legtüzetesebb módon „Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata” című cikkemben (Nyr. 98: 385—98) kifejtettem, az említett jelenség két okra vezethető vissza.

Az egyik — bár kisebb hatóerejű, de kétségtelenül fennálló — indíték az idegen, mégpedig orosz nyelvi hatás. Korábbi cikkemben erről a következőképpen szóltam: „Orosz hatásra . . . mindenképpen gondolnunk kell. Halász Gyula néhány évtizede még arról panaszkodott, hogy a vonatkozó mondatok egyre inkább háttérbe szorítják az igenévi jelzőket (Édes anyanyelvünk 25), manapság viszont feltűnően elszaporodtak a melléknévi igeneves szerkezetekkel zsúfolt mondatok, s ebben kétségtelenül részük van az oroszból való fordításoknak is (vö.: Erdődi: Nyr. 78: 221; Rácz: Anyanyelvi műveltségünk 47). Erdődi (i. h.) külön megemlíti a befejezett melléknévi igenévnek sűrű jelzői alkalmazását, s ez annál inkább figyelemre méltó, mert az orosz valóban ismeri a cselekvő értelmű befejezett (helytelen, de szokásos műszóval: múlt idejű) melléknévi igenevet mint külön nyelvtani kategóriát. A fordítók ennek átülte-

tésében meglehetősen ingadoznak; egyik nyelvűvelő kézikönyvünk inkább a folyamatos, mint a befejezett igenév használatát ajánlja (Fábián—Köves: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 53). Ez az eljárás valóban helyeselhető, s a fordítói gyakorlatban is megfigyelhető (vö. pl. Károly: i. h. [= NytudÉrt. 10. sz.] 74 j.); de az ellenkezőjére — a befejezett igenévvel való átültetésre — is számos példát találunk. Így az intranszitiv igék befejezett melléknévi igenévének mind gyakoribb jelzői előfordulásához kétségtelenül hozzájárult az orosz nyelv hatása” (Nyr. 98: 390).

Úgy látszik, ez a cikkem elkerülte Stanitz Károly figyelmét: rám nem hivatkozva, tehát tőlem függetlenül hasonló megállapítást tesz.

A másik — s véleményem szerint a fontosabb — indíték a precízebb, olykor precízkedő kifejezőmódra való törekvés, amely napjaink nyelvhasználatának más területein is megmutatkozik (erről részletesebben szoltam „A mai magyar nyelv változásai” című előadásomban, az MTA 1983. május 2-i együttes osztályülésén).

3. Stanitz Károly — cikkének befejező részében — úgy véli, hogy egy generatív magyar nyelvtan, ha elkészül, ebben a kérdésben is segítségére lehet nyelvűvelőinknek. Nos — bár egy ilyen nyelvtan még valóban nem készült el —, ez a segítségnyújtás máris megtörtént. Éppen a generatív grammatikai munkálatok révén vált szinte nyelvtudományi közhellyé, hogy a melléknévi igenévi jelzőt tartalmazó mondat az úgynevezett beágyazásos (generalizált) transzformációval vezethető le, mégpedig két mondatból: egy keretmondatból és egy beágyazandó mondatból (vö. Károly: ÁltNyTan. 4: 102).

Ez a levezetés azt is megmutatja, hogy az így létrejött melléknévi igenév cselekvő vagy szenvedő jelentésű-e. Ha a jelzett szó a beágyazandó mondatban az alany szerepét tölti be, akkor az igenév cselekvő jelentésű, ha pedig a tárgyét, akkor szenvedő jelentésű lesz. Ebből világosan kiderül, amit szerzőnk homályosnak tart, tudniillik hogy miért cselekvő jelentésű egyebek között a *felfordult*, s miért szenvedő jelentésű a *kijelölt* igenév.

Ez utóbbinak szenvedő voltában persze egyetértünk: *A kijelölt munkák gyorsan elvégezhetőek.* ← *A munkák gyorsan elvégezhetőek.* *A munkák a t kijelölték* (itt tehát a jelzett szó a beágyazandó mondatban a tárgy szerepét töltötte be). A *felfordult* esetében más a levezetés: *A felfordult autó az árokban kötött ki.* ← *Az autó az árokban kötött ki.* *Az a utó felfordult* (itt tehát a jelzett szó az alany szerepét töltötte be a beágyazandó mondatban). Az már más kérdés, hogy a tárgyatlan (a visszaható jelentéssel kacérkodó) *felfordult* és a tárgyas (a műveltetőhöz hasonló) *felfordít* igék egymásból levezethetők, s a *felfordított* igenév valóban szenvedő jelentésű. De mi nem a *felfordított*, hanem a *felfordult* igenév jelentését vizsgáltuk. — Persze ha az ige nem visszaható jelentésárnyalatú, akkor még világosabb lesz a cselekvő jelentés: *Itthon is fellép a külföldön sikerrel szerepelt együttes.* ← *Itthon is fellép az együttes.* *Az együttes külföldön sikerrel szerepelt.* Hogy is érezhetne itt a nyelvérzék szenvedő jelentést?!

4. Természetesen a tárgyatlan igéknek ezekkel a cselekvő jelentésű befejezett melléknévi igeneveivel kapcsolatban továbbra sem mellőzhetjük a nyelvi helyességnek azt a kritériumát, hogy csak az előidejű cselekvés kifejezésére használhatók. Stanitz cikkében ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A vasárnap *győzött* csapat . . .” (pl. szerdán kikapott). A mondat

a sportnyelvből való, és egyértelműen helytelen. Rácz Endre szerint azért, mert vét az egyidejűség — előidejűség szabálya ellen (helyesen tehát: »a vasárnap *győző* csapat«). Hát nem tudom. Ha ez valóban így lenne, akkor ez a mondat is helytelen: »a szombaton *sütött* kenyér még szerdán is friss«; »a vasárnap *legyőzött* csapat szerdán nyert«. Ezek a mondatok pedig helyesek.”

A szerzőnek teljesen igaza lenne (eltekintve attól, hogy cselekvő és szenvedő jelentésű igeneveket vesz egy kalap alá), ha én ilyesmit valahol is leírtam volna. Hogy honnan idézi a nekem tulajdonított véleményt, azt nem jelöli meg. Alkalmasint az Édes Anyanyelvünk 1981. évi 2. számában (1–2) megjelent cikkem lehet a forrása, ott azonban a következő példamondat áll: „A játékos 1956 szeptemberében *dirigense* volt a Moszkvában 1 : 0-ra *győzött* magyar válogatottnak.” Csakhogy ebben a mondatban valóban egyidejűség áll fenn az állítmány és az igenév között (a játékos akkor volt dirigense a válogatottnak, amikor az győzött), tehát egyidejű igenevet kellett volna használni, így: „A játékos *dirigense* volt a Moszkvában 1 : 0-ra *győző* válogatottnak”. Ha ez volt a tőlem idézett példa forrása, akkor azt alaposan (és célzatosan?) kiforgatta a szerző: előidejű igenevet szerepeltetett benne. Tehát amit én mondtam, azt nem a szerző által kiforgatott példamondattal kapcsolatban állítottam. S állításomat fenn is tartom: helytelen a tárgyatlan igéből képzett, tehát cselekvő jelentésű befejezett melléknévi igenév jelzői használata abban az esetben, ha az igenév egyidejűségezt fejez ki.

5. Hadd essék néhány szó a tárgyias igék befejezett melléknévi igeneveiről is! Ezek rendszerint valóban szenvedő jelentésűek (pl. *a tegnap látott Balaton*; vö. *a B a l a t o n t tegnap láttuk*). Ám ha az ilyen igenév tárgyi bővítmenyt kap, még ez a szenvedő jelentés is átcsap cselekvőbe (pl. *a sok vihart látott Balaton*; vö. *a B a l a t o n sok vihart látott*). Ismeretes továbbá — szerzőnk is szól róla —, hogy néhány tárgyias igének befejezett melléknévi igeneve tárgy nélkül is szerepelhet cselekvő jelentésben: *tanult, tapasztalt, olvasott, művelt* (ember). Ennek a jelenségnek — Stanitz erőszakolt magyarázatával szemben — egyik természetes forrása az implicit, általános jelentésű tárgy: *a (sokat) tapasztalt ember*. Másik forrása pedig az idevágó igék intranszitiv használatából fakad (vö. „A jó pap holtig *tanul*”). Tehát még az ilyen igenevek alkalmazásakor is a c s e l e k v ő jelentés kiterjeszkedésének vagyunk a tanúi. (A *művelt* igenévben — itt részben egyetérthetünk Stanitzcal — visszaható jelentés is lappang: 'aki magát sokat művelte'.)

Előfordulhat persze, hogy a nyelvérzék még nem érzi jogosultnak egyéb szóba jöhető tárgyias igéknek intranszitiv használatát, ezért az efféle igék befejezett melléknévi igenevét szenvedő jelentésűnek fogja fel, s hibásnak ítéli. Magam sem helyeslem az ilyesféle mondatokat: „A csapadékos május elúzta a korábban *fenyegetett* tavaszi aszályt” (Nyr. 99: 9), jóllehet bizonyos esetekben fölmerülhet, hogy az ilyen igenév alapigéje mégiscsak intranszitiv értelmű, akár a mi példánkban is (vö. „Aszály *fenyeget*”).

6. Stanitz Károly cikke azzal a vitával kapcsolatban íródott, amely a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról folyt le a Nyelvőrben és egybűtt. Erre vonatkozólag hadd idézzem említett akadémiai előadásom idevágó részletét:

„A *-t/-tt* képzős igenév jelzői használatával kapcsolatban ki kell térni állítmányi szerepének a megszorodására is. Például *a feltételek biztosítva*

vannak helyett egyre inkább ilyesmit hallhatunk és olvashatunk: *a feltételek biztosítottak*. Erről a terjedő nyelvi jelenségről mostanság heves vita dúl szakfolyóiratban és napilapban egyaránt.

Kétségtelen, hogy a *-t/-tt* képzős igenévnek állítmányi használata nem egyszer abból a nyelvhelyességi babonából fakad, hogy a *-va/-ve* képzős határozói igeneves kifejezés nem volna magyaros: *a feltételek biztosítva vannak*. Valójában éppen ellenkezőleg áll a dolog, ezért a *-t/-tt* képzős igenévnek állítmányként való szerepeltetésétől kissé magam is idegenkedem, korábban bíráltam is.

Be kell azonban vallanunk, hogy az említett folyamatnak aligha tudunk ellenállni, olyan erős a sodrása. Ráadásul több mellékág is táplálja. Ugyanis az ilyen igeneveknek egy része valódi melléknévvé vált, s így bizvást lehet állítmány (pl. *Pista fáradt*). Más részüknél ez a metamorfózis átmeneti állapotban van (pl. *Pista jól öltözött*). Végül is, ami egyszer jelzőként állhat, igenévi jellegének akár a teljes megőrzésével, nyelvünk belső törvényei szerint bizony átalakulhat állítmánnyá is: a jelző és az állítmány ugyanis egymás transzformjai. Nagyon érdekes, hogy a vita egyik résztvevője, aki ezt a folyamatot egyébként helyteleníti, azt javasolja: ne a határesetekkel foglalkozzunk, hanem a tiszta példákkal (Magyar Nemzet 1983. márc. 19. 14). Nos, amikor mai nyelvünk változásairól beszélünk, a határesetek, az átmeneti jelenségek sokkal nagyobb súllyal esnek latba, mint a világosan kategorizálhatók. Éppen az átmeneti formák felerősödése volt az, ami beláttatta velem és számos kollégámmal, hogy itt — és sok hasonló esetben — nincs értelme tovább folytatni a harcot, s el kell ismernünk ennek a nyelvi változásnak a jogosultságát.”

Az idézeteket kiegészíteném a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának olyan előmozdítóival, amelyekről a vitában viszonylag kevés szó esett (vö. mégis: I. Gallasy: Nyr. 105: 33; Tompa: Nyr. 105: 166—7, 177). Ide tartozik az igenévi jelzőnek értelmezőként való megismétlése, továbbá az igenévi jelzőnek (értelmezőnek) az önállósulása, új mondatba kerülése; pl.: „*Befejezett ügy* — kezdte Pál, és mosolygós arcot hazudott —, tökéletesen *befejezett*” (Török Gyula: A porban. 1974. 298); ill.: „Igaz, ma még csak *terv* mindez. De *elfogadott*, s . . . úgy tetszik, a megvalósítás stádiumához érkezett” (Magyar Nemzet 1980. aug. 20. 7).

Rácz Endre

Nevek és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében

A 100 éve született költő emlékének

Amióta a statisztika betört az életünkbe, különösképpen, mióta a számítógépek megsokszorozták szerepét és jelentőségét, aligha van olyan foglalkozás, munkaterület, amely nélkülözhetné a számokat. Természetes, hogy a tudomány, így a nyelvtudomány is igyekszik kihasználni a statisztikai adatolás nyújtotta előnyöket. Ezt próbálom igazolni az alábbiakban.

A Juhász Gyula összes műveit rendbe soroló kritikai kiadás (J. Gy. összes művei. Versek 1—3. Szerk. Ilia M.—Péter L., 1963.) 1373 verset tartalmaz mintegy 150 000 szónyi terjedelemben. (Ez folyó szövegre áttéve kb. 300 oldalas könyvnek felel meg.) Ebben a terjedelmes szövegben kereken 12 000 különböző szó (szótípus) fordul elő. Ezeket a szókat természetesen sokféle szempontból lehet osztályozni és vizsgálni (vö. pl. J. Gy. költői nyelvének szótára, 1972.)

Itt most nem a költő egész szókincsével szándékozom foglalkozni, csupán azzal a 633 szóval, amely személyt jelöl. Tehát Juhász Gyula költészetében 633 személlyel találkozhatunk.

Nem könnyű eldönteni, hogy ez a szám sokat vagy keveset jelent-e. Némi támpontot nyújt, hogy Kovalovszky Miklós ötszázra becsüli az Adynál előforduló tulajdonnevek számát (tehát nem csupán a személyneveket; Nyr. 101 [1977.]: 291). De ezek túlnyomó része prózai írásokban fordul elő. Petőfi-nek ugyancsak az összes műveiben kereken hatszáz személynév található, de ezeknek csak kisebb részét teszik ki a versekben előforduló nevek.* És Arany János műveiben 865 a személynevek száma (J. Soltész: Nyr. 106 [1982]: 293).

Nem közömbösek ezek a számok, de a mennyiségi adatoknál és arányoknál nyilván fontosabb az a kérdés, milyen szerepe van a neveknek, ill. a nevek hordozóinak Juhász Gyula költészetében; vagy másként: mit vallanak ezek a nevek Juhász Gyuláról és költői művéről.

Hogy a személynevek nem jelentéktelenek az alkotóra nézve, arról maga a költő tanúskodik. A Petőfi használta személynevekről ezekkel a (többször idézett) szavakkal nyilatkozik: „Homér, Xerxes, Szokratesz, Caesar, Cassius, Brutus, Osszián, Petrarca, Tell Vilmos, Shakespeare, Byron, Rousseau, Desmoulins Camill, Napóleon, Beaurepaire, Latour. Ezek a nevek olyan komplexumot adnak, amelyből kellő lélekelemzéssel Petőfi egész érzelme- és gondolatvilága kideríthető” (Örökség 2 : 223).

Éppen az érzelmi és gondolati világ kibontakoztatása, ill. pontosabbá, világosabbá tétele, a Juhász Gyula-kép itt-ott még mindig homályos pontjainak

* Csige Katalin főisk. tanársegéd volt szíves rendelkezésemre bocsátani Petőfi műveiből összeállított névtárát. Szívességét ezúton is köszönöm.

tisztázása vagy új megvilágítása jelenti azokat a célokat és szempontokat, amelyek előttem lebegnek, és olyan vizsgálati módszerre serkentenek, amely a költői életműben előforduló nevekre, ill. a mögöttük rejtőző személyekre épül.

Az említett 633 személyt sokféle alakzatban lehetne felsorakoztatni. Először is kiemelem a nem valóságos, tehát képzelt (fiktív) alakokat. Ilyenek az ókori mitológia szereplői (nem kevesebb, mint 46 név), a bibliai eredetű személyek (beleértve azokat is, akik történelmi személyek voltak), ilyen 32 név; 16 vallási vonatkozású név; valamint a magyar és világirodalmi művekből származó költött személyeket jelölő nevek; számuk 67. De idesorolhatók még azok az általános, jelképes személyekre utaló nevek is, amelyek nem valamely meghatározott személyt, hanem egy embertípust jelölnek (pl. a hétköznapi embert különböző nyelveken kifejező *Kovács, Schmidt, Smith, Forgeron, Forgiarini*; becéző leánynevek: *Böske, Juliska, Rózsika*; apácanévek: *Ágota, Beata*; a nemzeti hovatartozásra utaló nevek: *Florica, Prokop* stb.); ezek száma 35; összesen 196 név. (Csige Katalin adatai szerint Petőfinél mindössze 21 fiktív név fordul elő.)

Ezek az adatok fényt vetnek Juhász Gyula széles körű műveltségére, irodalmi tájékozottságára, olvasottságára, érdeklődési körére stb. A mennyiségi és sorrendi előfordulásokból kihámozható volna a költő szellemi életének, ismeretkörének, talán világnézetének alakulása is. Ám mindennél többet mondanak, lényegesebb vonásokat tárnak föl, és előbb, emberibb sajátságokhoz vezetnek azok a szálak, amelyek a valóságos személyek nevéből bogozhatók ki. Ezért a több száz különböző korokban élő személyt jelölő nevet úgy próbálom egy képzelt nézőtérre elhelyezni, hogy e furcsa színház első soraiban azok foglaljanak helyet, akik legközelebb állnak a költőhöz, míg a futó ismerősök, az éppen csak említettek a legtávolabbi, leghátsó sorokban húzódnak meg. Természetesen így a földszintet főleg a kortársak töltik meg, a régebbi korok emberei, még ha egyébként jelentős történelmi személyek is, rendszerint a felsőbb emeletekre vagy karzatra szorulnak.

Rendszerint, de nem kivétel nélkül! A kivételek megállapításába pedig a számok, a statisztika szól bele. Lehet-e véletlen, hogy Csokonai neve a versekben tízszer, Aranyé huszonkétszer, Adyé huszonhatszor, Petőfié negyvennégszer fordul elő? Mindegyiket túlszárnyalja — és ez cseppet sem meglepő — Anna nevének nyolcvanegyszeres említése.

A számadatok tehát megerősítik azt a tényt, amelyet egyébként Juhász Gyula költészetének minden ismerője természetesnek tart, hogy ti. a költő életében a legfontosabb személy Anna. Az azonban már nem annyira ismert és magától értetődő, hogy ki ez az Anna, és milyen kapcsolatban volt a költővel.

Az első kérdésre adható sablonos válasz, amely minden életrajzból, lexikonból kiolvasható, vagyis hogy Juhász Annája azonos Sárvári Anna színésznővel, voltaképpen semmiről sem tájékoztat, és nem is felel meg a valóságnak, legfeljebb csak többszörös áttétellel.

Nem hiszem, hogy szentségtörés, ha legkedvesebb, nagyra becsült költőmről kimondom, hogy ágrólszakadt, gyámoltalan „filosz” volt, és nem lehetett partner egy karrierre vágyó vidéki színésznő számára, aki sokkal inkább számíthatott sikerre külső („szekszis”) megjelenésével, mint művészi tehetségével. (Legfeljebb pillanatnyi szeszély, lovagjaival kacérkodó játék készíthette volna arra, hogy rámosolyogjon a vékonypénzű „költőcskére”.)

Egy Juhász Gyulát tisztelő irodalombarát egyszer azt kérdezte, vajon volt-e szerelmi viszony Sárvári Anna és Juhász Gyula között. Határozott

nemmel feleltem. Egyrészt azért, mert az egyik legszebb szerelmes vers tanúsága szerint a költő megcsókolta Anna szép kezét, s s z e r e t n é megcsókolni Anna száját (Vigasztalásul); egyik Anna c. verse pedig így végződik: „Az üdvösség túnt föl az esti csendben, De én partjára lépni elfeledtem!” Másrészt azért, mert a művésznő egyszerűen keresztülnézett a költőn. Erre utalnak az Orbán lelkének önéletrajzi vonatkozású sorai (Örökség 2: 118—9) és más kortársi, baráti megemlékezések is (vö. Dutka Á., in J. Gy. 1883—1937. Szerk. Paku I. 1962. 129—30).

A valóság nyilván egyszerű, hétköznapi történet: a gyámoltalanul félénk ifjú poéta az útjába kerülő első szép nőben látja megtestesülni azt a női eszményképet, amelyet sokkal inkább ábrándozásból és olvasmányélményekből, mint élettapasztalatból próbált magának megrajzolni, megálmodni. Hogy ez a kép csupán álom maradt, az szinte törvénytörő. De míg a kiábrándító valóság okozta fájdalom egyre tompul, az álmok megmarad, sőt tovább színesedik, egyre fényesebben csillog. S mert ez az álmodozó igazi költő, egyre tisztább gyöngyszemeket termel ki magából (Milyen volt, Anna örök, Coronatio, Glória stb.). Juhász Gyula Annája tehát valóságos személy és képzeletbeli, költött lény egyszerre. Talán éppen ez a kettősség kölcsönöz az Anna-verseknek sajátos, utolérhetetlen finomságot, elbájoló, varázsos szépséget.

A többi nőalak, aki megjelenik Juhász költészetében, csak halvány visszfénye, egy-egy felvillanó szikrája, utórezgése a költő lelkét annyira hatalmában tartó, soha nem szűnő nagy érzésnek és emlékeknek. Lehetne említeni Júliát, aki a költőt „az életbe visszahozta”, s akihez egész versciklus szól ugyan, de az Anna-versek kristályos csengése, melegsége nélkül.

A női nevek közt tallózva akadnak még olyanok, akik kissé megnyilazták a költő szívét. De ezek csak pillanatnyi rezzenések, felvillanó gyufaszálak. Ilyen lehetett a kápráztató filmszínésznő: Henny Porten, a „messze szép nő”; még inkább Medgyaszay Vilma, kinek hangjában „minden bús vágy, édes emlék Fölcseng...” (M. V-nak hódolattal); esetleg még néhány színésznő, akinek nőiessége, művészet, megjelenése esztétikai, esetleg erotikus hatással volt a költőre. És ilyen lehetett néhány ismerős család asszonya, leánya, aki nosztalgikus vágyat ébresztett a meleg szép otthonon soha nem érző férfiban. Jellemző epizódul meg kell említeni Ancsát is, a kis cselédlányt, akinek piruló arcára költőnk egyszer csókot lopott. Aztán így vigasztalta — nem is annyira a lányt, mint saját magát: „— Ne szégyeld azt a csókot, benne égett Egy fájdalmas, nagy, meddő férfiele!” (Souvenir).

Egészen más forrású és irányú, nem rejtett, hanem nyíltan megvallott, fennen hirdetett érzés sugárzik azokkal a személyekkel kapcsolatban, akik a költő szívéhez más oldalról, de éppen olyan közel állnak, mint az említett nők. A költőtársakról van szó. Az összetartozás, a személyes kapcsolat tekintetében itt meglepő módon nem lehet különválasztani élőket és holtakat, s ha ilyet próbálnánk, alighanem az utóbbiak javára billenne a mérleg. Említettem már Csokonai, Petőfi, Arany és Ady nevét. Ők a legközvetlenebb barátok, pályatársak, példaképek. Hogy nevük gyakori felbukkanása nem véletlen, a hozzájuk, róluk szóló hang melegsége, közvetlensége igazolja. (Pl. Csokonai szobránál, Petőfi-centenárium, az Iza partján, Dicsőség Adynak.) A szeretve tisztelt költők sora még jócskán bővíthető. Például Balassival, már csak azért is, mert neki is Anna volt nagy szerelme (Bujdosó Balassi). Kiss Józsefet becenevén (*Juszuf*) is kedvesen emlegeti Juhász. Kapcsolata Babitscsal, Kosztolányival még az egyetemi években kezdődött (vö. a Négyesi szeminárium c.

megemlékezést, Örökség 1: 92) és későbbi levelezésben folytatódott (vö. Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rend. Belia Gy. 1959.).

Ha a költészet és humánium, hazafiság és baráti szeretet mint közös eszmék, érzések, azonos célok egy sorba állították és összekapcsolták Juhász Gyulát az elhúnyt elődökkel vagy kortársakkal, úgy még szorosabb, még közvetlenebb az együvé tartozás érzése két olyan személlyel, akik egyazon táj szülöttei, egyazon város lakói. Természetesen Tömörkény Istvánra és Móra Ferencre gondolok. A hozzájuk fűződő barátságot és szeretetet még jobban táplálja a közös gyökér és közös sors: a tiszai tájjal és néppel való azonosulás. (Pl. Üdvözlét Tömörkénynek, Darvadozás, Tömörkény emléktáblájára stb.) Meg kell jegyezmem, hogy a statisztikai adatok itt nem egyértelműen bizonyítanak. Tömörkény neve tizenháromszor, Mórát mindössze ötször fordul elő. De a Mórához írt öt vers közvetlen, meleg hangja, meghatványozza a számok értékét (Móra Ferencnek c. versek).

A Juhász-versekben előforduló 57 magyar költő, író közt a nagy klasszikusok (a már említetteken kívül Zrínyi, Kölcsey, Katona, Berzsenyi, Madách, Jókai stb.) mellett felvonul csaknem valamennyi jelentős kortárs (Babits, Kosztolányin kívül Gárdonyi, Karinthy, Kassák, Krúdy, Móricz, Szabó Dezső, Szép Ernő stb.).

A Juhász-versekben található költő-, írónevek és ezek száma további jellemző jegyeket is elárul. Ilyen, hogy a 62 külföldi név közül 19, csaknem egyharmad rész francia; hogy az idegen nyelvből magyarra átültetett 40 vers közül 13-nak a szerzőjét az impresszionizmus képviselőjeként tartja számon az irodalomtörténet (vö. G. von Wilpert, Sachwörterbuch der Literatur. Stuttgart, 1964⁴: 296). Ezek az adatok külön, részletesebb elemzést érdemelnek. (Juhász Gy. és az impresszionizmus c. tanulmányom kéziratban.)

Ha ismét felidézem a képzelt színházi nézőteret mint a Juhász Gyulához kapcsolódó személyek áttekintését segítő panorámás támpontot, a földszinti sorokban foglalnak helyet azok a kortársak, főleg szegediek is, akikkel a költő gyakrabban vagy ritkábban érintkezett, akikkel nem is annyira mint költő, hanem mint újságíró, színi kritikus vagy minden iránt érdeklődő újságolvasó találkozott.

Szám szerint legnagyobb a színészek csoportja (49 személy). Elsősorban a szegedi színház tagjaival, ill. a szegedi színpadon megforduló művészekkel találkozunk itt (Andor, Dési, Diósi, Herczeg, Kassai, Kornai, Nyárai, Ocskai, Palágyi, Péchy Blanka és Erzsi, Sik, Soma, Somlay, Sztrahon, Tarján stb.). De akad köztük külföldi híresség is (Duse Eleonóra, Kainz, Maillard; a már emlegetett Henny Porten, a Magyarországon is többször megfordult táncosnő: Elssler Fanny, Kieselhausen műlovarnő, Paulus sanzonénekes stb.).

Az újságíró kollegák száma nyolc (talán nem is volt sokkal több). Az egyéb, főleg szegedi kortársak hatvanas keretében a legkülönfélébb foglalkozású egyének lépnek elénk, köztük néhány jó barát. Így Espersit János ügyvéd (vö. Péter L.: E. J. 1955.), Hollós József orvos, valamint a baráti családok tagjai, a költő tisztelői (Bach Lászlóné, Kilényi Irma „a kedves titkár”, Finike, Magduska, Simonka stb.). Továbbá városi tisztviselők (Balogh, Fodor, Szekerke), tanárok (Czimer, Fekete, Horváth, Jakab, Szinger), lapkiadó (Engel), bankigazgató (Hofbauer), fényképész (Bäck), fogtechnikus (Eidus), cukrász (Árvay), forradalmár katona (Tabódy), egykori egyetemi társ (Simon); sőt a börtönből éppen szabadult sikkasztó (Kriván). Felvonul az egykori „Bástya” futballcsapat teljes, tizenegy főnyi legénysége is.

Mint a korabeli írók, költők legtöbbször, Juhász is gyakran fordult meg vendéglőkben, kávéházakban. Nem meglepő tehát, ha ismerősei közt pincérek, vendéglősök és cigányzenészek is akadnak (Bauda, Bukosza, Dankó, Kass, Rác stb.).

Az ismeretségi vagy inkább érdeklődési kör tágabb mezőkre is kiterjed. Az országos közélet, politika 25 személlyel van képviselve a versekben (köztük néhány régebben élt, ill. külföldi személy). De nem sokkal marad el ettől a társaságtól a tudományt képviselő gárda 19 tagjával Arisztoteléstől Darwinig és Bergsonig. Ez utóbbi csoporthoz hasonló könyvtári ismeretség fűzi költőnket ahhoz a nem kevesebb, mint 93 történelmi személyhez, akik közt megtaláljuk a magyar történelem nagyjait éppen úgy, mint a világtörténelem számos, különböző korból és nemzetből származó alakját Augustus és Marcus Aurelius császároktól XIII. Alfonzsig és Zmejánovics verseci püspökig. (Ebbe a csoportba sorolom a trójai háború hőseit, Odüsszeuszt és társait is.)

Hasonlóan tarka kép alakul ki abból a művészi gárdából, amely a költőnkel szembe kerülő festők, szobrászok, zenészek (zeneszerzők és előadók) nevét örökíti meg. 28 festő, 16 zenész, 6 szobrász sorakozik fel e tekintélyes együttesben. Magyarok és külföldiek, kortársak és századokkal előbb éltek egyaránt vannak köztük. (Raffaello és Rembrandt, Gulácsy és Moholy Nagy; Mozart és Puccini, Bartók és Dohnányi, Pheidiasz és Rodin neve ötlük itt szemünkbe sok más nagy vagy kevésbé ismert személy között.)

A több mint 600 személyt befogadó színházunk emeletein még üresen maradt 67 szék azokat foglalják el, akik a már említett mitológiai és bibliai nevek mellett ugyancsak a fiktív személyek számát növelik. Ezek az irodalmi névadásból született személyek. Köztük megtalálhatók a magyar és világ-irodalom szereplői: Dugonics Etelkája, Csokonai Lillája és a kuruc dalokból ismert Tyukodi pajtás szépen megfér Shakespeare tucatnyi hőisével. Társaságukat színezi többek között Cyrano és Peer Gynt is.

* * *

Az eddigiekben áttekintett, talán szokatlan és furcsa seregszámából az első szembeszökő számadat — mint már szó volt róla — a fiktív személyek tekintélyes mennyisége (196 név). Bizonyossága ez annak, hogy költőnk számára fontos és termékeny ihlető talajt jelentenek az olvasmányok útján szerzett élmények. Hogy ez valóban így van, arról még jobban meggyőző egy másik számszerű szembeállítás; ha ti. a 472 valóságos személy közül megpróbáljuk különválasztani a közvetlen, személyes ismerősöket a csupán névről (újságokból, könyvekből, esetleg szóbeli közlésekből stb., tehát közvetlenül) ismert egyénektől. A megkülönböztetés csak hozzávetőleges becsléssel történhet, mert sok esetben nem lehet pontosan rekonstruálni, hogy bizonyos személyeket a költő ismert-e, vagy csak hallott, olvasott róluk. Pl. a korabeli közéleti személyekkel, politikusokkal aligha találkozott, míg az írók, költők legtöbbször személyes ismerőse volt. A kortárs magyar művészek (festők, szobrászok, zenészek) egy része megfordulhatott olyan körökben, ahol Juhász Gyula is otthonos volt, de már a külföldiek bizonyos idegenek maradtak számára; nem is szólva arról, hogy az ide tartozó személyek egy része régebbi korokban élt, akárcsak a tudomány képviselői. Ugyanilyen megosztású és ugyanilyen ellenőrizhetetlen a színészek társadalma stb. Az ingadozások figyelembevételé-

vel valamilyen közeparányost keresve, mintegy százra tehető a tényleges ismerősök száma. Minthogy a költeményekben előforduló nevek összessége ennek több mint hatszorosát teszi ki, kétségtelenül olyan emberrel van dolgunk, aki a való világ helyett, ill. mellett egy képzelt, egy másik világot (is) teremtett a maga számára, s azt benépesítette a legkülönbélebb alakokkal. Velük gondolatban találkozott, talán társalgott is.

Nincs ebben semmi rendkívüli. Bizonyára sok magányos, befelé élő, néző ember járt és jár ma is a földön. Hogy Juhász Gyula közéjük tartozott, életkörülményei, betegsége stb. eléggé igazolják és indokolják. Erre mutat az a körülmény is, hogy költészetében a *magány* szó 97-szer, a *magányos* 89-szer fordul elő (vö. JuSz. 535).

Ha a számok világán túl további következtetéseket is akarnánk levonni a tárgyalt személynevekből, úgy gondolom, tisztáznunk kell ezeknek a neveknek az írói szókincsben, szóhasználatban elfoglalt helyét és értékét. A modern nyelvtudományi, így a lexikográfiai felfogás szerint is a tulajdonnév szerves része a nemzeti nyelv szókincsének (vö. Benkő: Az írói szótár 137; uo. további irod.). Vagyis a tulajdonnév csak abban tér el a köznévtől, hogy más a jelölő funkciója. A köznevek osztályokat jelölnek (s csak külön nyelvi eszköz — pl. kijelölő jelző — segítségével válnak alkalmassá egyedi dolog jelölésére), a tulajdonnevek viszont osztályok egyedeit jelölik (vö. Károly: Jelentéstan 112; J. Soltész: A tulajdonnév funkciója és jelentése. 1979: 22—43).

Úgy vélem, semmi sem indokolná, hogy az egyéni (írói, költői) szókincs vonatkozásában ettől eltérő álláspontot kövessünk. (A tulajdonnév értelmezése ugyan olykor bizonyos sajátos eljárást igényel, pl. ha appellatív értéke van, vagy metaforikus, metonimikus használatban fordul elő stb; vö. Benkő i.m. 169—70; Soltész i.m. 22—24.)

A tulajdonnevek — s köztük persze a személynevek — tehát ugyanolyan értékű tagjai a költő, adott esetben Juhász Gyula szókincsének, mint a közszók. Ezt az álláspontot az is indokolja, hogy Juhász nevei csaknem kivétel nélkül meglevő szók, átvett nevek, nem saját leleményből keletkeztek. Saját szóalkotású legfeljebb a keresztnévéből hangzócserevel létrehozott *Gyalu*, amelyről nem lehet tudni, hogy az akusztikai játék vagy a fizikai munkát szimbolizáló szerszámmal való azonosítás volt-e az indíték. (Vö. Forgácsillat c. versét; továbbá K. Gy [Kunszery Gyula]: „Gyalu”, Kis Újság 1952. ápr. 6: 6). Esetleg saját alkotású körülírásos megjelölése Juhász Gyulának a „vörös apát” (Martinovics); de az ugyanilyen típusú „bús frankfurti böcs” (Schopenhauer) vagy a „bécsi nagy bolond” (O. Weininger) nem tekinthető a költő eredeti szóteremtésének.

Juhász Gyula személyneveinek viszonylag nagy száma — egész szókincsének öt százaléka — is arra utal, hogy ezek a nevek az egyéni szóhasználat fontos, jellegzetes elemei. Költőnknek a szavakról szóló megnyilatkozásai tehát rájuk is érvényesek, egyben kulcsot adnak a személynevek megfelelő minősítéséhez is. (Maga a szó 134-szer fordul elő Juhász verseiben, három tucat jelzővel is színesítve. Vö. JuSz. 784.)

Íme néhány versbe rejtett minősítő jegy a szavakról, tehát a nevekről is:

Szép, ősi szó, mámoros messze illat,
Távoli akkord, fájó és örök,
Beárnyékozod borús álmainkat:
Égi követ liliomok között. (Szerelem)

Ősi szavaknak mély zsongása ringat
És elcsal innen, e fonnyadt világból. (Turán után)

Formát keresni minden gondolatnak
És elvérezni egy fonák ígén
A parfümét érezni a szavaknak
És tudni: minden szó gonosz szirén,

(Formát keresni)

De talán legfőképpen, legszívesebben:

Szavak, csodálatos szavak.
Békítenek, lázítanak.
Eldöntenek egy életet.
Följárnak, mint kísértetek.
Szárnyalnak, mint a gondolat.
Görnyedve hordnak gondokat.
Világokat jelentenek
Meghaltál, ha már nincsenek.
Dalolnak és dadognak ők.
Güggyögnek, mint a szeretők.
Ölnek és feltámasztanak.
Szavak, csodálatos szavak. (Szavak)

A költő nem magyarázza, hogy a szavak miért csodálatosak, miért rejtélyesek számára. Ezt nem is várhatjuk tőle. De hogy a költészetnek ebben a rejtélyes csodájában — amelyet a modern esztétika ikonitásnak nevez (vö. Zalabai Zs.; *Metafora és ikonitás*. Zbornik Fil. Fakulty Univ. Komenského 31 [1980]: 69–83) — a neveknek igen jelentős szerepük van, azt minden elméleti fejtegetésnél jobban, szemléletes érzékletességgel mutatja meg egy Veres Péter-i példa: *Önéletrajzi művében*, Számadásban ezt olvassuk: „[Az iskolában a gyerekek] csodálkoztak és faggattak, hogy miért nem úgy hívnak, mint az apámat” (1937. 11). A húsz évvel későbbi, második, átdolgozott kiadásban ez a mondat így változott meg: „. . . hogy miért vagyok én Veres Peti, ha az apám Nagy Józsi” (1955. 7; vö. *Nyr.* 81 [1957]: 52).

N é v t á r

(A nevekkal kapcsolatos tájékoztatás, értelmezés a JuSz.-ban található.
Ezért a neveket az ottani (költői) címszók és írásmód szerint közlöm.)

A) Fiktív nevek (161)

a) mitológiai (46 név)

<i>Achilleus</i>	<i>Amphion</i>	<i>Atlasz</i>
<i>Aeneas</i>	<i>Ananké</i>	<i>Aurora</i>
<i>Aeon</i>	<i>Apolló</i>	<i>Charon</i>
<i>Amor</i>	<i>Ares</i>	<i>Circé</i>
<i>Anadyomene</i> (Vénusz,	<i>Astarte</i>	<i>Cloé</i>
<i>Aphrodite)</i>	<i>Atalanta</i>	<i>Danae</i>

<i>Diana</i>	<i>Ikarusz</i>	<i>Moloch</i>
<i>Dionysos</i>	<i>Janus</i>	<i>Mors</i>
<i>Ead</i>	<i>Jázon</i>	<i>Neptun</i>
<i>Erosz</i>	<i>Jupiter (Zeus)</i>	<i>Niké</i>
<i>Fortuna</i>	<i>Kalipso</i>	<i>Orkusz</i>
<i>Hadesz</i>	<i>Klió</i>	<i>Pallas</i>
<i>Héliosz</i>	<i>Klytemnesztra</i>	<i>Pán</i>
<i>Herakles</i>	<i>Mars</i>	<i>Phaeton</i>
<i>Herkules</i>	<i>Melpomené</i>	<i>Tantalus</i>
<i>Hesperidák</i>	<i>Memnon</i>	

b) bibliai (32 név)

<i>Ábel</i>	<i>Jákob</i>	<i>Máté</i>
<i>Ábrahám</i>	<i>János 1., 2.</i>	<i>Menyhért</i>
<i>Ádám</i>	<i>Jézus (Christus, Krisztus)</i>	<i>Mózes</i>
<i>Antikrisztus</i>	<i>Judás</i>	<i>Pilátus</i>
<i>Barabás</i>	<i>Judit</i>	<i>Salome</i>
<i>Boldizsár</i>	<i>Kain</i>	<i>Sámson</i>
<i>Dávid</i>	<i>Lázár</i>	<i>Sára</i>
<i>Gáspár</i>	<i>Magdaléna</i>	<i>Simeon</i>
<i>Holofernes</i>	<i>Malkus</i>	<i>Simon 2.</i>
<i>Izaiás</i>	<i>Mária 1. (Mater, Mi- riám)</i>	<i>Tamás</i>
<i>Izsák</i>		

c) egyéb vallási vonatkozású (16 név)

<i>Bogdanovics</i>	<i>Ferenc</i>	<i>Miklós</i>
<i>Buddha</i>	<i>Gál</i>	<i>Mohammed</i>
<i>Calasantius</i>	<i>Gellért</i>	<i>Savonarola</i>
<i>Cecília</i>	<i>Innominata</i>	<i>Sebestyén</i>
<i>Clarissa</i>	<i>Kempis</i>	<i>Terézia</i>
		<i>Zaratusztra</i>

d) irodalmi (67 név)

<i>Aida</i>	<i>Dorottya</i>	<i>Hermia</i>
<i>Bánk</i>	<i>Dulcinea</i>	<i>Jancsi</i>
<i>Beatrice (Bice)</i>	<i>Encella</i>	<i>Jóska 1.a</i>
<i>Bernát</i>	<i>Etelka</i>	<i>Júlia 2., 3.</i>
<i>Biliczky</i>	<i>Farst</i>	<i>Juliska</i>
<i>Bot</i>	<i>Fehér Anna</i>	<i>Léda</i>
<i>Bovaryné</i>	<i>Fehér László</i>	<i>Lilla</i>
<i>Capulet</i>	<i>Flambeau</i>	<i>Loreley</i>
<i>Carmen</i>	<i>Gioconda</i>	<i>Maja</i>
<i>Constantin</i>	<i>Godiva</i>	<i>Mammon</i>
<i>Cordelia</i>	<i>Grandet Eugenia</i>	<i>Margit</i>
<i>Crampton</i>	<i>Hadur</i>	<i>Mercutio</i>
<i>Cyrano</i>	<i>Hamlet</i>	<i>Mona Lisa</i>
<i>Desdemona</i>	<i>Hannele</i>	<i>Montagu</i>

<i>Moor</i>	<i>Puck</i>	<i>Solveig</i>
<i>Ofélia</i>	<i>Pulcinella</i>	<i>Szibinyán</i>
<i>Ossi</i>	<i>Rasputin</i>	<i>Taja</i>
<i>Peer Gynt</i>	<i>Robin</i>	<i>Tandori</i>
<i>Père</i>	<i>Robinson</i>	<i>Tarján</i>
<i>Petur</i>	<i>Romeo</i>	<i>Toldi</i>
<i>Piroska</i>	<i>Sasfiók</i>	<i>Tyukodi</i>
<i>Portia</i>	<i>Simon</i>	<i>Vojtina</i>

B) Valóságos személyek neve (472 név)

a) Magyar írók, költők (57 név)

<i>Ábrányi</i>	<i>Fülei</i>	<i>Mikes</i>
<i>Ady</i>	<i>Gábor (Oláh)</i>	<i>Molnár</i>
<i>Arany</i>	<i>Gács</i>	<i>Móra</i>
<i>Babits</i>	<i>Gárdonyi</i>	<i>Móricz</i>
<i>Balla</i>	<i>Gvadányi</i>	<i>Pekár</i>
<i>Bartók</i>	<i>Gyóni</i>	<i>Petőfi</i>
<i>Bartos</i>	<i>Hommonnai</i>	<i>Rákosi</i>
<i>Beniczkyné</i>	<i>Jókai</i>	<i>Reviczky</i>
<i>Berzsenyi</i>	<i>Juhász (Gyalu, Fönti)</i>	<i>Szabó D.</i>
<i>Bill</i>	<i>Karinthy</i>	<i>Szabó S.</i>
<i>Biró</i>	<i>Kassák</i>	<i>Szép</i>
<i>Csokonai</i>	<i>Katona</i>	<i>Tabéry</i>
<i>Dutka</i>	<i>Kazinczy</i>	<i>Terescsényi</i>
<i>Elta</i>	<i>Kiss (Juszuf)</i>	<i>Tinódi</i>
<i>Emőd</i>	<i>Kosztolányi</i>	<i>Tompa</i>
<i>Endrődi</i>	<i>Kölcsey</i>	<i>Tóth I.</i>
<i>Erdős</i>	<i>Krúdy</i>	<i>Tömörkény</i>
<i>Farkas</i>	<i>Lévay</i>	<i>Vörösmarty</i>
<i>Feleki</i>	<i>Madách</i>	<i>Zrínyi</i>

b) Külföldi írók, költők (62 név)

<i>Aesopus</i>	<i>Dante</i>	<i>Horác</i>
<i>Anakreon</i>	<i>Dehmel</i>	<i>Hugo</i>
<i>Andersen</i>	<i>Evers</i>	<i>Kerr</i>
<i>Baudelaire</i>	<i>Falke</i>	<i>Leconte</i>
<i>Baumbach</i>	<i>Falkenstein</i>	<i>Liljencron</i>
<i>Bellay</i>	<i>Flaubert</i>	<i>Li Tai Po</i>
<i>Bernstein</i>	<i>France</i>	<i>Longfellow</i>
<i>Boccaccio</i>	<i>Goethe</i>	<i>Mérimée</i>
<i>Brieux</i>	<i>Grimm</i>	<i>Milton</i>
<i>Byron</i>	<i>Hauptmann</i>	<i>Morus</i>
<i>Chenier</i>	<i>Herold</i>	<i>Musset</i>
<i>Cognetti</i>	<i>Hesse</i>	<i>Niemsch</i>
<i>Coppée</i>	<i>Heyse</i>	<i>Ovid</i>
<i>D'Annunzio</i>	<i>Homér</i>	<i>Plutárk</i>

<i>Puskin</i>	<i>Sand</i>	<i>Villon</i>
<i>Retté</i>	<i>Schiller</i>	<i>Wrchlicky</i>
<i>Rilke</i>	<i>Shakespeare</i>	<i>Wells</i>
<i>Rimbarud</i>	<i>Shaw</i>	<i>Wilde</i>
<i>Romi</i>	<i>Tolsztoj</i>	<i>Wildgans</i>
<i>Rostand</i>	<i>Vergilius</i>	<i>Zola</i>
<i>Salburg</i>	<i>Verlaine</i>	

c) (Főleg szegedi) barátok, ismerősök, közszereplők (51 név)

<i>Árvay</i>	<i>Forel</i>	<i>László 3.</i>
<i>Bach</i>	<i>Förlüp 2.</i>	<i>Magduska</i>
<i>Balogh 2., 3.</i>	<i>Gyuri 2.</i>	<i>Marianna</i>
<i>Bäck</i>	<i>Hauser</i>	<i>Márkus</i>
<i>Béla 4.</i>	<i>Haverda</i>	<i>Péter 1.</i>
<i>Benő</i>	<i>Henrik 2.</i>	<i>Pista</i>
<i>Berecz</i>	<i>Hofbauer</i>	<i>Pitél</i>
<i>Bleriot</i>	<i>Hollós</i>	<i>Simon 3.</i>
<i>Czacza</i>	<i>Horvát</i>	<i>Simonka</i>
<i>Czimer</i>	<i>Hughes</i>	<i>Spanga</i>
<i>Eidus</i>	<i>Ilona 2.</i>	<i>Szekerke</i>
<i>Engel</i>	<i>Jakab</i>	<i>Szinger</i>
<i>Espersit</i>	<i>János 6.</i>	<i>Tabódy</i>
<i>Fekete</i>	<i>Kálmán</i>	<i>Tóth 3.</i>
<i>Finike</i>	<i>Kilényi</i>	<i>Varga 1.</i>
<i>Fodor 2. ..</i>	<i>Krivány</i>	<i>Weiczherz</i>
	<i>Lajos 11.</i>	<i>Wilheimné</i>

d) Művészek (97 név)

da) Festők (26 név)

<i>Angelico</i>	<i>Gulácsy</i>	<i>Rafael</i>
<i>Balogh 1.</i>	<i>Gogh</i>	<i>Rembrandt</i>
<i>Bellini</i>	<i>Károlyi</i>	<i>Rippl-Rónai</i>
<i>Botticelli</i>	<i>Lionardo</i>	<i>Rudnai</i>
<i>Endre</i>	<i>Lwiní</i>	<i>Segantini</i>
<i>Fra Filippo</i>	<i>Makart</i>	<i>Tizian</i>
<i>Gauguin</i>	<i>Meunier</i>	<i>Velazquez</i>
<i>Giorgione</i>	<i>Moholi</i>	<i>Watteau</i>
<i>Giotto</i>	<i>Pepilio</i>	

db) Szobrászok (6 név)

<i>Donatello</i>	<i>Gergely 2.</i>	<i>Papp</i>
<i>Fidiász</i>	<i>Michel Angelo</i>	<i>Rodin</i>

dc) Zenészek (16 név)

<i>Bartók</i>	<i>Chopin</i>	<i>Grieg</i>
<i>Beethoven</i>	<i>Dohnányi</i>	<i>Koessler</i>
<i>Bizet</i>	<i>Fráter</i>	<i>Liszt</i>

Mozart
Offenbach

Pásztor
Puccini

Schumann
Wagner
Zerkovicz

de) Színészek (énekesek, táncosok) (49 név)

Andor
Bartos
Beregi
Blaha
Carmencita
Caruso
Dési
Diósi
Duse
Egressy
Elssler
Étsy
Fedák
Felhő
Fodor 1.
Herczeg 3.
Jászai

Kainz
Kassai
Kieselhausen
Kornai
Laborfalvi
László 2.
Lóth
Maillard
Makó
Medgyaszay
Nagy
Noa Noa
Nyárai
Ocskay
Palágyi
Paulus
Péchy B.

Péchy E.
Petrás
Porten
Rédei
Sík
Soma
Somlay
Szalay
Sztrahon
Szücs
Tamás
Tarján
Tóth 2.
Ujházi 2.
Vilma 2.

f) Politikusok, közéleti személyek (25 név)

Andrássy
Barkóczy
Baross
Batthyány
Budavári
Caillaux
Condorset
Eckhardt

Eötvös
Eszterházy 2.
Farkaspál
Gandhi
Gömbös
Günther
György 1.
Helfferich

Hindenburg
Jaurès
Kuna
Lévay-Pool
Pál 1.
Polónyi
Radomér
Wekerle
Wolff

g) Tudósok (19 név)

Arisztótelesz
Baumgarten
Bergson
Copernicus
Darwin
Ehrlich

Galilei
Kant
Kőrösi
Menippus
Nietzsche
Nobel

Pascal
Pasteur
Plátó
Scaliger
Spencer
Spinoza
Weininger

h) Újságírók (8 név)

Bob
Herczeg 2.
Kuszkó

Magyar
Pilisí
Sassi

Tölgyes
Zuboly

i) Pincér, vendéglős, cigányzenész (7 név)

<i>Bauda</i>	<i>Cinka</i>	<i>Kass</i>
<i>Bukosza</i>	<i>Dankó</i>	<i>Rác</i>
		<i>Sarkadi</i>

j) Bástya-játékosok (11 név)

<i>Acht</i>	<i>Kronenberger</i>	<i>Tóth 4.</i>
<i>Beck</i>	<i>Simóka</i>	<i>Varga</i>
<i>Herczeg 1.</i>	<i>Steiner</i>	<i>Weiglhoffer</i>
<i>Höss</i>	<i>Tomacsek</i>	

k) Szerelmek (4 név)

<i>Ancsa</i>	<i>Anna</i>	<i>Júlia 1., 5.</i>
--------------	-------------	---------------------

l) Rokonok (2 név)

<i>Anasztázia</i>	<i>Mári</i>
-------------------	-------------

m) Történelmi (94 név)

<i>Ajtony</i>	<i>Eszterházy 1.</i>	<i>Lenkey</i>
<i>Anjou</i>	<i>Etele</i>	<i>Marat</i>
<i>Anonymus</i>	<i>Ferenc Jóska</i>	<i>Marcellus</i>
<i>Antoinette (Antonia, Má- ria)</i>	<i>Friderika</i>	<i>Marcus Aurelius (Mark Aurél)</i>
<i>Árpád</i>	<i>Fülöp 1.</i>	<i>Marius</i>
<i>Artus</i>	<i>Géza</i>	<i>Martinovics</i>
<i>Attila</i>	<i>Gül baba</i>	<i>Mátyás</i>
<i>Augustus</i>	<i>Gyula 5.</i>	<i>Medici</i>
<i>Balthazár</i>	<i>Gyuri 1.</i>	<i>Mentor</i>
<i>Béla 3.</i>	<i>Habsburg</i>	<i>Mikes</i>
<i>Bercsényi</i>	<i>Hannibál</i>	<i>Nero</i>
<i>Bereniké</i>	<i>Haynau</i>	<i>Nesztor</i>
<i>Bocskay</i>	<i>Hektor</i>	<i>Odysseus</i>
<i>Bonaparte (Napoleon)</i>	<i>Helena</i>	<i>Pálfi</i>
<i>Botond</i>	<i>Heribald</i>	<i>Paris</i>
<i>Boulangier</i>	<i>Heródes</i>	<i>Patroklos</i>
<i>Brutus</i>	<i>Hunyadi</i>	<i>Pázmány</i>
<i>Caesar (Cézár)</i>	<i>István 1.</i>	<i>Pelid</i>
<i>Capet</i>	<i>Josephus</i>	<i>Philoktetes</i>
<i>Casanova</i>	<i>Júlia 4.</i>	<i>Rákóczi</i>
<i>Cato</i>	<i>Koppány</i>	<i>Robespierre</i>
<i>Danton</i>	<i>Kossuth</i>	<i>Rudolf</i>
<i>Desmoulins</i>	<i>Kupa</i>	<i>Sólom</i>
<i>Dobó</i>	<i>Laczkovics</i>	<i>Széchenyi</i>
<i>Dózsa</i>	<i>Lajos 1., 2.</i>	<i>Szokratesz</i>
<i>Erzsébet</i>	<i>László 1.</i>	<i>Táncsics</i>
	<i>Lehel</i>	

<i>Tar</i>	<i>Traianus</i>	<i>Vittoria</i>
<i>Telemakhosz</i>	<i>Vasvári</i>	<i>Wallenstein</i>
<i>Tonuzóba</i>	<i>Vata</i>	<i>Zmejanovics</i>
<i>Titusz</i>	<i>Vecsera</i>	<i>Zoltánka</i>
<i>Török</i>	<i>Vilmos</i>	

n) Egyéb (általánosító stb.) (35 név)

<i>Ágota</i>	<i>Gergely 1.</i>	<i>Lazarus</i>
<i>Áron</i>	<i>Hamupipőke</i>	<i>Maris</i>
<i>Atyuska</i>	<i>Ibolyka</i>	<i>Nagyúr</i>
<i>Beata</i>	<i>Icuka</i>	<i>Piros</i>
<i>Berta</i>	<i>Ilona</i>	<i>Prokop</i>
<i>Böske</i>	<i>Irma</i>	<i>Rózsa</i>
<i>Braun</i>	<i>János 7.</i>	<i>Rózsika</i>
<i>Eszter</i>	<i>Jim</i>	<i>Schmidt</i>
<i>Éva</i>	<i>Johann</i>	<i>Smith</i>
<i>Florica</i>	<i>Judit 2.</i>	<i>Szomorú</i>
<i>Forgeron</i>	<i>Juliska</i>	<i>Zsuzsánna</i>
<i>Forgiarini</i>	<i>Kovács</i>	

Benkő László

Nagy Lajos stílusa II.*

5. Az előző pontban bizonyítottuk, hogy Nagy Lajos került az impreszionistákra emlékeztető főnévi sorokat; a személyeket vagy a tárgyakat rendszerint nem jellemezte ragtalan főnévi felsorolással, jóllehet ennek a századnak első két évtizedében kedvelt és a mai prózában is meglevő eljárásnak nyomait elvétele azért megjeljük nála. A mondathelyettesítő elvont főnevek iránt alkotó korszakának főként a derekán, a húszas években. A harmincas évek legelején nagyobb érdeklődést mutatott. A közel másfél nyomtatott ív terjedelmű Prof. Csizmadia című, 1930-ban megjelent novellájában találjuk az alábbi példákat:

Később beszélni kezdett:

Mert dac nála az egész. (. . .) keresztülviszem az akaratomat, vagy pedig elpusztul a kőlyök.

Szünet, fel-alá járás, nyekereg a padló. Később:

— *Maga takarodjék ki innen. Mars.*

Károly elindult. Eltűnt. (Nagy Lajos: Válogatott művei. i.m. 298.)

— *Tudod mit? Holnaptól kezdve becsületszavamra figyelni fogok. De most sakkozunk.*

Ellenkezés, vita, fenyegetőzés, végül is elövelték a sakktáblát. (Uo. 306.)

(. . .) elvárta, hogy Miklós vegye fel a figurát. *Kis szünet: kölcsönös amerikázás után Miklós keményen ránézett és ráförmedt (uo.).*

Mondathelyettesítő, igei jellegű elvont főnév szabad függő beszédben álló, az előzményhez viszonylag szorosan csatlakozó mondatban is jelentkezik; a *vigyorog* a megelőző mondatban utal valamilyen közlést jelentő igére: *vigyorog és azt mondja/gondolja*;

Károly kínjában vicces pofát vágott és vigyorgott. *Ó, a szüntelen anyai zsémbelődés, mely állítólag a szintiszta szeretetből fakad!* (uo. 293.)

* Az első közleményt l. folyóiratunk előző számában (107: 280—95). (A szerk.)

Megítélésünk szerint ez az eljárás Kassák expresszionista prózájához kapcsolható. Az Utcai baleset című, 1921-ben megjelent és az 1922-es Farkas és bárány novellákban érhető tetten leginkább egyrészt az igei alapú, másrészt a konkrét főnév. Mindkettő mondathelyettesítő szerepkörben és bizonyos gyakorisággal arra hivatott, hogy az eseményelmondásnak drámai lüktetést adjon.

Kocsik gördültek az autó elsiklott a kocsikmellett, más autókat is elért és elhagyott, itt-ott ákombákomok zavart ijedtséggel futottak meg előtte. *Mozgás és nevetés. Házak, fák, emberraj szaladtak a merev ég alatt (...); Az a szörnyűséges asszony (...)* e pillanatban ugrott eget, s mintha csak a gép elé vetette volna magát. *Tompa ütés zaja, belezörgött valami nyers recsegés (...)* De a teremtésit nekik! *Zúgás. A réműlet új, hangjai: — Mi az? (...)* — Szegény. Csoda, hogy idegsokkot nem kapott. *Morgás, Harag. (...)* mások föllélegeznek, csikordulnak a fogak, *sok-sok ordítás, vastag hangok, mint fekete madarak röppennek fel (...)* Hátul üvöltenek. *Lihegő, rekedt, biztató, ijesztő, fenyegető és könyörgő hangok, szavak; engedjék őket is (...)* Lohengrin diadalmasan harsogott (...) a lovagok és hölgyek üvöltöttek, fortisszimó, *dicsőség! kürtök, harsogása, a hangok az eget verik* (uo. 253–9).

Az alig tíz nyomtatott lapos novellából azokat a részeket idéztük, amelyekben az esetleg tulajdonság- vagy birtokos jelzővel ellátott főnév megszakítja a hagyományosan gördülő mondatok sorát, és ezzel a szerkesztés sajátos feszültséggel telítődik. Példáink közt a két vagy több tagból álló, ún. névszói mondatok nem szerepeltek, pedig olyankor, amikor a névszói állítmány ígét helyettesít, a hagyományosnak tűnő névszói mondatok stilisztikai ereje is megnő: ez kitűnik az alábbi idézetből:

(...) *majd újabb gonosz villanások a szemekben, mintha a sóhaj lobbantotta volna fel őket, most már vadabbak, követelőbbek, elszántak; valahol durva röhögés, valaki utat tör előre, megemeli a botját, és fejbe vágja a sofőrt; (...)* emelkednek már a kezek, bűzös leheletek ömlenek a tátogó szájukból, *új ütés a sofőr fejére, szűkkek, biztatás, a sofőr egy kissé fordul, erre megint ütés, még néhány ütés kézzel, bottal a fejére és a hátára* (uo.).

Egyetlen sokszorososan összetett mondatot idéztünk; a bevezető összetett tagmondat hiányzik, és a végén a záró összetett tagmondat is. Megfigyelhető, hogy a névszói mondatok közt két elszigetelt, mondat értékű, igei alapú elvont főnév áll: *szűkkek, biztatás*. A kétfajta szerkezet egymással vegyítve teljesen azonos stilisztikai hatást kelt: a minősítés és árnyalás részletező felépítésének elhagyása, a lényegre szorítkozás feltétlenül kiemeli a cselekmény feszességét, drámaiságát, és ez távolról sem idegen Nagy Lajos éles körvonalakat, pontos fogalmazást kedvelő stilisztikai alapállásától. Más lapra tartozik, hogy Nagy Lajos ezt a pontosságot, feszességet általában a hagyományos szerkesztés módszereivel kívánta elérni: az expresszionista jellegű megoldásokat, amint a stilisztikai kísérletezés korszaka lezárult nála, exotikumnak érezte, és elhagyta.

Ugyanez mondható el az ebben és néhány más, a húszas években írott novellában előforduló metaforáról; főként az igei szintagmák meghökkentők; a későbbi Nagy Lajos ezektől is eltávolódott.

Az autó rohant, a sarkon befordult az Andrassy út felé, a sofőr mereven *tűzte előre* tekintetét (...) Kétoldalt gyalogosok rótták útjukat (...) rosszkedvüket *az egymás arcába dobták*, most, hogy mögöttük és előttük el-elbődült az automobil (...) emberek az ablakokban, *lengtek a fejek, kinéztek az utcára (...)* Az úttesten villamosok *csúsztak* zúgva (...) De Gyámoltalan Öreg elhaladt mellettük, abbahagyták a játékot, figyeltek, *s szavaik köveivel meghajigálták a bandukolót (...)* kopott és félénk, lám, ennyire *verték a rettentő cséplőfák gondhadarói (...)* már rémülten pislogott a szeme, és kis kigyócskák *reszkettek* az ajka végében (...) Zöldben égő szemek *szétkutatnak (...)* Bóg a vágy, *hörög* a kielégülés, és a bántalmazott felsikolt (...) Jön a rendőr (...) *Lecsap öklének*

vaskalapácsával egy ténfergő rossz kalapra (. . .) Csenget a mentőkocsi, forognak hátrafelé a fejek (. . .). (uo. 252–8).]

A meghökkentő és ezért hatásos metaforák inkongruencián alapszanak; az igei állítmány és az alany, esetleg a tárgy közt forog fenn össze nem illés; néha birtokos szerkezetben a birtokos és a birtokszó közt is észlelhető: *szavai kövével; cséplőfák gondhadarói; öklének vaskalapácsával.*

Mint az elvont és konkrét főnevek mondathelyettesítő szerepében, itt is a sajátos metaforák használatában (és a részletező s ezért a körvonalakat többnyire kitágító hasonlatok kerülésében) az író célja a mondanivaló drámaiságának kiemelése volt, esetleg mozgósítás, lelkesítés, indulatkeltés.

Egyértelmű ez az utóbbi a mindössze négy nyomtatott lapos, 1922-ben megjelent Farkas és Bárány c. novellában, amely aktualizálja a klasszikus mesét, megtartva annak minden ismert mozzanatát.

A birka megdőbönt. Ekkor az egyik farkas iszonyú csapással sújtott az arcába. A birka bal szeme rögtön kifordult. (. . .)

Rettentő csapás: a birka kifordult szeme szétpattant. (. . .)

Ütés. Reped a koponya. (. . .)

Ütés. Szakad a bőr, törik a csont. (. . .)

Vágás. Csurog a vér.

Szúrás. (. . .)

Rúgás. (. . .)

Törés. (. . .)

Égetés. (. . .)

Ütés. (. . .)

Reszelés. (. . .)

Ütés. (. . .)

Sok, sok ütés, törés. (. . .)

Szúrás. (. . .)

Égetés. (. . .)

Törés. (. . .)

Zuhogó ütések. (. . .)

Ütés, vágás, szúrás, égetés. A birka már mozdulatlanul fekszik, gyöngén piheg. (Nagy Lajos válogatott művei. i.m. 248–9).

A zárójelek közt rövid kérdés, ill. a birka egy-két szavas válasza olvasható, így: *Törés.* — *Ügye, három apád is van? Égetés.* — *Jaj három apám van.* Ehhez teljesen hasonló terjedelmű az egyenes beszédben álló többi rész is. A farkasok kérdéseire a megalázott birka válaszol; rövid kérdő és rövid kijelentő mondatok sora alkotja a párbeszédet, amelyet az író szüntelen közbelépése minduntalan megszakít. Az író az egyenes beszédben álló közléseket igei alapú, elvont főnévvel vezeti be. Az írói bevezetések nemcsak a közlésre utalnak: éppen az elvont főnevek igei jellege folytán sűrítve tartalmazzák a szereplőkkel kapcsolatos cselekménysort is, tehát a birka megkínzásának lefolyását. A szemelvény elején az elvont főnevet rövid igés mondat követi, amely a megelőző, elvont főnév következményét jelzi: *Ütés. Reped a koponya.* (. . .) *Ütés. Szakad a bőr, törik a csont.* (. . .) *Vágás. Csurog a vér.* Ezután a drámai lüktetés tovább erősödik, nincs szükség már az igés mondatokra, az olvasó is belehelyezkedett az író tömörítő, lényegre szorító, dísztelen, szikár stiláris eljárásba, amely kiválóan alkalmas volt az ellenforradalmi időszak kezdetét jellemző politikai megterhelések megjelenítésére.

6. Az idézett példák Nagy Lajos expresszionista korszakához tartoznak. Az író fejlődése során a harmincas években elérkezett a szociográfiához.

1932-ben és 1933-ban írott három kis monográfiája — Szolnokról, Hódmezővásárhelyről, Győrről — Három magyar város címmel kötetben jelent meg 1933-ban. A következő évben látott napvilágot a nevezetes Kiskunhalom, amelyhez az író szülőfaluja, Apostag szolgáltatta az anyagot. Rövidebb cikkek után 1937-ben adta ki a terjedelmesebb A falu álarca és 1946-ban a felszabadulás utáni év sajátos feszültségeit ábrázoló Falu című, ugyancsak közel száz nyomtatott lapos kisregényét, amely az említettekhez hasonlóan szintén ún. szociográfiai „olvasmány” (Nagy Lajos szava).

Az említett művek irodalomtörténeti értékelését Tarján Tamás jól foglalja össze (i.m. 139—63). Álláspontját osztjuk, nem hisszük, hogy a népi írók sokat tanulhattak volna pl. a Kiskunhalomból: „a szociográfia sokkal bonyolultabb fejlemény annál irodalmunkban, semhogy pusztán az ő művei nyomán teremthetett volna meg modellje” (i.m. 145). Nem bonyolódhatunk bele abba a vitába, amely azzal kapcsolatos, milyen mértékben ihlette mégis Nagy Lajos szociográfiája a népi írónak a harmincas években megszorodott falu- és parasztábrázolását. Megismételjük, amit mondtunk: sokat nem tanultak tőle, főleg nem nyelvileg és stílárisan. Meg is indokoljuk, miért nem.

Már a Kiskunhalomban is, amely „egyetlen nap leltára, hajnaltól hajnalig tartó huszonnégy óra eseménymozaikjainak egymás mellé illesztése” (Tarján Tamás: i.m. 143),³ Nagy Lajos a szabad függő beszédet sajátos funkcióban használta fel. Nemcsak a reflexiót, a gondolatot, hanem a beszédet is ábrázolta vele; a művet benépesítő sok-sok szereplő ui. viszonylag keveset gondolkodik, annál többet szólal meg. Az élőszót természetesen igen sokszor egyenes beszédben adja vissza az író; gyakran azonban szabad függő beszédet használ. Ezzel előadása veszíthetne az élőbeszéd közvetlenségéből; ám, jöllehet Nagy Lajos párbeszédei kitűnnek a kifejezés pontosságával és a rövidmondatossággal is, mégis az író a kifejezésnek a közvetlenségéből eredő pongyolaságaitól mindig is tartózkodott; erre többször utaltunk (a szaggatott, félbemaradó mondatok és a szerkesztetlen tagok, szavak hiánya stb.). A párbeszéd áttétele szabad függő beszédbe tehát nem értelmezhető azzal, hogy az író valamilyen okból kifolyólag, nem tartotta szükségesnek a naturalista-jellegű élőbeszéd alkalmazását, és el akart attól szakadni, hiszen egyenes beszédben álló párbeszédeit egyáltalában nem jellemzi^a a naturalista stilisztikai jelleg. Más oka volt annak, hogy a szabad függő beszédet is felhasználta a szereplők beszédének a rögzítésére az egyenes beszéd mellett.

Reflexiók esetében a szabad függő beszéd oratio obliqua helyett élénkít; elmarad a közlést bevezető ige, a kötőszó; mód nyílik egymásba kapaszkodó, hosszabb gondolatsorok könnyedebb szerkesztésű előadására. Ha az egyenes beszéd változik át szabad függő beszéddé, akkor — az egyenes beszéd szempontjából — a szóbeli nyilatkozat közelebb kerül az írói előadásához. Az egyenes beszéd félreérthetetlenül jelzi a közlési sík megtörését; nyilvánvaló

³ Több irodalomtörténész, pl. Komlós Aladár, Varga Kálmán analógiákat keresett, hogy a mozaikszerűséget világirodalmi példákkal is kapcsolatba hozza. A Kiskunhalom, az 1931-ben megjelent híres Bérház című novella esetében (de a Budapest nagykávéház is ebbe a vonalba tartozik) az olasz neorealista filmekre gondoltak. Tarján Tamás Don Passos regényét, Walter Ruttmann filmjét említi. Magam inkább V. Pratolini Szegény szerelmesek krónikája című regényét találok elvileg összevetési alapnak. A sokszálú, párhuzamosan futó történések, a központi hős hiánya, az egy napba sűrítés: mindez erősen utal Pratolini-re, kevésbé pl. a neorealista filmekre. L. Varga Kálmán: Álom, szecesszió, valóság. Magvető, 1973. A népszerűtlen klasszikus (Nagy Lajos). 216—27.

az olvasó számára, hogy az író szavát a szereplő szava váltotta fel. Ha a szereplő szava átkerül függő beszédbe, és így az első személyben álló alanyok és tárgyak harmadik személyé válnak, s egyéb transzpozíciók is bekövetkeznek (pl. a határozók használatában), a közlési síkok törése nem éles, a szereplő szava ilyen módon akár az író szava is lehet, mindenesetre az éles határ írói és szereplői közlés közt elmosódik. Ebben a stilisztikai helyzetben az író észrevétlenül beillesztheti a maga kommentárját a szereplő áttételesen közölt szavai után vagy közé. Ezzel elérheti, hogy sajátos vibrálás keletkezik, és a szereplő szava mintegy észrevételezetten, helyenként feltehetően megkérdőjelezetten, esetleg ironikus felhanggal kerül az olvasó elé. Első példánkban az írói kommentár egyfajta bírálata, amely észrevétlenül ötvöződik a szereplő szabad függő beszédben előadott, érzelmileg színezett dühkitöréséhez.

Az emberek — már akik nem a faluban csépelnek — a határban dolgoznak. Kinek—kinek' négy-öt hold földje a határ négy-öt más részében fekszik. (. . .) Az Öreg-szőlőben egy házaspár kapál. Nem messze tőlük Csorba Gáborné körtét szed a körtefáról, s közben jajveszékelve káromkodik. Az Isten törje le a karját, nyomorítsa el a kezét, vegye el a szeme világát, a kutyák rágják le a húsát annak, aki őket meglopta. Merthogy valaki járt ott, s szedett a fáról, az bizonyos. Szemmértékre is kevesebb rajta a gyümölcs, mint tegnap volt, meg ott látszanak a homokban a lábnyomok, a hóhér egésze tüzes vassal a talpát. A csász maga is mondja, hogy korán reggel látott valakit, de amikor észrevette, már messze loholt, félig telt zsákkal a hátán. No de semmi esetre sem lehetett kunhalmi ember, nem is a falu, hanem egyenesen Földvár irányában állt odább. Bizony a földvári vagy a dunaszemesi ember kilopja a másíknak még a szemét is az üregéből. De hát akárki volt, az Isten rohassza el a beleit, ha egyet eszik abból a körtéből. Még az ilyen szemetet is sajnálják a szegény embertől, ami úgyis mind férges, azután vagy zöld még, vagy rohad már a belseje. Pár fillért ha adnak kilójáért, olyan csenevész, nyomorék, nem érdemes érte kijönni, aztán leszedni, bajlódni vele, hajlogatni, hazacipelni . . . Csakugyan mintha némely gyümölcsnek sehogyse kedvezne a kunhalmi talaj. Körte, alma, őszibarack nemigen terem itt valamirevaló. Vagy talán a kunhalmiak nem értenek a nemesebb gyümölcsök termeléséhez s a gyümölcsfák ápolásához. Mindent természetnek és tenyésztének, egyszerű módon, ahogy nagyapáiktól, apáiktól tanulták, de csak kétféle terményükkel dicsékedhetnek, az üveggennyel meg a kajszibarackkal. Talán még a szőlővel, nem is tudja az ember. Ebből mintha a sok silány közt akadna most már finomabb is. Búza, rozs, kukorica, krumpli, répa, disznó, liba, tyúk, aprószemű sárgabarack, vörös szilva — ezt adhatják a kunhalmiak a postáért, a vasútért, a cipőért, a petróleumért, a cukorért, a gyufáért, a dohányért, az ekevasért. (Nagy Lajos művei. A falu meg a város. 57—8; Kis-kunhalom.)

A *jajveszékelve káromkodik* után indul a szereplő beszéde, de az író nem egyenes beszédben adja elő Csorba Gáborné szóáradatát, hanem áttette szabad függő beszédbe. Szavai szabályos mondatokban helyezkednek el. A szubjektivitásra csak a kissé erőltetetten népies átkozódások utalnak: *az Isten törje le a karját, nyomorítsa el a kezét, vegye el a szeme világát, a kutyák rágják le a húsát, a hóhér egésze a talpát, az Isten rohassza el a beleit*. Ám ha a haragkitörés egyenes beszédben állt volna, az író ekkor sem került volna közelebb a lüktető, szaggatott stílushoz a többször kifejtett indokok miatt: a világos körvonalak, a pontosság kedvelése, a befejezetlen mondatok kerülése stb. Az áttételekre akkor nem lett volna szükség, tehát a szöveg ekként módosult volna: „a kutyák rágják le a húsát annak, aki *bennünket* meglopott (*őket* helyett)”; „valaki járt *itt* (*ott* helyett)”; „*itt* látszanak a homokban a lábnyomok (*ott* helyett)”.

A szabad függő beszéd közepe táján, a három pont után a közlés, az üzenet feladója mintha megváltoznék, jóllehet a mondattani szerkesztés azonos az előbbivel. A három pontot követő mondatok is szabad függő beszédnek tűn-

nek, szerkezetileg Csorba Gáborné szavai folytatódnak. A tartalom logikusan egészíti ki az előzményt; Csorbáné a lopásból kiindulva áttér a helybeli gyümölcs minőségére. Elmefuttatását, mint az előzményben, áttehetnénk minden további nélkül egyenes beszédbe is. A mindent *termesztének* és *tenyésztének*, egyszerű módon, ahogyan *nagyapáiktól, apáiktól* tanulták helyett állhatna: „mindent *termesztünk* és *tenyésztünk*, egyszerű módon, ahogyan *nagyapáinktól, apáinktól tanultuk.*”

A rövid cezúra és a bíráló hangvétel, a falusiak elmarasztalása mégis arra mutat, hogy ez a szabad függő beszédben álló mondatcsor Nagy Lajos véleménye és ítélete: bizony a kiskunhalmiak keveset értenek a korszerű gyümölcsstermeléshez — saját hibájukból, mert apáik és nagyapáik nyomdokában járnak, megcsontosodtak, s nem veszik át az újat. Kifinomult szerkesztési módszer ez: az írói kommentár egybemosódik a szereplő szavaival. Csak akkor lehetséges ez, amikor a közlés szabad függő beszédben áll, és formailag a folytatás is megmarad abban, vagyis az írói kommentár a szereplő szavainak látszólagos továbbfűzése; így sokan fel sem figyelnek a közlés feladója személyében történt változásra.

Az alábbi hosszabb részben a szerkezeti tényállás azonos az előbbivel; itt is a szereplő közlése kerül elsősorban szabad függő beszédbe, s ahhoz kapcsolódik a rövidebb-hosszabb, bíráló jellegű, talán ironikus hangvételű írói kommentár. A szemelvény már terjedelménél fogva is bonyolultabb, mint az előző; igei alapú elvont főnevek is szerepelnek; a közlés menetét meg-megszakítja az írói előadás is.

A kocsmá a Duna partján van a hajóállomás mellett. Amikor benyitottam az ivószobába, áporodott, bűdös szag csapta meg az orrom. Nem hinném, hogy itt szellőztetni szoktak. De valószínű, hogy nem is érzik a bűdösséget. Ki-ki megszokja a maga bűdösségét, s inkább csak a másoké iránt érzékeny. Nyilvánvaló, hogy a bűdösség vegyi folyamat ugyan, de a bűdösség *érzése* részben lelki is . . . A kocsmárosné fogad. Ismer már, mosolyogva köszön. Most vidám, máskor rosszkedvűnek láttam. Most az ura nincs itthon, Pesten van, kórházban fekszik, a gyomorfekélyét gyógyítják. Az állapota, amint írja, már javult. Sajnos egyéb baja is van, az nem javul, azt gyógykezelné sem tudják; a feje fáj csaknem szüntelenül, a háborúban fejlődés érte, lehet, hogy attól. Helybeli parasztemberek a kocsmárosék. A múltkor az asszony is hiányzott, a nővére helyettesítette. A nővér nyugdíjas altiszt felesége, itt született V.-n, Pesten lakott az urával, de a hivatal megszűntével leköltöztek a faluba. Sajnálja az asszony Pestet, sehogy se szeret itt lenni. Miért? Ez volt a kérdésem. A felelet: itt sem olcsóbb az élet. Azután következett a részletes indoklás, csupa gazdasági tény felsorolása, hogy itt ennyi a hús kilója, ott meg annyi, de ott Pesten olyan szépet választhat ki magának, amilyent akar. Hogy itt jóformán semmit sem kaphat a piacon, míg Pesten minden van. Itt azt kell főzni, ami éppen akad, Pesten meg bármely nap bármit vásárolhat az ember az ebédhez. És így tovább, elkecseregetett panaszáradat. Élénk utálat a helynek, de semmi hivatkozás unalomra, emlékekre, oly emlékekre, melyek talán V.-hez kapcsolódnak, és nem kellemesek, melyek talán Pesthez kapcsolódnak, és egykori örömmel, reményekkel ékesek. Holott nem is igaz, hogy itt V.-n nem olcsóbb az élet, mint Pesten. Mert, ha egyebet nem számítunk, csak azt, hogy a házbér itt negyede, ötöde a pestinek, már megvan a különbség . . . Most azonban a tulajdonosnőt látom, és mondom, hogy vidám. Már néhány hete nem volt „rohama”. No igen, epeköve van, és időnként szörnyű görcsök kínozzák. A betegsége miatt járt legutóbb is Pesten, amikor a nővére helyettesítette. Meg kellene operálni, de ő fél az operációtól. Diétát írtak elő neki az orvosok. Közismert az epebajosok diétája, nem szabad nekik kövéret enni, sem állati belső szerveket, mint a máj, tüdő, vese; tartózkodniok kell bizonyos fűszerektől, például a káposztától, tilos sózni, paprikázni és ecettel savanyítani az ételeket. A kocsmárosné középtermetű, igen kövér asszony, nevetve beszél a diétáról, ő bizony nem tartja meg, mert ő végtelenül szereti a kövér húst és a savanyú tüdőt. Ez a kettő a legkedveltebb étele, tegnap is megevett fél tányér olyan jó kövér marhahúst, hogy a zsíros rész csak úgy rezgett rajta, és kutya baja sem lett, hála Istennek. Bár az igaz, hogy a legutolsó rohama előtt meg, amikor már azt hitte, hogy meghal, töltött káposztával lakott

jól . . . Mindnyájan bólogathatunk a kocsmárosnének, és a magunkról szerzett tapasztalataink alapján is gúnyos mosollyal mondhatjuk: no persze, hogy az az ember legkedvesebb étele, az a legjobb, az egyedül jó, amit tilos ennie. Szinte mást nem is szeret az ember, mert minden más unalmas, izetlen és lélektelen, ha már van tilos étel is. (Nagy Lajos A falu meg a város. 272—73; A falu álarca.)

A szemelvény írói előadással kezdődik; az író meghatározza a beszélgetés színhelyét, a kocsmát, ahová benyit: megcsapja az ivószoba áporodott büze; a kocsmárosné fogadja, *mosolyogva köszön*. Ez a mozzanat utal arra, hogy a közlési sík meg fog változni; amit folyamatosan megtudunk, már nem az író, hanem a kocsmárosné közlése lesz az író utolsó mondata után, amellyel jellemzi az asszonyt, kissé ironikusan: *Most vidám, máskor rosszkedvűnek találom*. Az írói mondat természetszerűen egészíti ki a *mosolyogva köszön* jellemzést; aki mosolyog, az vidám is. Ezen a ponton kezdődik a szabad függő beszéd, az asszony mintegy indokolja szabad függő beszédben álló előadásával mosolyát, vidámságát: *most az ura nincs itthon*, — és itt nem tagadható Nagy Lajos ironiája —, majd komolyra fordítva a szót előadja ura betegségét. Ezután az író visszaveszi a szót: *Helybeli parasztemberek a kocsmárosék* stb. Majd rátér az asszony nővérére. Felvetődik a Pesthez kötődés, az altisztné nem szívesen él falun. Oratio obliquával kezdődik a közlés: *csupa gazdasági tény felsorolása, hogy* (. . .) Az író bevezetőnek igei alapú, elvont főnevet szerepeltet; tartalomváró főnévnek mondja ezt a típust Hadrovics László. Az elvont főnévhez csatlakozik a tárgyi mellékmondat: *hogy itt ennyi a hús kilója, ott meg annyi* stb. A rákövetkező mondat már szabad függő beszédben áll a mondatkezdő *hogy* ellenére: *Hogy itt jóformán semmit sem kaphat a piacon* stb. Természetesen a *hogy* felesleges, mint ahogy az nincs is kitéve az újabb mondatban, amely szintén szabad függő beszéd: *Itt azt kell főznie, ami éppen akad* stb.

A szabad függő beszédet bevezető *hogy* használatában nincs semmi meglepő: bizonyíték arra, hogy Nagy Lajos kerülte többnyire az ún. meredek kezdést, ahogy, mint láttuk, idegen volt tőle a szaggatott előadásmódor, illetve a befejezetlen mondatok használata. A szabad függő beszéd első mondatát mintegy az oratio obliqua folytatásának érezte, és a szokásos *hogy*-gyal kapcsolta a közlést bevezető előzményhez, az idézett esetben a *felsorolás* igei alapú elvont főnévhez.

Az *És így tovább, elkeseredett panaszáradat* mondat azonban ismét írói közlés, vagyis Nagy Lajos megállapítása, amely névszói állítmányú kijelentő mondatban jelenik meg. Ezután az előadásban sajátos fordulat következik be: a *panaszáradat*, amely helyettesíti a *panaszodik* igét, bevezeti az újra induló szabad függő beszédet, amely tartalmazhatja az asszony vélekedését is. Ám, hogy tényleg az asszony beszél, az nem feltétlenül bizonyos. Itt ugyanolyan bújócska figyelhető meg, mint a korábban idézett szemelvény meghatározott pontján. A vélekedés ui. más személyhez is köthető, nemcsak az asszonyhoz, pl. az íróhoz is, de köthető a falusi közösséghez is; ekkor korális közlésről van szó.

Az egymást követő igei alapú elvont főnevek használata nagyon sajátos: egy van a közlésben: *panaszáradat* és kettő a szabad függő beszédben: *utálata* a helynek, semmi *hivatkozás* unalomra, emlékekre. Az elvont főnév e l m o s s a a konkrét utalást az igei személyragra és az egyes vagy többes számra, úgyhogy az olvasó támpontja bizonytalanává válik. Milyen másként hangzana így: (. . .) *elkeseredetten p a n a s z k o d i k*. *Élénken utálja a helyet, de nem hív a t k o z i k unalomra vagy olyan emlékekre, amelyek* (. . .) *nem kellemesek és a kellemes pesti emlékekre*. Ebben az esetben a panasz, vagyis a közlés feladója

majdnem egyértelműen lehetne az asszony, főként ha a gondolatsor kissé szubjektívebb megfogalmazást kapna: a *helyet, igen, utálja: unalom? nem! emlékek? kellemetlenségek! Pesten? csupa öröm.* De ezt így ne várjuk Nagy Lajostól.

A lényeg az, hogy a szabályosan megszerkesztett mondatokat alkotó közlés feladója lehet a szereplő, de lehet Nagy Lajos is, vagy a falusi közösség. Bizonyíték a közlés elején a konkrétságot elmosó elvont főnévi használat. A második részben feltevésünk egyértelműen beigazolódik; ott ui. az asszony álláspontjával szemben szabályos vita alakul ki, s ez a vita nyilván nem köthető az asszonyhoz, hanem az íróhoz vagy a közvéleményhez. Feltűnik a többes számú első személy: *ha egyebet nem s z é m í t u n k*, vagyis a közösség hangja.

Az asszony előadását kiegészítő, szabad függő beszéd kétségkívül írói kommentár, amellyel Nagy Lajos saját maga vagy a falusi közösség nevében észrevételez egy emberi magatartást. Az író a falutól való menekülést, a Pestre vágódást akarhatta némi gúnnyal és sajátosan kifinomult nyelvi eszközökkel megbírálni.

Ezután újra az író beszél; itt nincs kétely, ez tiszta auctorális stílus: *Most azonban a tulajdonosnőt látom, és mondom, hogy vidám.* Vagyis a nővérről visszakanyarodott a kocsmárosnéra, s őt engedi szólni; a kocsmárosné előadja szabad függő beszédben betegségét s azt, hogy műtétre volna szüksége. A *Diétát irt elő neki az orvos* mondat az utolsó, amelyet nyilvánvalóan még az asszony mond. Ami az epebajosok diétájáról olvasható, az lehetne az asszony szava is, de újra feltűnik a korábban már megtapasztalt kettősség, vagyis ez is lehet egyaránt az író vagy a közösség véleménye. Megalapozott azonban gyanúnk, hogy nem az asszony vélekedik ilyen módon, hanem előlegezetett iróniával maga az író ítélkezik. A szemelvény utolsó részében szereplő függő beszédben ui. *A kocsmárosné (. . .) nevetve beszél a diétáról;* elmondja, nem tartja meg a diétát, jóllehet majd behalt a töltöttkáposztába. Ezt a meggondolatlanságot kommentálta már előzetesen az író oly módon, hogy az asszony megelőző vélekedéséhez fűzte saját negatív véleményét. Még egy közösségi kommentár fedezhető fel a szemelvény utolsó mondatában: *Szinte mást nem is szeret az ember* stb. (ti. a tilos ételt). Ez a kollektív kommentár már az írói közléshez kapcsolódik.

7. A bemutatott példák száma szaporítható; elemzésükre azonban nincs terünk; mindenesre az idézett két szemelvény révén betekinthettünk a „szociológus” Nagy Lajos módszerébe. Az író szívesen szólaltatja meg szereplőit egyenes beszédben is; falusi írásaiban azonban beszédjüket gyakran szabad függő beszédben adja vissza, mert számára a népies hang-, alak- és mondattan megfigyelése nem lényeges, nem kell feláldoznia az esetleges hangtani stb. sajátosságokat. Viszont arra mód nyílik, hogy szereplői szabad függő beszédéhez alig észrevehető átmenetek segítségével hozzáfűzze a maga finoman bíráló kommentárját, vagyis a falut Nagy Lajos sokszor keserű, ám talán még többször ironikus hangvétellel ábrázolja. A szociológiai feltárás is lényeges persze, de írói módszere a húszas évektől sokat változott, s az expresszionista fordulatoktól irányt vett egyfajta keserűen-gunyoros hangvétel felé. Úgy tűnik, hogy az író igazi részvétét és keményen leleplező nézőpontját elsősorban a városi szegény nép, a proletár tömegek számára tartogatta. „Ezek az igazi szegények”; ilyenkor az író könnyörtelen, és nyoma sincs humornak vagy iróniának. A győri piacról szólva megjegyzi: „Micsoda szegényeket lehet itt látni!” (Nagy Lajos: A falu meg a város. I.m. 48), és folytatja kegyetlen ábrázolását a humor legkisebb nyoma nélkül.

Néhány lappal előbb és sok más helyen, amikor nem a proletárokról van szó, megjelenik az ironia.

„Ha már az ember az utcaneveket olvasgatja, megnézi a cégtáblákat is. Lám, Győr még ezekben is szürke. Nem úgy, mint például Szolnok, ahol az érkező már a vonatról megláthatja a következő cégtáblát: Ondó János vendéglője” (Nagy Lajos: A falu meg a város. I. m. 44; Dunántúli város 1933-ban. Győr).

Kedvelt célpontja az írónak a vagyonából élő, nem dolgozó polgár, aki pénzért mindent megkaphat, mindenekelőtt szerelmet, nőt. Ilyenkor Nagy Lajos tündököl ellentéteken alapuló és csattanóval záruló, tömören felépített, rövidmondatos stílusával. Talán a legjobban sikerült Ilkovicz Jenő portréja.

Jenő okosságával és roppant műveltségével pokoli nyugalommal ül (ti. kitalálta a *kapa* szót a Mancika által fejtett keresztrejtvényben; *ka . . . a* megvolt már) Mancika mellett. Az utóbbi napok eseménytelen csöndjében vele sem történt semmi különös. Ami mégis történt, az mindössze annyi, hogy nem dolgozott. De hát éppen ez az, ami nem különös Jenőnél. Mert Jenő amióta él, még sohasem dolgozott. Egyetlenegy órát sem. Az igaz, hogy még csak ötvenhat éves. (Nagy Lajos: A vadember. Budapest nagykováház. Három boltoskisasszony. I. m. 172—3; Budapest nagykováház).

A csattanó Jenő korának megjelölésében, vagyis abban az ellentétben van, hogy valaki ötvenhatéves, s még nem fogott a megélhetését biztosító munkába; de minek? Az apja által felhalmozott tőke kamataiból élt.

Olyan jólesik Jenőre nézni, tekintetünket rajta megpihentetni, mint mikor virágos rétet, egy erdőt vagy egy szép lankás hegyoldalt szemlélünk. (. . .) Ez a hasonlat csak sántít — ha már egyszer szabály, hogy minden hasonlatnak sántítania kell —, hogy Jenő nem szép, hanem ellenkezőleg, de ez nem tesz semmit. Arca horpadt, mert a zápfogai hiányoznak, s mélyen beszívódik a képe; arcszíne ólomszürke, szemei körül fekete foltok s ezer ránc; szájának alakján meglátszik, hogy amíg megvoltak a metszőfogai, ezek túl nagyok, afféle lófogak lehettek, s miután kihullottak, persze csakis a szemfogakkal együtt, s Jenő nem tűri a protézist, állkapcsa úgy felzárult, a felső és alsó ajka úgy összetapadt, hogy Jenő szája most igazán túlzás nélkül emlékeztet a kiskutyának nem éppen a szájára (uo. 173—4).

A leírás hasonlattal kezdődik; a természet szépségét említi Jenő arcával kapcsolatban; a gúnyosan értelmezett közhellyel, hogy ti. minden hasonlat sántít, átcsap az ellentétbe, vagyis hogy rút arcot fog bemutatni. A nem várt csattanó kacagtat, nem sejtettük, hová akar eljutni.

Az ironia és gúny másként is megnyilatkozhat; a rövid mondatos prózájától oly idegen, áradó, hosszú mondatok adott esetben hamisan zengő páto-szukkal sugallják a kegyetlen szarkazmust:

Igen, ő a Hollán utcától a Budapest kávéházig nem látott és nem hallott semmit, nem tudta, hogy sokan járnak-e a körúton, vagy kevesen, nem vette észre, hogy meleg van, nem figyelte meg, hogy világít-e a hold, s ragyognak-e a csillagok, nem hallotta, hogy a Royal szálló kertjéből dzsesszmuzsika harsog, zeng és bugyborékol bele a környékbe, nem észlelte, hogy a villamosok még járnak, nem látott egy szép nőt sem — pedig százát is láthatott volna —, padon alvót sem látott, húsz-huszonöt nagy testű német vasutas mellett haladt el, kik most vendégek Budapesten, azokat sem vette észre, nem fogta fel szemé az Oktogonon a Mályva szappan villamos reklámjának a tündöklését, nem állapította meg, hogy egy körúti zárt kapu előtt áll, s csendesen sírdogál egy kis cseléd-lány, akinek a baján valami derék ember talán segíthetett volna, nem látta, hogy a Budapest teraszán vendégek ülnek, fogalma se volt róla, hogy sokan ülnek-e, vagy kevesen — ha egyszer nem is látta őket —, ő a lapalapítás szükségyszerűségén kívül csak azt tudta — és ez az a másik gondolat, ami agyát szintén betöltötte —, hogy Feldheim egy elvetemült, becstelenséges, gyalázatos, piszkos, buta, gaz trockista, aki ilyenformán a proletariátus leg-

veszedelmesebb ellenségei közé tartozik, veszedelmesebb, mint egy nyugalomba vonult s egyelőre várakozó állásponton levő fehérterrorista, veszedelmesebb a polgári társadalom bármely hatalmi állást betöltő közfunkcionáriusánál, veszedelmesebb a polgári írónál, a papoknál, a tudósknál, de még a pszichoanalitikusoknál is, akik a legveszedelmesebbek, mert a történelmi materializmus társadalmi szemléletét nem méltányolván, olyanféle tévtanokat hirdetnek, hogy például ha egy nő kilép az utcára, s akkor a szabad tér láttára szörnyű félelem fogja el, oly szörnyű, hogy a szíve elszorul, a lélekzete elakad, a pulzusa szaporán ver, az egész teste remeg, az arca elsápad, a bőre izzad, a térdei megroggyannak megáll, s nem tud előbbre menni, ha pedig erre erőltetik, akkor félelmében még talán az eszméletét is elveszti, s ott omlik el a járdán — hogy ennek s az ehhez hasonló jelenségeknek nem tisztára gazdasági okai vannak.

Igen (. . .) Feldheim egy tudatlan, ostoba, rosszhiszemű gazember, közveszélyes trockista. Ez elvégeztetett, ez kétségtelenül megállapítható. Az új lap egyik első feladata lesz leszámolni Feldheimmel, leleplezni őt, átadni a közmegegyezésnek s a nagy proletáratokkal suttanni. (Nagy Lajos művei. A vadember. Budapest nagykováház. Három boltoskis-asszony., 126—7; Budapest nagykováház).

Az első szakasz terjedelme majdnem egy lap; ez az egy lap egyetlen többszörösen összetett mondat, amelyben retorikus ismétlődések egész sora fordul elő. Kezdjük az összetett mondat első egységével, a főmondati blokkal, amelyben szinonim igei állítmányok variálódnak: *nem látott | nem hallott | nem tudta | nem vette észre | nem figyelte meg | nem hallotta | nem észlelte | nem látott | azokat sem vette észre | nem fogta fel szemé | nem állapította meg | nem látta | fogalma sem volt róla | csak azt tudta.*

Az egymással szinonim viszonyban levő igei állítmányokhoz *hogy* kezdetű tárgyi mellékmondat járul; néha kettős alárendelés, pl.: *nem állapította meg, hogy egy körüti zárt kapu előtt áll, s csendesen sirdogál egy kis cselédlány.* Ebben az esetben az elsőfokú tárgyi mellékmondatot másodfokú jelzői mellékmondat egészíti ki; ez a típusú bővülés még kétszer fordul elő másodfokú mellékmondat révén: *nem látott egy szép nőt sem — pedig százat is láthatott volna (megengedő jelleg: holott százat is stb.); fogalma sem volt róla, hogy sokan ülnek-e vagy kevesen — ha egyszer nem is látta őket (okadatoló jelleg: ha egyszer, minthogy, mivel stb.).* Egy esetben a *hogy*-os mellékmondat előrevetve, mellérendelve jelenik meg: *húsz-huszonöt (. . .) német vasutas mellett haladt el*; ennek a mondatnak is másodfokú, jelzői mondat kiegészülése van: *akik most vendégek Budapesten.*

A többszörösen összetett mondat első felében a főmondatok közt van szimmetria, ritmus, párhuzamosság. A mondat közepe táján a ritmus átcsúszik a mellékmondatok síkjára; a másodfokú jelzői mellékmondatok rendeződnek szimmetrikusan: *csak azt tudta (. . .) hogy Feldheim egy (. . .) gaz trockista, a ki (. . .) ellenségei közé tartozik, (a ki) veszedelmesebb (. . .), (a ki) veszedelmesebb.* Négy párhuzamos tagmondat után a negyedikhez egy *a ki* kezdetű, harmadfokú jelzői mellékmondat csatlakozik; belőle egy *mert* kezdetű, negyedfokú okhatározói, majd abból egy *hogy* kezdetű, ötödfokú tárgyi vagy talán jelzői mellékmondat származik. Ebbe *ha* kezdetű, két kapcsolatos hatodfokú feltételes mellékmondat ékelődik bele, a második feltételes mellékmondatból *oly szörnyű, hogy* kezdetű, párhuzamosan elhelyezett, hetedfokú következményes mellékmondatok indulnak: *a szíve elszorul, a lélekzete elakad, a pulzusa szaporán ver, az egész teste remeg, az arca elsápad, a bőre izzad, a térdei megroggyannak, megáll, s nem tud előbbre lépni, még talán az eszméletét is elveszti, s ott omlik el a járdán.*

Összeszámolva, tizenegy rövid, pregnáns következményes mellékmondat származott a második hatodfokú feltételes mellékmondatból. Az ötödfokú

tárgyi mellékmondat a terjedelmes szövegegységet kitevő beleékelődő következményes mondatok sora után lezáródik, és ezzel befejeződik a valószínűtlenül hosszúra nyúlt főmondat is: *mert (. . .) olyanféle tévtanokat hirdetnek, hogy (. . .) hogy ennek s az ehhez hasonló jelenségeknek nem tisztára gazdasági okai vannak.* A *hogy* megismétlése érthető a tizenegy közbevetett mondat után, végül is a tárgyi, illetve esetleg jelzői mondat itt valósul meg a záradékban: létére induláskor csak a *hogy* kötőszó utalt, hisz szinte azon nyomban *ha* kezdetű mellékmondat, illetve az azt kibővítő következményes mellékmondatok halmozódtak fel.

A második, rövid szakasz mintegy ellenpontosította az elsőt rövid mondataival; szabályosan megalkotott szabad függő beszéd tartalmazza Terebes gondolatait, amelyek már a retorikus összetett mondatban is szerepeltek oratio obliquában: *és ez az a másik gondolat, ami agyát szinte betöltötte —, hogy Feldheim egy (. . .) buta, gaz trockista stb.*

Stiliztikai eszközökkel, a mondatépítkezés barokkos megnyújtásával, barokkos halmazsokkal gúnyolja ki Nagy Lajos a lapalapítás tervét és szervezését, amely a Budapest nagykávéház cselekményének gerincét képezi; „aligha lehet valami, amit haszontalanabbnak tartana az író, mint egy folyóirat”; „a lapindítás (. . .) a megelőző, hangsúlyos szociális kérdéssorra pedig nem ígér feleletet, megoldást” (Tarján Tamás i.m. 185). Hasonló retorikus felépítésben foglalt gúnyal marasztalja el a szektás egyoldalú ítélkezést (a trockizmusban látni a legnagyobb ellenfelet; a pszichoanalitikusok, pszichológusok iránti gyanakvás még korunkban is kísértett).

* * *

Nagy Lajos nyelvi stílusa a rövid mondatos, pontos körvonalakat, szigorú zártságot kedvelő szövegépítkezésen alapszik. Idegen tőle a tulajdonságjelzők színező használata; a jelzőkkel még indulatosabb tartalmi elemek esetében is takarékoskodik. Mestere a párbeszédnek; regényeiben általában írói előadás és párbeszéd váltakozik egymással, az előbbire bízva az esemény elmondását, a leírást; az utóbbit főként a szereplők véleményének kifejtésére alkalmazza. Még népi környezetben játszódó elbeszéléseiben, regényeiben, szociográfiai írásaiban is kerüli a nyelvjárási eredetű hang-, alak- és mondattani alakokat; a betűnépiesség sem tartozik írói eszközei közé. Terjedelmesebb regényeiben bevezette a szabad függő beszédet szereplői gondolatainak kifejtésére, vagyis a szereplők az írói előadás oratio obliquái helyett belső monológjaikat többnyire fő mondatokban adják elő. A szabad függő beszéd megszerkesztésében érvényesül az író alapállása, a zárt, pontos formák kedvelése; a szaggatott stílustól, a be nem fejezett mondatoktól tartózkodik.

A század tízes-húszas évek impresszionista-expresszionista kísérletezései korlátozott keretek közt hatottak stílusára; nominális sorok csak elvétve fordulnak elő személyek és tárgyak jellemzésére; az igei alapú, elvont főnevek használata valamivel gyakoribb volt a húszas évek elején keletkezett prózájában, amikor Kassák akkori modorára emlékeztető igei metaforák is feltűnedeztek a képes stílust általában kerülő szövegépítkezésben. A harmincas éveknek főként szociográfiai jellegű írásaiban erősödik a humoros és satirikus hangvétel; a szabad függő beszédet felhasználta az előszó visszaadására; finom, alig észrevehető átmenetekkel fűzi a szereplők áttételes szavához a maga ironikus észrevételeit; ezzel az egész írásműnek egyfajta enyhe parodisztikus, gúnyoros

jelleget kölcsönzött. Nyíltabban is tudott humorizálni; ellentétek és csattanók fakasztanak mosolyra; még szarkasztikusabbá válik gunyoros hangvétele akkor, amikor a barokkos mondatépítkezés halmozását használja fel szerkezeti nyomatékaival bíráló téziseinek kifejtésére.

Nagy Lajos századunk legnagyobb stilsztáinak egyike; prózája egyéni, sajátos és méltán állítható az teljesen más indítékből táplálkozó móríci mű mellé. Mondjuk-e azt, hogy az egyik (Nagy Lajos) pontosabban ábrázol, s a másiknak (Móricznak) nagyobb a képzelő ereje? Erről maga Nagy Lajos is ekként nyilatkozik:

Egy híres magyar regény szerint például a jómódú gazda, igazi férfi, sőt kan, a grófnőtől kezdve — milyen kár, hogy itt nem lakik grófnő! — a társadalmi rangsoron lefelé a marokszedő lányig mindenkit leteper, akit csak akar, otthon, lakásban, udvaron, kazal tövében, búzaföldön, kukoricásban, pincében, padláson. Kissé, hogy úgy mondjam, regényszerűnek vélem ezt a nagy tobzódást a szó lesújtó értelmében” (A falu meg a város. I.m. 296. A falu álarca).

Erről van szó. Nagy Lajos azt hiszi, hogy ő hitelesebb és pontosabb; hitelesség és pontosság jellemzi stílusát is, amely — feltéve, ha nem szatirikus hangvételi — tartózkodik a „tobzódás”-tól. — Egyébként figyeljük meg az idézett nyilatkozatban a halmozást (vagyis a „tobzódás”-t): *otthon, lakásban, udvaron, kazal tövében, búzaföldön, kukoricásban, pincében, padláson*. Célja itt is az volt, hogy a halmozással ironikus hatást keltsen, már bemutatott módszerének megfelelően. Szikár, lényegre törő szerkesztésmód és ironikus, karikázó hangvétel — tömören és összefoglalóan így lehet jellemezni Nagy Lajos stílusát.

Herczeg Gyula

Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal

Verselemzés

Sorsának egy-egy fordulóján sok költőnk tekintett vissza letűnt éveire. Petőfi a számára oly nevezetes 1847. évtől búcsúzott ilyen költői visszapillantással (Szilveszter éje 1847-ben). Arany 1877-ben írta meg Epilógusát: ekkor töltötte be 60. évét, és ekkor szabadult meg terhes hivatalától. József Attila Születésnapomra című verse is számvetés. Mindeme megnyilatkozások sokat elárulnak szerzőjük életéről, temperamentumáról, jelleméről, vágyairól, egész személyiségéről — tehát fontos dokumentumok, meggondolásra és megszívülésre méltó vallomások. Ilyen Kosztolányi költeménye is.

A Boldog, szomorú dal 1917 januárjában jelent meg először a Nyugatban. Kosztolányi 1920-ban ezzel nyitotta meg Kenyér és bor című kötetét. Leghíresebb versei közé tartozik. Szükséges megismernünk a költő életének néhány fontos mozzanatát, hogy versének élményi háttere minél jobban megvilágosodjék előttünk.

Kosztolányinak már kicsiny gyermekkorában megmutatkozott rendkívül érzékeny idegalkata. A szegény kisgyermek panaszai című verseskötete is riadtságát tükrözi. A költő azonban úgy érezte, hogy éppen ez a túlfinomult érzékenység teszi őt művésszé. Rövid önéletrajzában ezt olvashatjuk: „Ma is a neuraszténia, az áldott és átkozott neuraszténia színes üvegén látom szépülni és torzulni az életet, ez kínoz, hogy papírra rögzítsem azt, ami oly hamar elmű-

lik” (Száz magyarok könyvei. Légrády-kiadás. Szerkesztő és év megjelölése nélkül [1928.] 2: 208).

Az egyetemen Babits Mihály és Juhász Gyula baráti körébe kerülve, ő is irodalmunk megújítását és gazdagítását tűzte ki feladatául. Második egyetemi évét Bécsben végezte szűkös anyagi körülmények között. Innen hazatérve nem folytatta tanulmányait, hanem az újságírói pályára lépett.

Versei, novellái, hangulatos apró írásai csakhamar ismertté tették nevét. Szeretetreméltó lényével, fényes tehetségével még a rideg pénzemberekben is bizalmat ébresztett. Mondogatta is később: „Amikor fiatal voltam, mindenki mosolygott rám . . . a szerkesztők, kiadók, amikor beléptem, már ezt kérdezték: Akar pénzt, Kosztolányi? Mennyit akar?” (Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. Bp., é.n. [1938]. 161.)

A Boldog, szomorú dal megírása előtti években fontos események követik egymást a költő életében. 1913 tavaszán megházasodik. 1915. április 18-án megszületik fia, Ádám. A következő évben hosszas keresgélés után egy kertés budai házacskába költöznek, a Tábor utcába. Ezután kínos meglepetés éri őket: a háziúr sürgősen el akarja adni a házat. Kosztolányi maradni kíván, s elhatározza, hogy — ha törik, ha szakad — előteremti az 55 000 koronát. És csakugyan, a vételár egyik felét sok évi részlettörlesztésre bankkölcsonként, másik felét pedig Hatvany Lajos kezességével váltóra sikerül is megszereznie. — Ezzel elhárult Kosztolányiéék feje fölül a kilakoltatás veszélye: a költő biztos révbe jutott családjával együtt. A jelek szerint ebben az örömben fogant a

Boldog, szomorú dal

Van már kenyérem, borom is van,
van gyermekem és feleségem.
Szívem minek is szomorítsam?
Van mindig elég eleségem.
Van kertem, a kertre rogyó fák
suttogva hajolnak utamra,
és benn a dió, mogyoró, mák
terhétől öregbül a kamra.
Van egyszerű, jó takaróm is,
telefonom, úti bőröndöm,
van jó-szívü jót-akaróm is,
s nem kell kegyekért könyörögnöm.
Nem többet az egykori köd-kép,
részegje a ködnek, a könnynek,
ha néha magam köszönök még,
már sokszor előre köszönnek.
Van villanyom, izzik a villany,
tárcám van igaz szinezüstből,
tollam, ceruzám vigan illan,
szájamban öreg pipa füstöl.
Fürdő van, üdíteni testem,
langy téa, beteg idegemnek,
ha járok a bús Budapesten,
nem tudnak egész idegennek.

Mit eldalolok, az a bánat
 könnyekbe borít nem egy orcát,
 és énekes, ifju fiának
 vall engem a vén Magyarország.
 De néha megállok az éjen,
 gyötrődve, halálba hanyatlón,
 úgy ásom a kincset a mélyen,
 a kincset, a régít, a padlón,
 mint lázbeteg, aki föleszmél,
 álmát hüvelyezve, zavartan,
 kezem kotorászva keresgél,
 hogy, jaj, valaha mit akartam.
 Mert nincs meg a kincs, mire vágytam,
 a kincs, amiért porig égtem.
 Itthon vagyok itt e világban
 s már nem vagyok otthon az égen.

Már a cím előrevetíti a vers szerkezeti és hangulati kettősségét. Az első, nagyobbik rész boldogan áradó felsorolás:

— — | u u — | u u — | u
 Van már kenyérem, borom is van,

— — | u u — | u u — | u
 van gyermekem és feleségem.

u — | u u — | u u — | u
 Szívem minek is szomorítsam?

— — | u u — | u u — | u
 Van mindig elég eleségem.

Szinte tánclelésben szökellenek ezek a fűrge anapesztusi sorok, szuggesztíven érzékeltetik egy fiatal, életvidám ember felszabadult örömét. Fokozzák a remekül perdülő ritmus hatását a játszi hangulatú, bravúros keresztrímek: a kezdősorokban ugyanis négy-négy szótag összecsendítésével gyönyörködtet a költő: *borom is van — szomorítsam, feleségem — eleségem.*

Még tovább növelik a verselés játékosságát az olyan h a n g c s e r é s r í m p á r o k, mint

bo r o m is van — szo m o r i t s a m,

majd alább

r o g y ó f á k — mo g y o r ó, mák.

E boldog felsorolás is játékos, ötletszerű. Mint ahogy a rímek szeszélye szerint bukkannának elő a felsorolás tagjai. A kenyér és bor után a gyermek és feleség következik, utána ismét az eleség, majd a ház, a kert, a kamra, azután a ház berendezése. Ódon patinát ad e résznek a sajátos jelentésárnyalatú állítmány: *őregbűl a kamra, azaz gazdagodik, gyarapodik.*

Biztonságot adó, rendezett életkörülményeinek ecsetelése után a társas kapcsolatokra tér át a költő. A telefont azért említi meg itt is, másutt is, mert

„csodálatos találmány”-nak tartja (l. Kosztolányiné i. m. 321); később ódát is ír hozzá (Óda a telefonhoz. A Pesti Hírlap Vasárnapja 1933. március 4.; kötetben is : Sötét bújócska. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 32–4).

A következő sorok életrajzi háttérét már ismerjük:

van jó-szívü jót-akaróm is,
s nem kell kegyekért könyörögnöm.

A mondat végének keményen kattogó betűrímeivel jól érzékelteti Kosztolányi, mennyire viszolyog a könyörgéstől.

Ezután két talányszerű sort ír le:

Nem többet az egykori köd-kép,
részegje a ködnek, a könnynek.

Ezt a hiányos mondatot a létigével egészíthetjük ki ilyenformán: Nem vagyok már az egykori köd-kép, (nem vagyok többé) részegje a ködnek, a könnynek. Ehhez hasonló népnyelvi példát idézett Gombocz Zoltán egyik egyetemi előadásában: *Te is jó katona, | én is jó katona, | ne bántsup egymást!* A szóban forgó két sor értelmezése közül a másodiké látszik egyszerűbbnek, noha minden szava némi magyarázatra szorul. *Részeg* itt átvitt értelemben: 'mámoros' (Kosztolányi egy híres versének címében is: Hajnali *részegség*). A *könny*: metonímia, 'bánatot' jelent. A *köd* egyik jelentése az Értelmező Szótár szerint: valamely lelki (vagy természeti) tényező okozta bizonytalanság, homályosság a látásban, a gondolkodásban. Itteni pontos értelme A szegény kisgyermek panaszai című kötet egyik verséből világlik ki:

Tündéri reggel. A sötét szalonba
apuska zongorázik andalogva.
Ez Mendelssohn. Álombeli ködök.
(Oly jó ébredni)

A *köd* itt ábrándot, álmodozást jelent — akárcsak a Boldog, szomorú dalban. A vizsgált verssort tehát így értelmezhejük: Nem vagyok már mámoros ábrándozó, nem merülök el a bánatban.

Az előző sor köd-képének megfejtéséhez egy levéltöredék és egy versidézet segíthet hozzá. Tizenkilenc éves korában Kosztolányi így ír Babitsnak: „Bele akarok nyúlni az életbe és tenni akarok sokat . . . az emberiségért” (l. Kosztolányiné i.m. 119). Másfél évtizeddel utóbb, Áldott szegénység című versében pedig így vall:

Áldott szegénység, te szelíd, te tiszta,
elhagytál, s én is, jaj, elhagytalak.
Most úgy idézlek, mint a spiritiszta,
éhes, sovány és légies alak.

A *tiszta, légies alak* : az egykori köd-kép — a fiatal Kosztolányi. A vizsgált két sor valószínű értelme tehát: Reálisabb ember lettem, már nem ragadnak el az ábrándok.

Megjegyzendő, hogy az Áldott szegénység és a Boldog szomorú dal egybevetett részleteinek hangneme igen elütő. Az Áldott szegénység

tiszta, légies alakját visszasírja élete delén túljutva Kosztolányi, ezzel szemben a ködkép-metaphora (*nem többet az egykori köd-kép, részegje a ködnek, a könnynek*) meglehetősen lekicsinylő hangú. E két sor olvasásakor úgy érezzük, mintha a fiatalon beérkezett költő, sikereinek a seregszemléjén túlhaladottnak tekintené, kissé meg is mosolyogná egykori tiszta lelkesedését, mintha pesti környezetéhez való ügyes, hajlékony alkalmazkodásának tulajdonítaná népszerűségét és hírnevét. Erre vall, hogy ugyanebbe a mondatba foglalja, mintegy benső átalakulásának következményeképpen:

ha néha magam köszönök még,
már sokszor előre köszönnek.

Eredeti megfogalmazása ez annak, hogy már sokan ismerik és becsülik.

Új fordulat következik a költemény legderűsebb és legzeneibb hatású sorával:

— ˘ | ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ | ˘
Van villanyom, izzik a villany.

Zengzetessé teszi e sort a *v* hangok alliterációja és a zöngés-zöngétlen hangok rendkívül kedvező aránya. 9 magánhangzóra és 10 zöngés mássalhangzóra mindössze 1 zöngétlen hang esik, az arány tehát 19 : 1. Vegyük hozzá, hogy háromszorosan hatnak a szövegben kiemelt vidám hangulatú *i* hangok: 1. Mind a három *i* értelmileg hangsúlyos szótagban csendül fel. 2. E szótagok verstanilag egyszersmind hosszúak is, mivel a szótagalkotó rövid magánhangzó után hosszú mássalhangzó következik: *ll*, illetve *zz*. 3. Mind a három *i* hang a sornak verstanilag is kiemelkedő pontjaira, a három anapesztus iktusára, azaz nyomatékos szótagjára esik:

— ˘ | ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ | ˘
Van villanyom, izzik a villany.

Fölmerülhet bennünk az a kérdés, nem bőbeszédű-e ezúttal a költő. Egyáltalán nem! A második tőmondat (*izzik a villany*) ugyanis erősen nyomatékosítja és tartalmilag is fokozza az elsőt: a *van* után *izzik* következik. — Mindeme formai elemek a költő ujjongó örömét érzékeltetik. Tudnunk kell, hogy előző lakásában — a Logodi utca 1-ben — nem volt villanya, s Tábort utcai hajlékába is (ahol e verse írásakor lakott) csak egy idő múlva sikerült bevezettetnie. (Egyébként akkoriban a villanyvilágítás korántsem volt olyan általános, mint napjainkban; Budán még sok helyen gázzal világítottak.)

A könnyedén alkotó ember életöröme árad ebből a sorból:

tollam, ceruzám vigan illan.

Igen pontos Kosztolányinak ez a pillanatképe. „Írt — írt, sebesen — sebesen, bővészkedő gyorsasággal” — jegyzi fel róla felesége (i.m. 265).

Vallomásként hat ez a sor: *langy téa beteg idegemnek*. Érdekes: itt szinte gyöngéd, becéző hangon szól „áldott és átkozott” neuraszténiájáról.

A *bús* Budapest komoly betűrímjei az első világháború komor hangulatát festik. A férfiak messze idegenben küzdenek, itthon ezrével nyomorognak a hadiözvegyek, hadiárvak.

Finom, költői fordulattal zárul ez a négysoros részlet:

... nem tudnak egész idegennek.

Szerényen hangzik ez a tagadó mondat, de ugyanakkor nyomatékos állítást rejt magában.

A költő eljutott a számvetésben örömeinek fő forrásához: költészetéhez. Érthető, hogy elidőzik ennél a témánál:

Mit eldalolok, az a bánat
 könnyekbe borít nem egy orcát,
 és énekes ifju fiának
 vall engem a vén Magyarország.

Nemcsak ismertté tette nevét, mélyen hatott is olvasóközönségére. Sok rajongója volt, főleg a fiatal olvasók és költők körében. Úgy érzi, elérte azt, amiről első ifjúságában ábrándozott: a n e m z e t k ö l t ő j e lett. Mámoros öröm árad az egymásba ívelő enjambement-os sorokból:

... és énekes ifju fiának
 vall engem a vén Magyarország.

Mesteri megoldás, hogy a költő boldog dalának záróakkordja ez a szó: *Magyarország*.

A boldogság dala egy rövid ellentétes kötőszóval vált át szomorúságba:

De néha megállok az éjen.

Sejtelmes ez a rész. Éjjel van, a költő *halálba hanyatlón* gyötrődik szobájában. A sóhajszerű alliteráció rendkívüli kifejezőerővel érzékelteti a mondanivalót. Kosztolányi gyermekkora óta állandóan a halál közelségében érezte magát. Tízéves volt, amikor meghalt apai nagyapja, akit mindenkinél jobban szeretett. Látta őt kiterítve a ravatalon, és azóta halálfélelem kísérti.

A további sorokban valami lázas nyugtalanság lüktet:

Úgy ásom a kincset a mélyen,
 a kincset, a régít, a padlón,
 mint lázbeteg, aki föleszmél,
 álmát hüvelyezve, zavartan,
 kezem kotorászva keresgél,
 hogy, jaj, valaha mit akartam.

A költő itt drámai erővel ábrázolja lelkiállapotát. E lenyűgözően érzékletes jelenetben — a „boldog dal” magabiztosan mosolygó Kosztolányija után — egy tétova, riadt költőarc jelenik meg előttünk.

Nagyon érdekes, hogy a kezdeti versforma — látszólag — mégis megmarad. Az anapestusok továbbra is simán gördülnek tova — de csak látszólag. A költemény első részében egyenletesen hullámozottak a mondatok a sorok végéig; csaknem minden sorvég egyúttal szünetet és nyugvópontot is jelzett. Itt azonban idegessé, szaggatottá válnak a mondatok:

úgy ásom a kincset a mélyen,
a kincset, | a régít, | a padlón,

— itt három részre tördelik a vesszők a verssort —, a következő sorban az *aki* kötőszó előtt torpan meg a sor, majd a *k* betűríme kopogása töri meg a folyamatosságot; a 8 soros mondat végsorába pedig belehasít egy jajszó. A *v e r s m o n d a t j e l l e g e* tehát *g y ö k e r e s e n m e g v á l t o z o t t*: ez érzékelteti a költő életérzésének nagy változását.

Vajon mi rejlik a képek mögött — mily fájdalom, miféle nyugtalanság? Mi lehetett az a *kincs*, aminek elvesztését oly döbbenet panaszolja a költő? Hogy a legfőbb értékéről szól, azt azzal is elárulja, hogy négyszer említi. — A felelethez, a pontosabb értelemezéshez egyrészt Babits Mihály nekrológja vezet el, amelyet a Nyugat Kosztolányi-emlékszámába írt (1936.), másrészt pedig egy másik Kosztolányi-vers.

Babits visszaemlékezésében mély bepillantást enged kettőjük kapcsolatába: „Soha zsendülő szellemek nem bámulták egymást lelkesebben, mint mi. Induló költőtől nem lehetett volna többet és nagyobbat várni, mint amit én vártam őtőle. Ő pedig a forró, közös évek mértéktelen magasra törése után, mintha hirtelen leszállította volna igényeit, előkelően kiejtve kezéből a súlyosabb értékeket. Könnyű és kicsi dolgokkal látszott megelégedni, kínálkozó, tetszetős hangulatokkal, érzelmes rajzokkal és játékokkal... Ez elég volt, hogy nevet és népszerűséget szerezzen számára a finomabb olvasók körében, de előttem szinte árulásnak látszott. Hogyan, ez lenne ő, kin azelőtt azzal szoktam csúfolódní, hogy semmi sem elég jó neki, ha nem legalább kétezer méter magas és örök hó nem fedi? Úgy tűnt fel nekem, hogy hűtlen lett nagyratörő céljainkhoz, s olcsó sikerekkel éri be” (Nyugat 1936. dec., 398).

Amit itt Babits hibáztat, és ami miatt eltávolodott ekkor ifjúkori jóbarátjától, az magát Kosztolányit is nyugtalanította, sőt lelkiismeretfurdalással töltötte el. Erről vall később A bús férfi panasza című kötetében (1924.):

Diákkoromban, vékony kis legényke
fölnéztem a didergő csillagokra,
mik fázva égtek fön a téli éjbe.

Lengett nyakkendóm könnyü-furcsa csokra
s én csak rohantam, sápatag-fehéren,
vásott köpenyben, éhesen rajongva.

Jaj, elbeszéni nem tudtam, mi nékem —
oly ájuló-mély bűvöletbe estem —
a csillagfény a bús, kopott vidéken.

Most járok itten, tiszta, téli esten,
prémes bundába és megváltozottan
dús vacsora ízével, Budapesten.

Még most is ég a csillag, ahogy ottan,
arany-tüzekkel ékszeres az égbolt,
csak én nem égek már, ki úgy lobogtam.

Álmos szemem keresi fönn a rég-volt
csodákat és oly búsan mondja szívem,
hogy nékem már a csillag is sötét folt.

Vak vágyam mégis fölfelé feszítem,
a kis diákdalt újra sírva zengem
s kihúnyt arcom fölmutatom szelíden.

Ó csillagok, ismertek-e még engem?

Érdeemes itt megemlíteni, hogy a költő munkásságának egyik igen alapos ismerője, Kiss Ferenc szerint „Kosztolányi számára . . . valami vitathatatlan szépség, jóság és tisztaság egybeforrt pompáját jelképezik . . . a csillagok, s mikor maga is elmerül a tülekedésben, jobbik énje iránti hűségét, nosztalgiáját fejezi ki hozzájuk való fel-felfohászkodásaiban” (A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága. Akadémiai Kiadó, 1962. 72).

Ezen idézetek fényénél még jobban megvilágosodnak előttünk a „szomorú dal” sejtelmes sorai. Mélyen hat ránk a költő fájdalma, amely így belenyilallik boldogságába. Nehéz szabadulnunk a tragikus csengésű zárósorok hatásától:

Itthon vagyok itt e világban
s már nem vagyok otthon az égben.

Babits megvallja, hogy e vers olvasásakor egyszerre nőni kezdett szemében a költő. „A Boldog szomorú dal . . . váratlanul lelkembe zengett, mint a hirtelen megkondult harang.” Most, évtizedekkel Kosztolányi halála után mi is ugyanezt érezhetjük.

Balassa László

A Toldi-szótár a megvalósulás útján*

Hálás szívvel olvastam Benkő László megjegyzéseit és tanácsait az „Arany János Toldijának szótára” tervével és próbaszócikkeivel kapcsolatban. A Toldi-szótár elkészítésére egyik ösztönzőm — több mint egy évtizeddel ezelőtt — éppen az ő hazánkban úttörő jellegű munkája: a „Juhász Gyula költői nyelvének szótára” volt, s igen sok tanulással forgatom „Az írói szótár” című kitűnő monográfiáját is (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.). Benkő László mostani hozzászólása — mellyel részben egyetértek, részben vitatkozom — alkalmat ad nekem, hogy készülő szótáram szerkesztési elveit pontosabban kifejthessem. Erre azért is szükség van, mert a Magyar Nyelvőr 1982. évi 3. számában közölt tervezetemet még 1981 júliusában készítettem és küldtem föl a szerkesztőségnek, márpedig a szótár terve azóta — a megvalósítás gyakorlati munkája közben — sokat változott és fejlődött. (Azt hiszem, minden szótárnak csak a szócikkek végleges összeállításakor alakul ki az igazi arculata.)

* Vö. Nyr. 106 (1982.): 266—80 és Nyr. 107 (1983.): 306—8. (A szerk.)

Benkő László figyelmembe ajánlja, hogy az „újfajta írói szótár” kívánalma és egyéni elgondolása mellett mérleget és hasznosítsam a korábbi szótári gyakorlat tapasztalatait is. Ebben annyira egyetértünk, hogy évek óta és most is — a Toldi-szótár készítése közben — állandóan a kezem ügyében van a hétkötetes meg a „kézi” értelmező szótár, és természetesen a Juhász Gyula- meg a Petőfi-szótár rendszerét, szócikkeit is alaposan tanulmányoztam. Az utóbbi írói szótárral egy évtizeddel ezelőtt részletesen foglalkoztam a Nyelvőr hasábjain, mintegy előtanulmányul szánva azt az elemzést saját Toldi-szótáramhoz. (Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban. Nyr. 98 (1974.): 440—6.) Arra törekszem, hogy a Toldi-szótár összhangban legyen az eddig megjelent magyar szótárakkal, de — sajátos jellegének megfelelően — merjen el is térni tőlük.

Az eltérések elvi alapja az, hogy a Toldi-szótár nem a mindnyájunk nemzeti szókincsével kíván foglalkozni (mint A magyar nyelv értelmező szótára és a Magyar értelmező kéziszótár), de nem is egy írói életmű szókincsével (mint eddigi két írói szótárunk), hanem egy nagy írónk egyetlen művének az ő életművének belül is sajátosan egyéni szóvilágával. És mivel azt szeretném, hogy a Toldi-szótár fiatalok és idősebbek tízezreit segítse majd az általános iskolában is tanult első Toldi nyelvkincsének birtokba vételében, nagyon gyakorlatiasnak, könnyen használhatónak kell lennie, de azért olyan módon, hogy lehetőleg a nyelv- és az irodalomtudományt is jól szolgálja.

Mély meggyőződésem, hogy egy-egy nagy írói művet mint egyedi alkotást több tekintetben másképp kell szótározni, mint az írók teljes életművét, amely esetleg hosszú évtizedek szerteágazó élményanyagát tükrözi. A Toldi korpuszának tízezernyi szavára nem úgy tekintek, hogy ezek egyszerűen Arany János-i szavak, hanem hogy egy sajátos, egyszeri műalkotásnak az építőkövei. E szókincsnek — az Arany János-i életművön, sőt a Toldi-trilógián belül is — saját belvilága és szerkesztettsége van. Még az egyes szavak többszöri felhasználását is úgy tekintem, hogy a velük való építkezés egymásutánjának okvetlenül van valami belső logikája, s ezért nem vagyok híve annak, hogy a szócikkükben megbontsam ezt a sorrendet a többértelműség skatulyáiba való szétdobálással. Lehetőleg úgy kell megoldanom a szavak szükséges értelmezésének feladatát, hogy a szövegbeli többszöri felhasználásuk természetes sorrendjét mindig világosan mutassa a szótár.

Ha valamikor majd elkészítik Arany teljes életművének a szótárát, abban igenis fontos lesz — mint ahogy az eddigi két írói szótárunkban is fontos — feltüntetni például az *ablak* főnév különböző jelentéseit. A Toldiban 7-szer előfordul *ablak* szónál az ilyen részletezés szerintem nyugodtan mellőzhető; fontosabb, hogy a vele való nyelvi építkezés természetes egymásutánja a példatárból világosan kitűnjék, és nyomon lehessen kísérni a kérdéses szócikkben, hogyan szerkesztett Arany ezzel a szóval is, hogyan építgette vele tovább művének nyelvi épületét. A Toldi-szótárban ilyen lesz ez a szócikk:

• **ablak** fn 7

Most tehetd *ablakba* [= dicsekedhetsz vele, mutogathatod] (2: 11); Rozmaring bokor van [Toldi Lőrincén] gyászos *ablakában* (6: 1); *Ablakát*, ajtóját megnyitni se merné (6: 3); . . . sikoltának Minden *ablakából* a pesti utcának (9: 9); [Toldi] Sok helyen látott még egy-két emberképet, *Ablakból*, kapuból a mint vissza lépett. Aztán becsapódott az *ablak* táblája (9: 13); [A hajnal] Betekint fél szemmel egy törött *ablakon* (11: 1)

Azt írja Benkő László, hogy „az írói szöveg kiemelésének aligha szerencsés módja az előfordulás rendjében történő pusztá felhalmozás”. Látható az *ablak* imént idézett szócikkből, hogy itt nem pusztá felhalmozásról van szó. Magyarázatot vagy a szituációra utaló kiegészítést is adok [szögletes zárójelben], ahol szükség van rá. Jelzem az *ablak* szófaját, a műben való előfordulásainak számát (7), és minden idézetnél, hogy hányadik ének melyik versszakából való. Érdekes, hogy Arany az *ablak* szót mind a hét helyen más-más nyelvtani alakban használja: *ablakba*, *ablakában*, *ablakát*, *ablakából*, *ablakból*, *ablak*, *ablakon*. Ezt a „nyelvtani szerelést” a Juhász- és a Petőfi-szótár a szócikk elejére kigyűjtve, egy sajátos nyelvtani logikájú felsorolásban adja meg: nem a szöveg szerinti, hanem minden szócikkben egyforma sorrendben. Az idézetek szövegét a Juhász-szótár végig dőlt betűsen, a Petőfi-szótár végig álló betűsen közli, nem jelölve bennük nyomdai eszközzel a címszó előfordulási alakját. Nem vitatom az ilyen eljárás módok helyességét, de én a Toldi-szótárban jobbnak láttam azt a megoldást, hogy a címszó különböző nyelvtani alakjait az álló betűsen közölt idézeteken belül — tehát a maguk természetes helyén — dőlt betűsen emeljem ki.

A szócikkekben bontást akkor csinállok, ha a címszó többféle szófajként fordul elő a Toldiban, például a *hol* 8-szor „kérdő határozószó”-ként (I.), 5-ször pedig „vonatkozó határozószó”-ként (II.). Ilyenkor mindkét rész idézeteit külön-külön sorolom fel a szöveg egésze szerinti sorrendben. A szavak többértelműségét csak olyankor jelölöm az értelmező szótárakban szokásos arab számú elkülönítéssel, ha ez okvetlenül szükségesnek látszik, illetőleg ha a szóhasználatbeli különbség pontos megértetése magánál az idézetnél nehézkes volna (pl. *csapás*: 1. 'erőteljes ütés'; 2. 'súlyos baj').

Szavá teszi Benkő, hogy a *csak* határozószóra miért csak 8 idézetet hozok, amikor a *Bence* tulajdonnévnek viszont minden előfordulását bemutatom. A végleges szócikkekben nem lesz ilyen aránytalanság, ugyanis a 63-szor előforduló *csak*-ot 20 határozószói és 12 kötőszói példával idézem. A *Bence* szócikkében az összesen 30 előfordulást 20 válogatott példával szemléltetem. Itt azért magasabb a válogatási arány, mert ez — a *csak*-tól eltérőleg — t o l d a l é k o l h a t ó s z ó, s a Toldiban ilyen nyelvtani alakjai is vannak: *Bencének*, *Bencéhez*, *Bencét*. Egyébként azért fontos felsorolni a *Bence* sok toldalék nélküli alakját is, mert Arany ezekhez a legváltozatosabb jelzőket fűzi (esetleg értelmezőként): 1. *Bence* volt az, *régi hű cseléde*; 2. *Bence*, a *hű szolgálja*; 3. *jó Bence*; 4. *öreg Bence*; 5. *vén Bence*; 6. *jámbor szolgálja Bence*. (Természetesen az összes nem idézett előfordulások jelzetét is megadom a maguk sorrendi helyén: a *Bence* és a *csak* szócikkében egyaránt.)

„A próbacikkeket összeállító szerző — szerencsére — olykor maga is megfedkezik értelmezésellenes elvi álláspontjáról, s több ízben jelzi a jelentésbeli eltéréseket” — olvasom Benkő hozzászólásában. Sietek megjegyezni, egyáltalán nem elvem, hogy az írói szótár ne értelmezze a szavakat, sőt azt mondom: értelmezzen vagy magyarázzon meg minden olyan szót, amelynek pontos értelme kétséges lehet egy mai ember vagy akár a Toldit az általános iskola 6. osztályában tanuló tizenkét éves gyermek számára. Ne értelmezze a Toldi-szótár, hogy például mi az *ablak*, mert ennek alapjelentése ('a világgosság és a levegő bebocsátására való nyílás') mindenki ismeri, de magyarázza meg például a *tehetd ablakba* kifejezést. A Toldi szavainak mintegy 30–40 százalékaról adok a szótárakban szokásos formájú értelmezést. Például a *c*-vel kezdődő szavak közül ezeket értelmezem: *cimbalom*, *cimbora*, *cimpa*, *cipó*,

civódó, cudar; de a *cél* szónál például föltételezem, hogy ezt nem kell magyarázni, ezért itt csak idézetet közlök: „Könnyü eltalálni, mi lehetett [Miklós] *célja* (9: 17)”. A *cimbalmos* főnévnél pedig elégnék tartom, hogy a szócikkfejben utalok a *cimbalom*-ra: (vö. *cimbalom*).

A *cs* betűs részben a következő szavakat értelmezem a hagyományos módon: *csaholás, csalás* (ez a Toldiban 'ravaszság'-ot jelent), *csapás, csaplár, csapszék, csárda, csatorna* (a gémeskútnál), *csecsszopó, csekély, cseléd, csihés, csiholni, csikó, csillagos* (bicska), *csillapul, csimpolyogva, csíny* (itt: 'rossz szándékú cselekedet'), *csobolyó, csolnak, csoroszlya, csupán*. De nem értelmezem például a *csók*-ot, mert úgy vélem, hogy a Toldi-szótár használói tudják, mi a csók; ha pedig valaki mégsem tudná, előveheti a Magyar értelmező kéziszótárt, ahol ezt találja róla: „Vkinek, vminek szeretet, tisztelet kif-ére v. társadalmi szokásból (pl. búcsúzáskor) felpattanó ajakkal való megérintése . . . /Szájunknak erotikus indítékből vkine kkül. a szájára való tapasztása . . . /Ölelés, szeretkezés.” Ez fontos lehet az értelmező szótárakban, de én a Toldi-szótárban megelégszem Arany János csodálatos idézeteinek közlésével: „. . . úgy ölelné, szíve elfogódnék, Szája hosszú néma *csókra* kulcsolódnék (6: 11); Hagyjon fel kegyelmed kicsinyég a *csókkal* (6: 13); Előtte lebegett édes anyja képe, Mint mikor hozzá ment búcsuvétel végett, S nyakán csimpalyogva ajkán *csókja* égett (9: 14)”. Megismétlem ezzel kapcsolatban azt az elvemet, hogy a szavaknak aprólékos, tudományos értelmezése helyett Arany János szavait és mondatait szeretném a kö-zéppontba állítani.

„A szinonimával történő (egyszavas) értelmezést — úgy tetszik — a szótár szerkesztője előnyben részesíti a körülírással vagy meghatározással szemben” — írja Benkő László. Eredetileg valóban erre hajlottam, de a szócikkek végleges elkészítése után úgy látom, hogy szócikkeimben jóval több lett és lesz a hagyományos formájú, körülírással értelmezés, mint a költői idézetek szavaihoz kapcsolódó egyszavas magyarázat. Egyetértek Benkő Lászlóval abban, hogy az utóbbi típusú magyarázó megjegyzések lehetőleg ne az idézet belsejébe, hanem elébe vagy utána kerüljenek. A *bátor*² ('ámbár, noha') és a *csimpalyogva* ('vkibe, vmibe görcsösen, erősen kapaszkodva') kifogásolt szócikkeiben — lásd Nyr. 106 (1982.): 278 — nem lesz közbevetés, ezeket a most idézett körülírással értelmezések helyettesítik.

Benkő úgy gondolja, hogy a szótárak használói „kényelmesek és türelmetlenek”: elvárják az írói szótártól, hogy készen nyújtsa nekik a szavak jelentésstruktúrájának részletezését, valamint a különféle stílusrétegekbe tartozás jelzését is. A Juhász-szótárban, elismerem, szükség lehet az ilyen szerkesztői minősítésekre, mert ott egymás mellett vannak például Juhász Gyula fiatalkori szerelmes verseinek és évtizedekkel későbbi tájverseinek szavai, vagy a Petőfi-szótárban, ahol ugyanazon szócikkben kaphatnak helyet a versekben és a különféle prózai művekben használt szavak. De az 1846-ban Nagyszalontán néhány hónap alatt írt Toldi — mint egyetlen sajátos, egységes világú műalkotás — szerintem a szótározásakor jóval kevesebb szerkesztői beavatkozást igényel. Nekem elvem, hogy itt csak a legszükségesebb dolgokat kell készen nyújtani a szótár használóinak, mert bízunk kell abban, hogy egyet-mást ők is tudnak, és sok mindenre ők maguk is rájöhetnek a szócikkek tanulmányozása, a költői szöveg szerinti sorrendben egymást követő idézetek olvasgatása közben.

Nem a kényelmes, hanem a gondolkodó, az érdekes jelenségeket fölfedezni szerető embereknek szánom a Toldi-szótárt. Tehát a szótár használói-

nak nem akarok mindent a legapróbb részletekig a saját szerkesztői feldolgozásomban készen adni, hanem be akarom vonni őket e nagy nemzeti kincsünknek, a Toldi nyelvi világának fölfedezésébe, egyéni birtokbavételébe. Felfedező útra hívom azokat, akik szív es en foglalkoznak Arany Jánossal és anyanyelvünkkel. Úgy hiszem, a Toldi-szótárnak úgy kell felépítenie szócikkait, hogy egyrészt meglegyen bennük a legfontosabb információs anyag, másrészt azonban a továbbgondolásra és a Toldi nyelvének további kutatására is ösztönözzön ez a szótár.

Az *abrak* címszót a próbaszócikkben csakugyan pontatlanul értelmeztem: köszönöm Benkő László figyelmeztetését. Ezt olvassuk a Toldiban: „Bence egy *abrakot* adott a lovának, *Abrak* is, kenyér is volt a kápa mellett” (10: 8). Ennek az értelmezését most így pontosítottam: 'szemes v. egyéb nem szálás takarmány, ill. ennek egy etetésre szokásos adagja'. Igaza van Benkőnek abban is, hogy a *lát* ige próbaszócikkének egyik idézetében fölösleges a „fával [= rúddal]” értelmezés, mert ennek saját címszavánál, a *fa* szócikkében van a helye. A próbaszócikk kidolgozásakor erre még nem gondoltam, de azóta magam is rájöttem, hogy az idézetek szavait általában elég csak a saját szócikkben értelmezni vagy magyarázni.

Említettem, igen fontosnak tartom, hogy a költői idézetek minden szócikkben olyan sorrendben kövessék egymást, ahogy a Toldi szövegében következnek egymás után. Láthatjuk az *ablak* szócikkének hét példájában, de másutt is, hogy a példák egymást is magyarázzák (külön szerkesztői magyarázat nélkül), de igazában csak akkor érvényesülhet ez, ha nem bontjuk meg a szövegbeli természetes sorrendjüket a különféle jelentések (jelentésárnyalatok) szerinti szétdarabolással, elkülönítéssel. Az, hogy „Rozmaring bokr van” Toldiné „gyászos *ablakában*” (6: 1), és hogy „*Ablakát*, ajtóját megnyitni se merné” (6: 3), fordított sorrendű idézéssel is elképzelhető, a Toldi-szótár azonban tiszteletben akarja tartani Arany János nyelvi építkezésének a logikus sorrendjét, s idézeteiben mindig az alaptól kíván haladni a ház teteje felé.

Sokan talán hihetetlennek tartják majd, hogy Arany a Toldi tízezer szavas korpuszát nem egészen háromezer különböző szóból építette föl. Pedig így van! Persze, számításba kell vennünk, hogy a Toldi szókincsének gazdagsága csak kis részben mérhető a címszavak számával; sokkal inkább abban van Arany János nyelvi varázsa, hogy ezt a nem egészen háromezer szót káprázatos gazdagságú és sokszor meghökkenítő, teljesen egyéni szókapcsolatokban állítja élénk. Egy helyütt például azt olvassuk a Toldiban: „Miklós *messze tette magát* azon éjjel, *Szembeszállt esővel*, villámmal és széllel. És midőn *a hajnal a homályt elverte*, Magát egy sivatag pusztaságban lelte. Ki volt úti-társa a kietlen pusztán? *A nap ment utána a kék égen uszván: Elérte, elhagyta...*” (7: 3). Nem hiszem, hogy valaki is leírt volna Arany János előtt olyasmit, hogy *megy az ember után a nap*, és aztán *eléri, elhagyja*.

* * *

Ha már alkalmat adott nekem folyóiratunk szerkesztősége e válaszcikk megírására, befejezésül felsorolom, mit végeztem el eddig a Toldi-szótár munkájából.

1. A munka 1977-ben a Toldi pontos szövegének megállapításával kezdődött, tekintve, hogy az 1952-ben megjelent kritikai szövegkiadásban (az „Arany János összes művei” II. kötetében) rengeteg hiba van. Erről szóló

beszámolómat „Hogy is írta Arany János?” címmel közöltem a Nyelvőrben (104 [1980.]: 68—84).

2. Ezt a szótár részletes tervének elkészítése és a próbaszócikkek kidolgozása követte 1981 derekán (Nyr. 106. [1982.]: 266—80).

3. Miután a Tankönyvkiadó Vállalat 1982. június 17-én szerződést kötött velem a szótár kéziratának 32 ív terjedelemben való elkészítésére, először az *a* és *az* névelőket jelöltem meg végig és számoltam meg egy Toldi-szövegben. Ezeket ugyanis nagy számuk (666, 157) miatt fölösleges lett volna egyenként cédulázni.

4. Megállapítottam, mit hogyan rövidítsek a szótárban, és összeállítottam a rövidítések ábécérendű táblázatát. Kidolgoztam az írógéppel való cédulázás rendszerét.

5. Elkészítettem a Toldi minden szavának cédulázását (a határozott névelők kivételével): 1982 őszén a szavakról 9177 idézetes cédula s ezenkívül 94 utaló cédula készült. Az idézetes cédulákon mindenütt megjelöltem, mi legyen a címszó, a szófaji minősítés; jelöltem rajtuk a műben való előfordulás helyét is.

6. Sok munkát adott a kilencezernél több cédula ábécérendbe rakása. A cédulákat öt e célra készült, 30 cm hosszú fadobozban helyeztem el. Az azonos címszavak céduláit úgy rendeztem el, ahogy a Toldi szövegében követik egymást e szavak példái.

7. Ellenőriztem, hogy a cédulák helyes sorrendben legyenek. Közben egy külön jegyzéket állítottam össze a szótár kb. 2940 címszaváról, mindenütt jelölve az esetleges több szófajúságot. E jegyzékben megjelöltem, hogy a külön rendezett utaló cédulákat majd hova kell beiktatni. A legalább ötször előforduló címszók céduláit összekapcsoltam vagy összekötöttem, hogy a szócikkek gépelésekor majd könnyebb legyen kezelni őket.

8. Következett a címszójegyzékben a kb. 2940 címszó közötti szótári összefüggések rendszerének bejelölése. Pl. az *akad* igénél legyen ilyen figyelmeztető jelzés: (vö. *megakad*, *reáakad*), s az utóbbiak szócikkében is legyen összevető utalás az *akad* igére. Hasonlóképp utaljanak egymásra az ilyenek is: *bársonyruha* — *ruha*; *ismer* — *ösmer*; stb.

9. Az újabb lépés a szótár, illetőleg a szócikkek végleges formájának kialakítása volt. Mi hogyan kerüljön beléjük? Hogyan oldjam meg a leggyakrabban előforduló szavak példáinak idézését? Az utóbbiak eltervezéséhez külön összeállítást készítettem a Toldinak legalább 10-szer előforduló szavairól: 166 ilyen szó lesz a szótárban. Egyharmad részük egyalakú szó (amelyhez rag, jel általában nem járulhat; többségük nyelvünk leggyakrabban használt szavai közé tartozik), kétharmad részük pedig olyan, amelyhez ragot, nyelvtani jelet is tehetünk.*

Pásztor Emil

* Cikkem kefelevonatának javításáig a Toldi-szótár teljes kézírata elkészült: 1983. október 28-án adtam át a Tankönyvkiadónak. — P. E.

A beszédművelés a tudományban és az iskolában

(A beszédművelés fogalmáról, témaköreiről, összefüggéseiről)

1. Ha a címben megadott kérdéskörre többé-kevésbé megnyugtató módon akarunk válaszolni, legelőször a *beszédművelés* szó jelentését és szokásos értelmezéseit kell valamennyire megnyugtató módon tisztáznunk. A szó ugyanis nem régi keletű (Hernádi Sándor alkotása 1970 körül), és nem egyértelmű sem a nyelvészek, nyelvművelők, sem a pedagógusok körében, s egyáltalán nem az a nagyközönség számára.

A szakkifejezés előtagja ugyanis a magyar köznyelvben jelenti (általában) legfontosabb értelme szerint egyrészt a *beszél* szóval kifejezett cselekvést, a beszélést (mint külső, hallható szóbeli megnyilatkozást), másrészt ennek tartalmát (amit valaki elmond), harmadrészt azt a módot, ahogyan magát valaki kifejezi. Negyedrész pedig (több kevésbé fontosnak tekinthető jelentést most mellőzve) jelenti valamely tárgyra vonatkozó gondolatoknak többé-kevésbé rendezett (élőszóbeli) előadását—megszólaltatását (a szónoklatot, előadást, beszámolót, felolvasást stb.), mely nagyon gyakran előre megírt, de elhangzásra, elmondásra szánt szövegmű és semmiképpen sem azonos a mindennapi beszédtevékenység során elhangzó szöveg(mű)vel.

A nyelvészeti terminológiában — nem törekedve teljesen pontos meghatározásra — a *beszéd* szó — némiképpen Deme Lászlónak A beszéd és nyelv (1976.) című könyvében foglaltakat követve — jelenti mind a nyelvet (langue) a (valóságot) ábrázoló (egyedi és alkalmi) realizációt (parole), mind pedig a nyelvhasználatot, nyelv szokást, nyelvezetet, stílust (langage). Ilyen alapon tehát mind az írásos, mind az élőszóbeli nyelvhasználat beletartozik a szó jelentésébe; természetesen ez utóbbinak az írásos alapról megszólaltatott és a spontán alkotású változata is, valamint ezeknek nyelvi, stílusbeli és elhangzó formája is.

Végül egy szűkebb értelmezés szerint csak a szövegmű hangzásbeli alakja, hangzó formája értendő a *beszédművelés* szó előtagján.

2. Következésképpen a *beszédművelés* szónak is több jelentése van. Létrejöttének idején elsősorban a (szűkebb, majd tágabb értelemben vett) helyes kiejtés művelésének szinonimájaként használták, beleértve a helyes hangképzést és a mondatfonetikai eszközök helyes használatát — főleg kötött, írott szövegek megszólaltatásakor —, noha a szakkifejezést megalkotója már eredetileg is tágabban értelmezte: „A beszédművelés [. . .] a nyelvhasználatnak [. . .] csak egyik ágával foglalkozik tüzetesen, a hangos nyelvvel: az írásművek megszólaltatásának jelenségeivel és törvényszerűségeivel, valamint eredeti beszédművek előadásával” (Hernádi S. 1970., a kiemelés tőlem, W. I.).

E megfogalmazásban az *előadás* szó azt sugallhatja, hogy saját alkotást, de írásban (előbb) megfogalmazott (és memorizált) beszédművek megszólaltatásáról van csak szó. Ennél sokkal egyértelműbben fogalmaz a szerző a Beszédművelés tankönyvében. „Tan-tárgyunk [a beszédművelés], amely a nyelvművelésnek egyik ága, elsősorban a beszéd jelenségeivel és törvényszerűségeivel foglalkozik, mégpedig: — az íráson alapuló beszéddel, vagyis az írásművek fölolvásával és előadásával — az írástól független beszéddel, pontosabban: az ilyen beszéd szövegével (szerkesztésével és megfogalmazásával), valamint hangzásával, hangalakjával” (i.m. 1976. 5). Valóban, a könyv első része (9–18) retorikai ismeretanyagot tartalmaz, a beszédművek szerkesztésével foglalkozik. Hernádinak a Beszédművelés az óvónői szakközépiskola I–II. osztálya számára megjelent tankönyvében (1979.) a beszédművek készítésének tudnivalóin túl szó van vitáról, vitavezetésről, kiselőadásról, értekezésről stb.

Hogy Hernádi mennyire fontosnak tartotta, mindig is a beszéd teljességének művelését, azt igazolja egy 1969-ben Beszédtechnika a tanítóképzésben címmel megjelent cikke. Ebben, még a beszédtechnika anyagaként ugyan, öt csoportba sorolja a „legtípusabb és legfontosabb ismeretköröket”: 1. A tágabb értelemben vett kiejtés: (a) egyes hangok képzése; (b) hangkapcsolatok (hangtalálkozások) megoldása; (c) hangmagasság, hangléjtés (dallam), hangszín, hangerő, tempó, ritmus, hangsúly; 2. A hangadás: (a) a légzés; (b) a hangindítás; (c) a testtartás, az izommozgások; 3. A beszédfolyamat változásai (modulációk): (a) magasság, erősség, szín (váltása); (b) gyorsaság (tempó), ritmus, szünet (váltása); 4. Beszédhibák: (a) a hangadás hibái; (b) a beszédhangok hibái; (c) a beszédfolyamat fogyatékoságai; 5. A beszéd stilisztikája: (a) műfajok (mese, elbeszélés, vers); (b) korok, embercsoportok, egyének, foglalkozások, nemek, nemzedékek beszédstílusa; (c) felolvasás, karikírozás; (d) előadói stílusirányzatok, az egyéni stílus kialakítása. (I.m. 134–5.)

Ugyanezeket a nézeteket vallja a Rónai Béla—Kerekes László készítette Nyelvművelés és beszédtechnika c. főiskolai tankönyv is. „Az iskolai nyelvművelés először a beszédmű keletkezésének, a nyelvi kifejezés folyamatának első két szakaszával: a tartalmat biztosító anyag összegyűjtésével és a gyűjtött anyag elrendezésével foglalkozik. [...] Az összegyűjtött és megszerkesztett anyag nyelvi közlésének két formája van: az *előszó* és az *írás*. Az *előszavas* nyelvi megnyilatkozás hatásossága, eredményessége sok feltételtől függ. Ezekről tájékoztat a nyelvművelésnek beszédművelés című fejezete. A beszédtechnika, a helyes és szép magyar kiejtés, nyelvünk retorikája kap benne helyet. Szerves része ennek a fejezetnek a kifejező olvasás (értelmező szövegmondás), illetve a versmondás készségének kialakítását biztosító ismeretek, tudnivalók összefoglalása” (1976. 12). Beszédművön egyébként ők is, Hernádi is lényegében ugyanazt értik: „Beszédműnek nevezünk minden *előszavas* vagy *írásos* nyelvi megnyilatkozást — terjedelmre való tekintet nélkül —, amelynek létrehozására, megalkotására társas létünk, munkánk, hivatásunk köztet bennünket” (i.m. 11).

A magam részéről — ma — ezt úgy fogalmazom meg, Vigh Árpádnak a Retorika és történelem című könyve (Gondolat, 1981.) ismeretében, hogy a beszédművelésben némiképpen a régi retorika tantárgy éledt újjá, de a figyelmet a retorikának a nyelvvel kapcsolatos részére koncentrálván. Elmaradt viszont belőle a meggyőzéssel, érveléssel, stílusesszékkel kapcsolatos ismeretanyag. Ez utóbbit a stilisztika tárgyalja (az irodalmi művek elemzése kapcsán).

3. Iskolai vonatkozásban sem (vagy ma már nem) egyértelmű a beszédművelés szakkifejezés használata, s főleg nem az a gyakorlata.

Az 1962-es előszóval 1963-ban megjelent „Tanterv és utasítás az általános iskolák számára” még nem használja a *beszédművelés* szakkifejezést. A nyelvi-nyelvtani ismeretek alkalmazásával (azaz a nyelvhasználat) kapcsolatban általában három témakört említ: helyesírás; nyelvhelyesség; szókinésfejlesztés, fogalmazás (248–9).

A kommunikációközpontú anyanyelvi nevelés elterjedése után az 1978-ban kiadott „Az általános iskolai nevelés és oktatás terve” már ilyen feladatköröket tartalmaz a tananyag egyes témaköreivel kapcsolatban az 5–8. osztályban: olvasás, beszédművelés; helyesírás; fogalmazás (3: 17–9); vagy: olvasás és beszédművelés, helyesírás; fogalmazás (3: 26–7); vagy beszédművelés és fogalmazás, helyesírás (3: 38) stb.

A gimnáziumi nevelés és oktatás tervében (1978.) a tananyagban ilyen feladatkörökkel találkozunk az I. osztályban: nyelvtan, helyesírás; olvasás és szövegértés; beszédművelés; szerkesztés, fogalmazás (40); nyelvtan; helyesírás; olvasás és szövegértés; beszédművelés; szövegszerkesztés, fogalmazás (42); a II. osztályban: szövegvizsgálat;

szövegalkotás; nyelvhelyesség; beszédművelés; helyesírás (45). A további felsorolás helyett csupán pár mondatot ragadok ki ugyanezen könyv Módszerek c. fejezetéből a beszédművelésről szóló részből: „A beszédművelésben elsőrendű szempont a mondanivaló tartalmának előzetes tisztázottsága. Ez a követelmény mind a kész művek előadására, mind alkotására egyaránt vonatkozik.

A beszédművelése csak az élő beszéd rendszeres, állandó és céltudatos gyakorlásával valósítható meg. Ezért adjunk a tanulóknak minél több alkalmat a beszédre, [így] [...] alkalmuk lesz a témához, helyzethez, körülményekhez igazodó stílusos kifejezés mód gyakorlására.

A beszédművelés követelményeihez tartozik a helyes beszédtechnika, a helyes kiejtés elsajátítása is mint a szövegtartalom hangos megjelenítésének akusztikai-motoros eszköze” (i.m. 58).

A gimnáziumi nevelés és oktatás terve a beszédművelés fogalmát nagyjából hasonlóképpen értelmezi, hiszen a szituativitás, a szóhasználat, a téma stb. kérdéskörök is beleérti, nemcsak a beszéd folyamat alaptényezőinek számító, szűkebb és tágabb értelemben vett kiejtést (beszédtechnikát, hangképzést, hangkapcsolódási szabályokat, mondat- és szövegfonetikát). Viszont: külön tárgyalja a nyelvhelyességet és a helyesírással, szövegértéssel, szövegalkotással kapcsolatos kérdésköröket. (A beszédművelés t a r t a l m a tehát korántsem egységes!)

Zsolnai József bizonyos mértékig azonban szűkíti is, tágítja is a beszédművelés fogalomkörét. Beszédművelés kisiskolás korban c. könyvében (1979.) ugyanis „Nem pusztán a helyes kiejtés fejlesztését” tekinti a kisiskoláskori beszédművelés részének, hanem egyebek mellett az ún. spontán beszéd fejlesztését is” (i.m. 9), de amikor az elhangzó beszéd kérdéseit tárgyalja, mindenkor tekintettel van „az írott beszédre, az azzal összefüggő nyelvi tevékenységekre, az olvasásra és a helyesíráásra is” (i.m. 12). Szerinte „A kisiskoláskori beszédművelés olyan tanítói tevékenységet jelent, mely a kisiskolások élő szóbeli nyelvhasználatát, elhangzó beszédét a köznyelvi kiejtésnek és a kommunikációs normáknak megfelelően fejleszti mégpedig úgy, hogy fejlesztő tevékenységének középpontjába [...] a kommunikációban keletkező élő szöveget állítja” (i.m. 17). Egyébként Zsolnai a beszédművelést a kommunikációközpontú nyelvművelés részének tartja (i.m. 16).

E néhány forrásra csak azért hivatkoztam, hogy megpróbáljam érzékeltetni, miként terjedt el — bizonyos mértékig a *nyelvművelés* rováására, helyettesítésére — a *beszédművelés* szakkifejezés (némiképpen visszaszorítva a nyelvművelés fogalmát a szóhasználati és nyelvtani helyesség őrzésére, művelésére). Aki pedig visszanyúl a forrásokhoz, azt is láthatja, hogy miként változott, tágult a szakszó hordozta fogalomkör, s mennyire s miért bizonytalan mégis a jelentése.

4. Az említett művekből azt vélhetjük kiolvasni, hogy amit korábban *nyelvhelyesség* és *szókinocsfejlesztés, fogalmazás* néven tárgyalt a Tanterv és utasítás, az újabb útmutatókba az már *beszédművelés, fogalmazás*, részben pedig *olvasás* stb. gyűjtőszók alatt került be.

A kérdés azonban csak az első pillanatra látszik úgy, hogy azt mondhatnánk, pusztán egy olyan terminológiai változásról van szó, mely a *nyelv* és a *beszéd* (langue és parole) párhuzamát és szembeállítását akarja kifejezni és tudatosítani. Illetőleg, hogy a szakkifejezés megváltoztatásával a szerzők azt a felismerést akarják jelezni és tudatosítani, hogy (az iskolás korban) nem „a” nyelv művelésére van szükség, hanem a helyes és pontos, magyaros nyelvhasználat tudatosítására, a közösségben, társadalomban élő egyén beszédkulturájának, kommunikációs képességének kifejlesztésére, fokozására, beleértve az írásos és élőszóbeli kommunikációt egyaránt.

5. Azért sem lehet pusztán terminológiai változásra gondolni, mert a tanári praxisban éppúgy, mint a nagyközönség és a „hivatásos beszélők” (színészek, bemondók stb.) körében, az oktatási és nevelési tervben foglaltak ellenére sem egységes a *beszédművelés* szónak az értelmezése. S nem az a nyelv és beszéd kutatóinak, a nyelvművelés és beszédművelés szakembereinek köré-

ben sem. Legtöbbször bizony a szűkebb és a tágabb értelemben vett helyes kiejtés vizsgálatát (a kiejtési norma feltárását), azután a művelését értik rajta. Azaz a nyelvművelésnek, a nyelvhelyességnek a helyes hangképzéssel, a hangkapcsolódási szabályok megtartásával, érvényesítésével, az idegen szavak, nevek helyes kiejtésével foglalkozó részét, és a mondatfonetikai eszközök (a hangsúlyozás, a hanglejtés, a beszédtempó és a szünet — kevésbé a beszédritmus) helyes használatával kapcsolatos kérdéskörét. Az utóbbi néhány évben már a szövegfonetikai eszközök alkalmazását, az írott mű szöveggközpontú megszólaltatását is kezdik ideértetni. Lényegében azonban a helyes felolvasás vagy reprodukálás, esetleg interpretálás művelését tartják a beszédművelés egyetlen vagy elsőrendű feladatának.

Ezt az értelmezést sugallja az is, hogy a szép magyar beszéd versenyeként emlegetett Kazinczy-versenyek tulajdonképpen felolvasó versenyek, melyeken a feladat: más által írt szöveg értő, értető, tiszta megszólaltatása, esetleg tolmácsolása: tiszta artikulálás, helyes hangsúlyozás, hanglejtés, világos, tiszta szövegértelmezés.

Ugyancsak felelőssé teszi ezt a szűkített értelmezést az is, hogy a Rádióinak Beszélni nehéz adása — céljának, jellegének megfelelően — reprodukált, kisebb mértékben: interpretált, azaz írásos alapról megszólaltatott szövegmondáson (felolvasáson) kéri számon és magyarázza a mondatfonetikai eszközök helyes használatát; mondatnyi terjedelmű példákon, de nem csupán a mondatra ügyelve.

Nem sokat segít a beszédművelés fogalmának körülhatárolásában, pontosításában a Sátoraljaújhelyen ösztönként megrendezett Édes anyanyelvünk verseny sem. A pedagógus közvélemény ugyanis mint nyelvhasználati (s némileg nyelvhelyességi) versenyt tartja számon, annak ellenére, hogy ezen a versenyen a spontán, természetes situatív beszéd kapja a legnagyobb szerepet. Vélhetőleg azért, mert a versenyfordulók első felében a versenyzőknek egy-egy írásos nyelvtani-nyelvhelyességi feladatsort kell megoldaniuk, s a verseny előszóbeli fordulóján — mert ez az alapgond! — a szövegszerkesztés, szóhasználat, gondolatosság a megítélés tárgya. Ezért a versenynek szövegalkotási, nyelvhasználati része a „fogalmazás” elszakad a „kiejtéstől”, a megszólaltatástól. Ez a magyarázata, hogy ezen a versenyen sok a gyenge hangú, hibás hangképzésű, rossz hangsúlyozással, rossz hanglejtéssel beszélő, de „jó beszélőkéjű”, „szavakész” fiatal. Mind az őket felkészítő tanárok, mind ők maguk a szövegalkotást, szövegszerkesztést, szóhasználatot tartják fontosabbnak. A nyelvi, nem pedig az akusztikai formát. És nem a kettő együttesére törekszenek és ügyelnek. (Vagy talán az a másik baj, hogy az íráson alapuló beszéd szövegformálását, dallamvilágát várjuk tőlük, nem az előszót?)

Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a vers- és prózamondó versenyeken is. Ezekon a versenyeken ugyanis az interpretálást, az érzelmek kifejezését, a „felfogást” szokás elsődlegesnek tartani, a helyesen értelmező és a tiszta artikulációjú szövegmondás rovására. Ugyanakkor azonban éppen ez a terület az, amely — talán akaratlanul — a beszédtechnikára, a szöveg helyes interpretálására szűkíti le a beszédművelés fogalmát, mintegy kifelejtve, olykor kizárva belőle a spontán előszó szövegalkotási és hangoztatási stb. részét. Az előadó- és színművészet ugyanis mások által megfogalmazott és írásban rögzített gondolatok megszólaltatásának gondjaival küzd. Az interpretálás és szövegalkotás együttese a rádiós és tévés beszédben vetődhetne fel erőteljesen, de ez a kérdéskör ott is csak egy szűk réteget érint vagy érdekel. Kevésbé fordul ott a figyelem a spontán előszónak együttes szerkesztési, szövegalkotási és hangoztatási gondjaira.

E meglehetősen bizonytalan értelmezések között próbált rendet teremteni a Nyelvművelő kézikönyv, amikor a *beszédkultúra*, *beszédművelés*, *beszédkészség* fogalmát együttesen próbálta meghatározni (1:318—9). A Nyelvművelő kézikönyv azonban — m a i szemmel nézve — adós marad olyan — szintén több értelmű — kifejezésnek magyarázatával, mint *előszó*, *előadásmód*, *beszéd*, *beszédmű*, *beszédstílus*, *hanglejtés* stb. Így csak következtetni tudunk arra, hogy az előszó fogalomkörébe beletartozik mindaz, ami a kommunikációs folyamat során verbálisan elhangzik. De hol maradnak a kommunikációnak azok az eszközei, melyek mint járulékos elemek, részei lehetnek a beszédművelésnek? Nem tud-

juk meg egészen pontosan, hogy a *beszéd* fogalomkörébe a beszélésen mint kommunikációs folyamaton vagy tevékenységen túl csak az sorolható-e, ami valamilyen formában el- vagy felhangzik, s az már nem, ami az olvasónak és olvasásra van szánva. Ugyanígy nem tudjuk meg pontosan, mi a *beszédmű*: az-e, ami éppen most, spontán élőlészóként vagy később (írásos alapról) interpretálva-reprodukálva el- vagy felhangzik, illetőleg hogy ide tartozik-e pl. a levél, a leírás, a feljegyzés stb. vagy ezek inkább *nyelvi művek-e*?

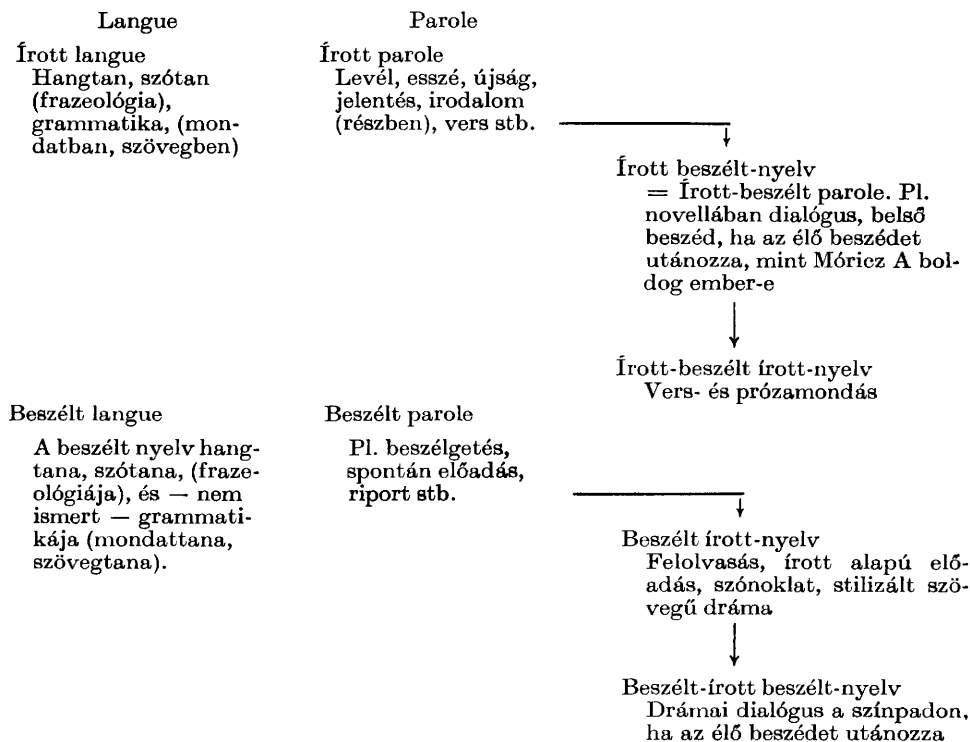
6. Akármint vizsgáljuk is, a *beszédművelés* fogalma nem válik egyértelművé, s főleg nem pontosan körülhatárolhatóvá. Egyrészt túl szűk, másrészt túl tág a fogalomkör. De ami talán még ennél is fontosabb, nem kapjuk meg, hogy e viszonylag új fogalomnak mik a specifikus, identifikáló jegyei-területei, azaz mik azok a sajátos területek, ismérvek, melyek a hagyományosan és tágabb értelemben vett nyelv művelésen belül elkülönítik a beszédművelést, illetőleg valamilyen pluszt adnak a korábbi értelemben vett *nyelv művelés* tematikájához. Nem kapjuk meg, milyen területekre, egymásra épülő témákra bontható le, és milyenekből építhető fel a beszédművelés egésze. Végezetül az sem derül ki, melyek azok az okok, melyek azt szükségeltetik, szükségeltetik, hogy a tágabb értelmű, már eléggé meggyökeresedett *nyelv művelés* műszó helyett a *beszédművelést* használjuk.

Ez utóbbi ellen egyébként tiltakozik Bencédy József is, aki Nyelvhelyesség, nyelv művelés az iskolában című cikkében a tantervi fejezet elnevezéséül — hasonló megfontolások alapján — a *beszédművelés* terminus helyett a *nyelv művelés* visszaállítását, illetőleg kibővített értelemben való használatának elfogadását javasolja (Nyr. 105 [1981.]: 433).

Bencédy javaslatával bizonyos mértékig egyetértek, mert — nézetem szerint — a nyelv művelés legfőbb célja — ma már — nem a nyelv (a langue) eszköztárának bővítése pl. új szavakkal, kifejezésekkel, hanem a nyelv et használóknak és a nyelv használatnak művelése: (anya-)nyelvi műveltségünk fejlesztése, tudatosítása; ezen belül a (nyelvi)logikailag, kommunikációs szempontból) helyes nyelvhasználat (ki)alakítása, kiművelése: a parole jobbítása. (Ilyen értelemben el lehetne fogadni általánosító értelemben is a beszédművelés szót, de ekkor a nyelv művelést a nyelv fejlesztésére (magyarítás, szóalkotás stb.) kellene szűkíteni. — Ha pedig a beszédművelést csak az elhangzó beszéddel kapcsolatos témakörökre korlátozzuk — de lehet-e? —, akkor a *beszédművelés* mellé meg kellene alkotni — a nyelv művelésen belül — az *írásművelés*-t is. Tehát: nyelv kutatás (nyelvtudomány) → nyelv művelés (a nyelvtudomány alkalmazott ága) és benne: a) nyelv fejlesztés (a nyelvi kifejezőeszközök gyarapítása: szóalkotás, magyarítás; a nyelvtani rendszer egységesítése, szabályozása, normalizálása, a nyelvi-nyelvtani hibák gyomlálása), b) írásművelés (az írott nyelv használatának és használóinak művelése, fogalmazástanítás) és c) beszédművelés (a hangzó nyelv használatának és használóinak művelése).

De mivel a nyelvnek (a langue-nak) két fő realizálódási formája van (és még kettő), ti. az írott nyelv (használat) — írott parole — és a beszél t nyelv (használat) — beszél t parole —, a *beszédművelés* lehetne ez utóbbinak, a szűkebb értelemben vett *beszéd*-nek a művelése: azaz a beszélésnek és az elhangzó nyelvhasználatnak, a hangzó parole-nak a művelése és mindannak, ami ezzel összefügg. De még mindig gondot jelent, mi legyen a másik két fontos és eddig figyelembe nem vett változattal, melyet J. Soltész

Katalinnal egy munkahelyi beszélgetés során ismertünk fel: a beszélt írott-nyelvvvel (az elhangzásra szánt írásműnek, az előre írásban megfogalmazott beszédnek — szónoklat, felolvasás, hír a rádióban, dráma stb. — megfogalmazási és megszólaltatási gondjaival); valamint az írott beszélt-nyelvvvel (pl. regényben, novellában dialógus, belső beszéd, ha az élőszót utánozza). S mi legyen a közbülső területekkel, az írott-parole megszólaltatásával az írott-beszélt írott-nyelvvvel (pl. vers- és prózamondás), valamint a beszélt-írott beszélt-nyelvvvel (pl. a színpadon felhangzó drámai dialógus, mely az élőszót utánozza) stb. (Vö. erre még Banczerowsky NyK. 1981., 1982.)

Azt hiszem, mindezekon érdemes vitatkozniuk — a kutatóknak. Ti, mindezek felett, úgy érzem, van egy olyan szempont, melyet (itt és most) mindenképpen figyelembe kell vennünk. És ez a praxis szempontja. Erre pedig Rónai Béla hívta fel a figyelmet. Ezeket írta a beszédművelés fogalmáról vitázva: „Föltétlenül vegyük figyelembe a közoktatás új dokumentumait, a tanterveket, továbbá az új tankönyveket, az auditív és audiovizuális információhordozókat, legfőképpen pedig a beszédművelés oktatását ellátni kényeszerű pedagógusokat, s a beszédművelés fogalmának további bonyolítása helyett állapodjunk meg a beszédművelés saját rendszerében, és segítsük elő, hogy a magyar nyelv és irodalom tantárgy a kommunikációs képességek fejlesztésének szintjén integrálja az anyanyelvi nevelés részterületeit, köztük a beszédművelést. A beszédművelésben viszont érvényesül-

jön az összes tantárgy, sőt az iskolai oktatás és nevelés minden területének integrációja.” (Rónai Béla: Kézirat. A kiemelés tőlem. W. I.)

Próbáljunk tehát megegyezni abban, mit is értsünk — vagy mit lenne jó értenünk — a *beszédművelés* szón, illetőleg használatakor a kifejezés előtagján; mit jelentsen az elhangzó beszéd és ami hozzátartozik, s mi a beszédművelés rendszere! Enélkül ugyanis lehetetlen egységet teremtenünk abban, mit tanítunk beszédművelés címén, s mi az, amit a kutatás a beszédművelés céljaira el tud végezni, s eredményeiből a beszédművelés fel tud használni. Enélkül lehetetlen megállapítani azt is, mik a nyelvtudománynak, a beszédkutatásnak a beszédművelésben felhasználható újabb eredményei, s mik azok a korántsem új problémák, amelyekkel nem foglalkozik sem a beszédkutatás, sem az (iskolai és iskolán kívüli) beszédművelés, noha figyelembevételük nélkül nem lehet eredményes beszédművelő munkát végezni: sem a beszéd tisztaságát, sem a beszédkultúrát nem lehet megjobbítani. Enélkül nem láthatjuk, melyek azok a területei a nyelvi vizsgálódásnak, melyek nem tartoznak ugyan határozottan a „beszédkutatás” körébe, mégis megtermékenyítőleg hat(hat)nak rá, s anyagot adhatnak a beszédművelés tematikájának, módszereinek kidolgozásához.

A következőkben tehát nem a beszédművelés tartalmát, fogalmát akarom meghatározni, hanem fogaskerékként összefüggő köreire, rendszerére, egymást determináló részterületeire szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy láthassuk — a magam véleménye szerint —, mit kell elvégezni a beszédművelő munka során, s a tudomány mihez nyújt(hat) segítséget a paraxisnak. A legegyszerűbb, legkézenfekvőbb közlésköröktől haladok a bonyolultabbak felé. S máris elnézést kérek, hogy fejtegetéseim folytatása „leltár” lesz. A forrásokra nem utalok. Cikkem végén viszont megadom az idevágó legfontosabb művek bibliográfiáját.

7. Azt hiszem, az (el)hangzó parole-t (a továbbiakban: beszédet) és ennek művelését s — mintegy alapjaként — a kutatását több síkon lehet megközelíteni. S itt nemcsak az iskolára, a közoktatásra gondolok, hanem mindenekelőtt a pedagógusok (tovább)képzésére — beleértve a matematika, sőt a testnevelés tanárait is. De ide értem a leendő jogászok, közgazdászok és kiemelt mértékben a rádiós-tévé újságírók képzését is. Mert ami ezen a téren, különösen rádiós-tévé újságírói körökben tapasztalható, az édeskevés.

1. A beszéd folyamat alaptényezőinek síkja. Ide tartozik véleményem szerint a szűkebb értelemben vett beszédtechnika és a (helyes) kiejtés kérdésköre, valamint ezeknek, a szűkebb értelemben vett fonetikának kutatása. A fonetikának és a beszédművelésnek — elméletileg — legkidolgozottabb kérdésköre ez. Új eredményekkel, legalábbis az iskola szempontjából új eredményekkel és területekkel alig-alig találkozhatunk, legfeljebb bűnösen elhanyagoltakkal.

a) A helyes beszédléggzés, a helyes, modulációra képes beszédhang, a középhang, a megfelelő hangszín kialakítása a beszéd folyamat egészében. Ide tartozik a dinamikus, vivőerejű, modulálásra képes, kellemes színezetű beszédhang, a középfekvésre épülő, megfelelő hangerejű beszéd, a helyes hangindítás és a beszéd folyamat során a hangszínezés; a helyes tagolás, hangsúlyozás, hanglejtés érdekében. A pedagóg-

gusok és neveltjeik számára szinte teljesen ismeretlen terület, a fonetika sem nagyon foglalkozik vele; csak nemrég kezdte meg a beszédhangszín, -színezés kérdéseinek vizsgálatát. A helyes beszédlégzés, hangadás, hangindítás érdekében — következképpen a pedagógus munkaeszközének, hangjának védelmében is — tanítani kellene mindazt, amit ebben a tárgykörben a színészi-előadó-művészi beszédtechnika és az énektechnika, valamint a logopédia kidolgozott, közreadott. (Ha nem is olyan fokon és olyan igénnyel !)

b) Az egyes beszédhangok helyes képzése, ezen belül a kiejtési vagy hangképzési normának és standardnak és a nyelvi rétegeknek megfelelő hangképzési módnak a kérdése. Mindezzel elméletileg tisztában van a pedagógustársadalom és a beszédművelés szakirodalmá. A kutatásnak is rengeteg felmutatható eredménye van ezen a téren. (Olyannyira, hogy már gépi úton szintetikus beszédet is sikerül előállítani.) A beszédhangnak és a hangképzésnek a legkisebb — szinte molekuláris, elemi — részecskéit is megvizsgálta már a tudomány. Gyakorlatilag azonban — a deskripción túl — a funkcionális oktatásban nem tud velük mit kezdeni az iskola. A Kazinczy-versenyek bizonyítják, hogy ifjúságunknak még a szépen beszélő rétegében is sok a beszédhibás, ha nem is súlyosan. Hangképzési, főleg hangadási hibákkal beszél a pedagógusok többsége. Főleg a szigmatizmus terén sok a hiba. A pedagógusok és tanítványaik nem hallják a rossz hangot, és még a kisebb hibákat sem tudják javítani alapvető logopédiai ismeretek híján. Ez utóbbiak megszerzéséhez szükség lenne legalább olyan ismeretanyagra, mint a Seper—Montágh—Vinczéné-féle A gyakori beszédhibák kötetben és a Vinczéné Biró Etelka szerkesztette Gyakorlóanyag a pöszeség javításához c. könyvben található.

A hangképzési norma rétegződése tekintetében is figyelemmel kellene lenni az újabb kutatási eredményekre, pl. Deme, Elekfi, Nyíri, Fischer, Hernádi, Wacha és mások munkáira.

c) A koartikuláció (a beszédhangok egymásra hatása) eléggé tisztázott kérdése a fonetikának, a kiejtéseknak és a helyesírásnak. Különösebb gond itt a közoktatásban nincs, hála a helyesírás- és olvasástanításnak. A koartikulációs szabályszerűségek legjobb összefoglalása Deme, Elekfi cikkeiben, a MMNyR-ben és a NyKk.-ben található meg.

d) Nagy gondot okoz — mert nem is nagyon szokták elemezni a tudományos kutatásban — az artikulációs folyamat egésze: az artikulációnak a beszélőre jellemző általános sajátosságai. (Pl. a delabilizált v. túllabilizált beszéd; a zárt szájú beszéd; a zöngésített vagy zöngétlenített beszéd; a kemény (agresszív) vagy lágy artikuláció; a lepegés és pattogás, valamint a beszédritmus egyéb hibái; azután az ének és a beszéd artikulációs folyamatai közötti különbségek tartoznak ide.) Deskripció formájában ismeretesek ezek a kérdések a kiejtés kutatói előtt és a beszédművelés szakirodalmában, de a helyes artikulációs folyamat tanítása, a hibák javítása olykor szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a beszédművelő pedagógust; nem tud mit kezdeni a dadogással, a hadarással, a zárt szájú beszéddel. Hasznos ismeretanyag található a logopédiai szakirodalomban és az ide vágó audiovizuális anyagban. Ezeket a beszédművelésben akkor is hasznosítani kellene, ha a szerzők egy része nem céhbéli nyelvész, de a beszéd gyakorlatához kiválóan értenek tapasztalati úton. Ismeretanyagukat azért kellene áttemelni a közoktatásba, mert az artikulációs folyamat egészének szabályozása, javítása nélkül lehetetlen az egyes hangok képzésében fellelhető hibák javítása.

Az artikulációs folyamat egészének kérdésköre már tulajdonképpen összeköt a következő síkkal vagy síkokkal.

2. Az értelmes és kifejező — normatív — hangoztatás a mondatnak, — a hang felől kiindulva — mint a megszerkesztett legnagyobb nyelvi egységnek a síkján, tekintettel a mondatnak meg- és a szövegbe beszerkesztett voltára. A mondatfonetikai eszközök mondategészen való használatának kérdésköre tartozik ide. Mégpedig:

a) a mondatfonetikai eszközöknek (hangsúlyozás, hanglejtés, tagoló szünet, mondatritmus) és magasabb szintű formációknak (hangerőváltás, hangfekvésváltás, ritmusváltás, hangszínezés) normatív alapformái és emfatikus változatai tartoznak ide. Az egész kérdéskört alapfokon, normatív jelleggel többé-kevésbé kidolgozta a szaktudomány, mégis tulajdonképpen tisztázásra vár. A kiejtéssel kapcsolatban fellelhető sok álszabály és babona ellenében teljesen új szemléletre lenne szükség az intonációs eszközök használatát illetően. Szakítani kellene végre a hangsúlyozás fetiszálásával, a hanglejtés egysíkú szemléletével (hogy t.i. a hanglejtés csak a mondat jelentéstartalmát és az érzelmeket fejezi ki). Helyettük — nem a mondatból, hanem — a mondatláncból és a szövegegészből kiinduló kiemelés, súlyozás szerepét, fontosságát, formáit kellene tudatosítani. A hangsúlyozási álszabályok (így pl. a jelző kötelező hangsúlya, a mondat élén álló szónak, szószerkezetnek kötelezően hangsúlyos helyzete stb.) helyébe is az értelmező és árnyalt kiemelésnek szabályozó és meghatározó elvét kellene átvinni a beszédgyakorlatba. Különös figyelemmel kellene megvizsgálni a kiemelés-súlyozásnak és a mondat meg- és beszerkesztettségének, a mondaton belül pedig a szórendnek és sorrendnek determináns szerepét a mondat intonációja tekintetéből. (Ez már mondattan is: mondattnai, szerkezeti elemzés a hangoztatás helyessége érdekében!)

Hasonlóképpen szólni kellene végre a hanglejtésnek, a hangerő és hangfekvés váltásainak szerepéről a kiemelésben, tagolásban: a mondaton belüli (és az azon túli) szerkezeti határok jelzésében betöltött tagoló szerepéről, valamint kapcsoló funkciójáról. Meg kellene szüntetni azt a tévhitet is, hogy a kijelentő mondat hanglejtése ereszkedő, a kérdő emelkedő-eső; ti. a szakszó ereszkedő, ha ereszkedő stb. Ezekkel a kérdésekkel eléggé részletesen foglalkozik a szakirodalom. Ami viszont adóssága a beszéd kutatásnak, a fonetikának, az az élőbeszéd mondatintonációjának vizsgálata, valamint az intonációs eszközök együttjáró és egymást helyettesítő (konkomitáns és alternatív) használatának elemzése.

b) Külön terület az (összetett) mondat egészének dallamvilága, azaz az intonációs eszközöknek a mondat jelentéstartalmától, meg- és beszerkesztettségétől, megszerkesztettségi fokától függő alkalmazása. (Pl. attól függően, hogy a mondat kijelentő vagy kérdő-e, egy szakaszú vagy több szakaszú-e, nyomatékos vagy nyomatéktalan-e, egyszerű vagy összetett-e, ezen belül mellé- vagy alárendelő-e, vagy hogy milyen a szószerkezetek szintézisé és tömbösödése; teljes-e a mondat vagy hiányos, kihagyásos-e, esetleg közbevetésekkel tűzdelt stb.) Itt a szórendnek és a hangsúlyozásnak, a hanglejtésnek, a mondat szerkesztésnek, -szerkezetnek és a tagolás-kapcsolásnak, velük együtt a hangerőnek és a dallamvilágnak összefüggéseit világítják meg a mondattan és a szerkesztéstan szempontjai (pl. az írott és beszélt nyelvi mondat szerkesztés különbségei).

Példaként csak néhány gondolatot vetek fel: csakugyan ereszkedő-e a magyar kijelentő mondat hanglejtése, s nemcsak a kijelentő mondat zárlatára, azaz utolsó hangsúlyozási-hanglejtési egységére jellemző az ereszkedő dallammenet? Csakugyan a legáltalánosabb hanglejtési forma-e az elül eső, és nem gyakoribb-e — spontán beszédben — a végén emelkedő; nincs-e valamilyen eddig fel nem ismert funkciója a szökőzáras dallammenetnek és a szakaszvégi nyomatéknak? Stb. Vagy: mik a reprodukció (felolvasás) kliséi; mi az oka a felolvasás érzelmet, értelmet visszafogó hatásának; a szövegben, mondanivalóban való gondolkodás kérdésköre stb. Vagy: mennyiben gátja a beszédnek, ha a frazeológia nem aktív birtoka a beszélőnek?

Az újabb kutatások és a korábbiak is bebizonyították, hogy a mondat nyelvi megformáltsága, ill. a mondat zárlatának hanglejtése jelzi a mondat kijelentő-, kérdő stb. voltát. Azt viszont még nem tárták fel a kutatások, hogy melyek az írott nyelv és a spontán élőszó közötti monatszerkesztésbeli és intonációs különbségek, melyek az utóbbi törvényszerűségei vagy játosságai.

Ugyancsak Deme kutatásai, a Kazinczy-versenyek és a rádiós beszéd vizsgálata hívta fel a figyelmet a mondat meg- és beszerkesztettségének, valamint a mondatfonetikai eszközök használatának összefüggéseire. Sajnos az ezzel kapcsolatos eredmények még nem kerültek át a köztudatba. Még inkább sajnálatra méltó, hogy élőnyelvi kutatások alig folynak, s ha igen, akkor sem nagyon lépik át a mondat határait. Pedig a beszédművelés és ezt megelőzve a beszéd kutatás számára nagyon fontos, hogy fel tudja használni a mondattani, s nem kis mértékben a szövegtani kutatások eredményeit. Ehhez viszont sok (élőnyelvi) kutatásra lenne szükség nemcsak a mondatlánc, hanem a szöveg és mondanivaló megszerkesztésének síkján is.

c) Kiegészítő szempontként azonban itt már azt is figyelembe kell venni, hogy írott vagy spontán beszéd helyzetben (élőszóban) alkotott (szimultán vagy szukcesszív) mondat megszólaltatásáról, azaz felolvasásáról, interpretálásáról vagy spontán beszédéről van-e szó. (Erre a kérdéskörre ismét csak Deme, Fónagy — Magdics, majd Wacha hívta fel a figyelmet.) S a hangzásban itt is közrejátszanak már fogalmazási kérdések, hiszen az írásos és a fültre való fogalmazás megtanítása — olvasónak vagy hallgatónak szánjuk-e mondanivalónkat — ismét fontos feladata a beszédművelésnek és a fogalmazás-tanításnak is. A szimultán és a szukcesszív monatszerkezet megalkotásának és elmondásának kérdései tartoznak ide, kis kitekintéssel pedig a kommunikáció közben lezajló folyamatok (vö. 8.2.). Nem ártana, ha a kutatás megvizsgálná nemcsak az írott és beszélt nyelv monatszerkezeti, következőképpen akusztikus különbségeit, hanem ezeknek a befogadóra tett hatását, az emlékezetben tartás mértékét is. (Pl. megfigyeltem, beszédet hallgatva: 4 szóból álló szószerkezetet viszonylag könnyen meg tudunk jegyezni, 6 szavasat nehezen, 8 szavas vagy hosszabb szószerkezetet már egyáltalán nem vagy csak alig-alig.)

3. Az értelmes és kifejező megszólaltatás a mondatnak, mint a szövegbe beszerkesztett (a szövegrész szempontjából a legkisebb megszerkesztett) nyelvi egységnek a síkján, más szóval a mondat- és szövegfonetikai eszközöknek használatára egyrészt a mondatlánc (olat) ban, másrészt a szövegrészben. Másképpen: az adekvát beszéd a beszéd-, ill. a szövegmű síkján. Ide tartozik:

a) A mondat- és szövegfonetikai eszközöknek standard és norma szerinti adekvát használatát a mondatok és gondolatok

összefüggésének, meg- és összeszerkesztettségének szempontjából: a kiemelés eszközei és módozatai (hangsúlyozás, hanglejtés, szüntethasználat; a hangerő, a hangterjedelem, a beszédritmus váltásai, a beszédszünetek, a hangszínezés stb.) az ismert és új elkülönítésére, kiemelésére; szerkezeti tagolásra és kapcsolásra.

b) A szövegalkotásnak, szövegszerkesztésnek az írásos és élőszóbeli mondat- és szövegszerkesztéssel, a kettő közötti különbségekkel foglalkozó része természetesen a szövegelemzés kérdésköre: tartalmi-logikai elemzés a mondat, bekezdés vagy gondolati egység, ill. a szövegegész szempontjából: a szöveg szerkezetének felismerése a megszólaltatás, kifejezés érdekében. Ennek eredménye lesz majd az akusztikus eszközök helyes használata a tagolás és kapcsolat jelzésére, a tétel- és szöveg hangsúlyos részek kiemelésére, a szerkezeti tagoltság és az érzelmek, a narráció, az idézet stb. érzékeltetésére.

c) Mindezek alkalmazása írott (olvasónak szánt vagy felolvasásra készült) szöveg elmondásakor vagy élőszó esetén — figyelemmel a mondat szerkesztési különbségekre —, ill. mindezek alkalmazása a szövegés előadói stílusnak, a megszólaltatás szituációinak megfelőlően (ilyenek pl. a versmondás, a prózamondás, az értekező előadás, a felolvasás és a spontán beszéd számos szituációja: a mindennapi beszédhelyzetek).

d) Természetesen nem szabad megfeledezni mindennek artikulációs vetületéről sem, különös tekintettel a mindennapi beszédhelyzetek természetes követelményeire.

Ezzel a kérdéskörrel elég sokat foglalkozott a kutatás; részben a beszédművelés, részben pedig az előadóművészet szakirodalmá tárgyalta meg problémáit (az írásos és részben a spontán szövegek megszólaltatásának gondjairól pl. a Kazinczy-versenyek és a rádiós-tévé beszéd kapcsán). A pedagógusképzés feladatairól, az előadóművészetben felmerülő kérdésekről egyaránt sok tanulmány, szakkönyv jelent meg. — A fogalmazás, szövegszerkesztés, tehát a szövegtan irányából megközelítve is szóba került a kérdés jelenhányszor.

Eléggé elhanyagolt része viszont a kutatásnak a spontán beszéd megfelelő területeinek vizsgálata akusztikus, mondat szerkesztési és szövegtani szempontból, különösképpen e három rész összefüggéseinek elemzése, törvényszerűségeinek összegezése. Az ELTE-n most indul meg nagyobb méretben a spontán szövegek nyelvi elemzése. Bizonyos eredmények már publikálásra kerültek, mások (A tömegkommunikáció nyelve c. tanulmánykötetben) kiadásra várnak.

Az oktatás, a gyakorlati munka számára is bőséges anyagot találhatunk tankönyvekben, munkafüzetekben, segédkönyvekben.

8. Tulajdonképpen eddig tart — véleményem szerint — a szűkebb, — mondjuk — hagyományos értelemben vett beszédművelés, amely a legszorosabb kapcsolatban van a hangzással, s megfelel a régebben tágabb értelemben használt helyes kiejtés fogalmkörének. A különbség a beszédművelésnek korábbi szűkebb és az újabb értelmezése között az, hogy az akusztikus eszközök normatív és standardszerű használatának igénye már nem csak kötött (írott) szöveg megszólaltatásának (hangosításának, felolvasásának, előadásának) kapcsán merül fel, hanem érvényes a spontán alkotású szövegre, az élőszóra is. Ugyanakkor kiegészülhet mindez a nyelvi rétegeknek megfelelő akusztikum tudatosításával. Mindezt viszont már a beszédművelés fogalmkörének tágabb értelmezése, s az ilyen értelemben vett beszédművelő munka segítheti elő.

Ez a tágabban értelmezett beszédművelés azonban már sokkal több ponton érintkezik a hagyományos és teljesebb értelemben vett nyelvűveléssel, a hagyományos retorikával, valamint az olyan témakörökkel, melyek ma még fogalmazás, szövegalkotás, stilsztika, mondattan, szerkesztés, szövegtan néven kapnak helyet az iskolai és főiskolai, egyetemi oktatási, nevelési tervekben, a tudományos munkákban. Azért mégis akad néhány, eléggé világos határvonal meghúzására alkalmas rész.

1. A beszédnek, beszédművelésnek az eddig említettekkel és a hagyományos nyelvűveléssel leginkább kapcsolódó — és az iskolai oktatásban is egyik legfontosabb — szintje az, amelynek során a kommunikációs szituációk, attitűdök (helyzetek és viszonyok), az interakcióban résztvevők közötti kapcsolatok kerülnek a vizsgálat (elemzés, tudatosítás) és a művelés (tudatosítás, gyakorlás) középpontjába. Tulajdonképpen ez az a terület, mely a szóhasználatnak, szövegalkotásnak: mondat- és szöveg szerkesztésnek (előtte a téma körülhatárolásának, a mondanivaló elrendezésének) a kérdéseit tárgyalja egyrészt (és ennyiben kapcsolódik az írásos fogalmazás és az általános nyelvűvelés kérdésköréhez). Másrészt azonban ide tartozik a szituációban való megszólaltatás, a hangvételnél és az akusztikus stílusnak a kérdésköre is, harmadrészt pedig a spontán beszéd.

Tehát azok az egymást kölcsönösen meghatározó problémakörök sorolhatók ide, melyeket a kommunikációs folyamat megkezdése előtt kell tisztáznunk: miről mit, kinek, miért, mily formában és nyelven, hol és milyen körülmények között kell elmondanunk az interakció során. Tehát a tárgy, a téma és mondanivaló körülhatárolása; a közönség-hallgatóság figyelembevétele; a beszéd céljának, műfajának, ezen belül közlési módjának, formájának meghatározása; stílusának és nyelvezetének megválasztása; a hely és a szituáció, attitűd tekintetbevétele. Ez a terület, amely igazolja, miért beszédművelés megnevezés alatt került bele a kérdéskör — nagyon helyesen — az oktatási és nevelési tervek tematikájába. És ez az a terület, mely a legnagyobb gondot jelenti nemcsak a diákoknak, hanem a társadalomban élő s picit is közéleti felnőtt számára.

Mi kapcsolható be és mi tartozik bele (s mi nem) ennek a szintnek a kérdéskörébe?

a) A téma és mondanivaló körülhatárolása, az anyaggyűjtésnek anyagismeretnek, az anyag elrendezésének, megszerkesztésének, a mondanivaló dokumentálásának a gondolatai és tudnivalói az első lépésben. Eddig a beszédművelő gondok egybeesnek a gondolat írásos kifejezésének átadásának tudnivalóival. El is különülnek azonban, mert az írás összeszedettebb, lassúbb, az élőszó némileg lazább és gyorsabb, de ugyanakkor a partnerek aktivitásának és figyelmének is függvénye.

A beszédműveléssel kapcsolatos eredmények figyelemre méltóak ezen a téren, mégis éppen ez az a területe a beszédművelésnek, melyen leginkább szükség lenne a régi ismeretanyag felülvizsgálására, korszerűsítésére, illetőleg kiegészítésére.

Az anyaggyűjtés, szerkesztés stb. „újabb” szakirodalmához, az iskolákban eddig is felhasznált ismeretanyagon túl segítséget nyújthatnak az olyan kiadványok, mint — az anyagában, példáiban felújításra váró, mégis pótolhatatlan alapmunkának számító Nyelvtan — stílus — szónoklás c. kézikönyvnek idevágó fejezetei, a Szónokok, előadók kézikönyve, Hernádi Beszédművelése, a Rónai—Kerekes-féle Nyelvűvelés és

beszédtechnika, azután Rónai Béla Anyanyelvi műveltség és beszédkultúra, valamint Fischer Retorika c. műve. Ezen kívül forrás lehet a TIT-nek és a Kossuth Kiadónak egy-két kevésbé ismert olyan kiadványa, amelyben a beszédművelés gyakorlata számára nagyon is hasznosítható cikkek vannak. (A szónoklástán főbb kérdései, TIT 1970.; A TIT Budapesti Módszertani Fóruma 1978.; A tudományos ismeretterjesztés módszertani alapjai, TIT Természettudományi Szakosztály 1979.; A káderképzés pedagógiája. Szerk. Zrinszky László, Kossuth K. 1981. stb.)

Ti. ez a témakör és a mai élet olyan területeket kapcsol be, amelyeket korábban az iskolában a retorika és a beszéd- és értelemgyakorlat tárgyalt. Éppen ezért az olyan témakörök, mint vitázás, vitavezetés, érvelés, bizonyítás, felszólalás, nyelvi illetan, igényes stílus stb. a Nyelvtan — stílus — szónoklás c. könyv kivételével csak az olyan régi munkákban találhatók fel, mint Wéber Mihálynak 1930-ban ill., 1946-ban megjelent Szónoklattana. Foglalkozik ezekkel Vigh Árpád retorikatörténete, a Retorika és történelem c. könyv is, valamint Zrinszky Lászlónak A meggyőzés lélektana c. sorozata és a Meggyőzés az igaz szó erejével c. könyve.

Ez utóbbi munkák már nem kifejezetten nyelvi kérdéseket tárgyalnak, helyesebben szólva nem elsősorban foglalkoznak a nyelvi kérdésekkel, hiszen a középpontba a gondolkodást, a meggyőzés lélektani problémáit állítják. A nyelvi vonatkozások csak ezeknek függvényei-, folyományaiként kerülnek szóba. Véleményem szerint mégis szigorúan beletartoznak a beszédművelés problematikájába, hiszen — több mint egy évtizedes retorikaoktatói tapasztalatom alapján állíthatom, hogy a beszédben a nyelvi gondok ott jelentkeznek nagyobb mértékben, ahol előbb gondolkodásbeli és magatartásbeli hiányosságokat találunk. A nyelvi hibák ezek tükrözői.

b) A kommunikációs szituációk és attitűdök felmérése, különös tekintettel a kommunikációs partnerekre, figyelmüknek teherbírására, műveltségükre, ismereteikre, társadalmi stb. helyzetükre. Ennek alapján kell eldöntenünk, hogy íráson alapuló kommunikációra lehet-e számítani vagy természetes beszédhelyzetre, ill. mindkettőre; vagy előadás jellegű, de élőszavas viszonyra-e; hogy a kommunikációs partnerek egyenrangúak-e vagy valamilyen tekintetben alá-, fölerendeltségi viszony vagy műveltségi, tudásszintbeli különbség van az interakcióban részvevők között; hogy milyen attitűdben — légkörben stb. — zajlik le (várhatóan) az interakció; mi az interakció célja stb. Mindez (vissza)hat ugyanis a téma és mondanivaló körülhatárolására, valamint a nyelvi és akusztikus formára.

Találunk itt is fedéspontokat az írásos nyelvhasználattal, de elsősorban a különbségeket kell tudatosítanunk, mert ezekből következnek a nyelvezettel kapcsolatos kérdések.

A kommunikációs szituációk és attitűdök kérdéskörére tulajdonképpen az utóbbi időben figyelt fel a beszédművelés, noha már korábban is szóba kerültek vele kapcsolatos kérdések (pl. a Nyelvtan — stílus — szónoklás kötetben). Itt azonban azokat az újabb eredményeket kellene figyelembe venni, amelyekre a kommunikációelmélet hívta fel a figyelmet, valamint az A rádióbemondó beszéde című és a most elkészült, A tömegkommunikáció nyelve c. tanulmánykötet, az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának idevágó kiadványai, azonkívül az olyan gyakorlati munkák, mint Deme László idevágó cikkei, könyvei, Bánréti Zoltánnak, Zsolnai Józsefnek és másoknak segédkönyvei.

c) A szóhasználat, frazeológia megválasztásának a gondoljai, mégpedig
— a beszédpartnerek érdeklődésének, műveltségének, tudásszintjének, foglalkozásának megfelelően,

- a célnak, szándéknak (meggyőzés, vita, kérés, közlés, tájékoztatás stb.) megfelelően,
- a partnerek közti emberi, társadalmi kapcsolatnak (megszólítás, tegezés, magázás, önözés stb.) megfelelően,
- az adott alkalomnak (ünnepélyes, átlagos, értekezleti, hivatalos, baráti, közömbös) és helynek (díszterem, előadóterem, osztályterem, közért, hivatal, vendégség stb.) megfelelően,
- és nem utolsó sorban az adott témának, műfajnak (előadás, beszámoló, hozzászólás, beszélgetés, pletyka) és nyelvi hangvételnak (komoly, tréfás, csipkelődő stb.) megfelelően.

Az egész nyelvi eszköztár kérdése kerül elő itt a megszólítási formáktól — a hivataloson és barátin át — a szakmai szókincsig és az ún. retorikai vagy stilisztikai eszközökig. Az igazi meghatározó tulajdonképpen az, hogy az anyag-tudásnak és az eszköztudásnak (azaz az ismeretanyag, a tárgyi tudásnak és az azt hordozó nyelvnek) mennyire van birtokában a beszélő: a megértés vagy a rá- és felismerés passzív fokán-e, vagy a reprodukció, illetőleg az alkotó felhasználás különböző aktív fokozatain. — És itt van az iskolai oktatás teszt-lapjainak gondja, mert ezek nagyon gyakran csak a felismerő, ráismerő tudást ellenőrzik, alig-alig a reprodukáló, s még kevésbé az alkotó tudást.

A szóhasználat, frazeológia kérdéskörét eléggé részletesen vizsgálta eddig is (az irodalmi és retorikai) stilisztika, a fogalmazástanítás meg a nyelvművelő szakirodalom. Az utóbbi időben sok szó esett élőszóbeli vetületéről, elsősorban a mindennapi beszéd-helyzetekben (pl. közért, hivatal, ügyintézés). Részletes anyag nem található ilyen jellegű kérdésekre az újabb retorikai irodalomban és a stilisztikában. Anyagot azonban bőségesen találhatunk a témakörhöz az újabb nyelvművelő szakirodalomban, s jó néhány kiadványban. Bőséges anyag van a tankönyvekben és segédkönyvekben, valamint az egyetem-közi témabizottságnak az F/6-os kutatási iránnyal kapcsolatos kutatási anyagában is.

Nem elsősorban a beszédművelés, hanem inkább a nyelvművelés körébe tartozónak érzem a nyelvi helyesség, a grammatikai pontosság, tisztaság bizonyos vonatkozásait. Még akkor is, ha pl. az iskolai oktatás során élőszóban is gyakoroltatjuk bizonyos nyelvtannal, szóhasználattal stb. kapcsolatos részeit, fejlesztjük alkalmazási készségét (pl. jelzős, határozós szerkezetek alkotása, az *egy* névelőnek, számnévnek használata), tudatosítjuk nyelvhelyességi, stilisztikai vonatkozásait (pl. a *döntő* szónak, a *felé* névutónak, az *eladásra kerül*-féle terpeszkedő kifejezésnek használata stb.).

Nem tartom elsődlegesen beszédművelő problematikának a szóhasználat, a stílus eszközök kérdéseit sem, noha a beszédművelésnek egyébként ez az imént emlegetett kör az egyik legtöbb eredményt felmutató, ugyanakkor leginkább elhanyagolt területe. Annak idején a retorika speciális szempontokból részletesen és rendszeresen foglalkozott ezzel a témakörrel. A retorika azonban kikopott és az iskolai oktatásból. Anyagából csak annyi maradt meg, amennyi átmentődött az iskolai fogalmazástanításba, szerkesztés tanba, stilisztikába, szöveg tanba — és az irodalomórákra. Itt viszont a beszédközpontúság, a mondhatóság szempontjai a legutóbbi időkhöz háttérbe szorultak az írásbeliség és az irodalmi esztétika javára, vagy ha volt is szó mondhatóságról, az csak az írásos stilisztika ismeretei és szempontjai alapján történt. Kimaradtak viszont az érvelés, meggyőzés, bizonyítás eszközei és a retorika stílus eszközei is. (Egyébként a régi retorika is mindig az írásosságra épült. Mintaként mindig írott szövegeket elemzett. A bemutatott szónoklatok is többségükben előre megírt beszédek voltak.)

d) Ugyancsak az előbbiekből adódnak az él ő s z ó r a v a l ó f o g a l m a z á s m o n d a t s z e r k e s z t é s i g o n d j a i. A világosság, szabatosság (magyarosság) követelményei ugyanis másképpen jelentkeznek az írásos fogalmazás esetén, ha olvasónak szánjuk az írásművet, illetőleg ha felolvasásra, azaz hallgatóság előtti megszólaltatásra. Ismét más — mondhatjuk: — norma-, követelmény- és igényszinttel találkozunk, ha spontán él ő s z ó r ó l v a n s z ó. (A szimultán vagy szukcesszív mondat, a mondatbeli szinteződés és tömbösödés, a szórend és a sorrend, a teljes vagy kihagyásos mondat, a mondatok közti kohézió stb. problémakörére gondolok.) Természetesen a kérdéskör összefonódik az írásos fogalmazásnak, az írásmű mondat szerkesztésének kérdéskörével. Ezt, még ha vannak is akusztikus következményei, — a magam részéről — inkább a nyelvművelés körébe utalnám át.

A mondat szerkesztés és akusztikum összefüggéseivel kapcsolatban számos újabb eredményeket tartalmazó cikk, tanulmány áll rendelkezésre. Több vár megjelenésre (pl. A tömegkommunikáció nyelve című kötet). Ezekon kívül még a szöveg tan újabb kutatási eredményei is jól felhasználhatók.

e) Ugyancsak a korábbiak függvényeként jelentkeznek a m o n d a n i v a l ó m e g s z e r k e s z t é s é n e k, az érvelésnek, bizonyításnak és a „bőbeszédűségnek”, „szűkszavúságnak”, a szöveg és szerkezet redundanciájának, kohéziójának és befogadásának kérdései. Pl.: az olvasónak szánt írott szöveg mondatai több információt hordozhatnak, mint az él ő s z ó í e i, mert az írónak van ideje a gondolatok tömör megfogalmazására, majd az olvasónak a végig-gondolásra, lehetősége az újraolvasásra, a visszalapozásra; a hallgatónak, beszédpartnernek erre nincs módja, ezért a neki szánt szövegnek redundánsabbnak kell lennie, több ismétléssel, visszautalással. Szerkesztési, szövegalkotási kérdések tárgyalásakor tehát külön kell vizsgálni és tanítani — természetesen egymással összehasonlítva — az írásos és a hangzó szöveg alkotását a mondatok és az egész közlemény információhányadosának szempontjait, mindenkor tekintettel az adóra és a befogadóra, ill. a g o n d o l a t s e r é b e n résztvevő partnerekre. A tömör mondatokban való fogalmazás mértékéről van szó tehát! Minez azonban — szóhasználati, mondat szerkesztési kérdésekkel együtt — nemcsak beszédművelő feladat. A beszédművelés itt már szervesen összefonódik a nyelvműveléssel, a fogalmazástanítással, a stilisztikával — elméleti és gyakorlati téren egyaránt.

Ezek már szigorúan a szöveg tan területéhez kapcsolódó kérdéskörök. De a szöveg tan — egyelőre — alig-alig foglalkozik a beszélt nyelv, az él ő s z ó szerkesztés tanával (beleértve a mondat-, bekezdés és szövegegész, szövegmű szerkesztését). Legfeljebb a beszélt írott nyelvért vagy az írott-beszélt nyelvért (rádióhírek, szónoklatok) elemzi. Az újabb stilisztikai-szöveg tan kutatás is főleg az írott nyelv szöveg tanát vizsgálja. S ha vizsgálja is az elhangzó beszédet, két lépcsőben teszi. Elemzi, megállapítja törvényszerűségeit az írott szövegnek és hangosításának, és újabban vizsgálja, elemzi a beszélt nyelvet, az él ő s z ó t (vagy annak megtisztított, riportokban megvágott változatát). Így próbálja megállapítani szövegalkotási vagy inkább mondat szerkesztési, mondatfűzési módját, törvényszerűségeit. Szövegalkotáshoz szempontokat azonban a legutóbbi időkig csak az írott alapú beszélt nyelv, ill. az írásos nyelvhasználat tudott adni az írásos fogalmazás számára, bár a beszédre is kiható érvennyel, az írott szöveg szövegalkotási módjának deskripciója alapján. Még akkor is így, ha a spontán beszédet akarta gyakoroltatni. Sajnos a spontán él ő b e s z é d szerkesztés tanával a deskripción túl még nem tudunk mit kezdeni; nincsenek a praxisra kiható szempontjaink: miként kell a hosszabb beszédművet valóban jól megszerkeszteni a spontán beszédben. Leírást találhatunk, de funkcionális jellegűt alig-alig — legalábbis nem olyan értelemben, hogy egy-egy eszköznek mi a szerepe, miként, mire használjuk fel, hanem csak hogy miként, hogyan, mire használták fel.

2. A kommunikációs folyamatok szintje ismét párhuzamot tartalmaz a szigorúbban vett beszédművelés és a hagyományos értelemben vett nyelvművelés, fogalmazástanítás, beszédtanítás problémakörei között. S ez a kérdéskör már az anyanyelvi oktatás, sőt az idegennyelv-oktatás egyéb köreire is ajtót nyit. Nevezetesen arról van szó, hogy a kommunikáció fő formáinak (írásos kommunikáció [vagy információ], élőszóbeli kommunikáció, interpretálás, felolvasás) lezajlásakor a kommunikációs partnerekben milyen folyamatok mennek végbe, s ez vagy az ezekre való (korábbi) felkészülés és felkészültség milyen meghatározó szerepet játszik a kommunikációs tevékenységben. Nemcsak az olyan területekre gondolok, mint amelyekről pl. Szende Tamásnak a beszéd-folyamat alaptényezőit tárgyaló könyvében olvashatunk, hanem olyanokra, hogy milyen folyamatokat kell összhangba hoznia annak, aki írásban fejt ki gondolatait. Pl. az írásos fogalmazásnak egyik szinkrón fázisa a gondolkodás, a nyelvi formába öntés és a papírra vetés együttese: gondolkodás, szövegezés, leírás vagy: gondolkodás, nyelvi jelsor alkotása, írásos jelsorba való áttétele (és itt jelentkezhethet gondként a szóhasználat, illetve a helyesírás begyakorlottsági foka). Külön folyamat az ellenőrzés, javítás stb. Az élőszavas kommunikációnak szinkrón, sőt szimultán folyamatai: a gondolkodás, a nyelvi kód megalkotása, az akusztikus jelsor létrehozása; azután vele együtt a szerkezetre való ügyelés, a sorrendre való ügyelés; az ellenőrzés, a hallgató-beszédpartner visszajelzéseinek figyelése, vétele és az ez alapján történő újrászabályozás. És itt kapcsolódik be az akusztikus kód begyakorlottsága, a szókincs- és frazeológiának aktív, alkotó fokon való birtoklása stb. Mindez újabb kapcsolat részben az alapszinttel (7. 1–2–3.), részben a hagyományos nyelvműveléssel. A reprodukció (felolvasás) szinkrón folyamatai pedig: az első lépcsőben, ha kell, saját írásos szövegünk megalkotása, a másodikban a gondolat írott nyelvi formájának dekódolása, átalakítása akusztikus kóddá, azaz az írott szövegnek megértése és értelmező megszólaltatása. Mindhárom folyamatnak megvan a párja — megfelelője — a beszédpartner, ill. a hallgató részéről is.

A beszédművelés e rétegéhez inkább alap kutatás folyt. A praxis szempontjaira figyelve csak egy-két forrásmunkát lehetne említeni. Ezekon kívül haszonnal forgatható a kommunikáció elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakirodalom. Elégge elhanyagolt területe a kérdéskörnek a nem-verbális kommunikáció (mimika, mozgás, gesztus) (vö. Buda—László 1981). Érdemes lenne ezt is bevonni előbb a kutatásba és később az oktatásba.

3. A következő szint lehet a nyelvi-, beszéd- és magatartáskultúra és a gondolkodási mód összefüggéseinek vizsgálata, művelése. Hogy ide mi tartozik, arra most nem tudok válaszolni, hiszen ez már nem nyelvi kérdés elsősorban, hanem etikai, erkölcsi, társadalmi, politikai.

9. Ezekből a — magam véleménye, meggyőződése alapján felvázolt — szintekből kell kiválasztani az iskolai oktatás, nevelés számára az éppen szükségeseket: a tanítvány életkorának, anyanyelvi és egyéb ismereteinek, tudásának megfelelően, de úgy, hogy a részletek tanítása közben nem feledkezünk meg az egészről, a rendszerről, összefüggéseiről, s a hozzá kapcsolódó olyan társ- vagy határterületekről sem, mint pl. irodalom, stilisztika, logika stb.

Wacha Imre

A felhasznált — és ajánlott — művek bibliográfiája

Aczél György: A szabadság rendjéért. Kossuth Könyvkiadó 1979. — Bakos József: Kiejtés és „tanári beszéd” a felsőoktatásban. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 1967. 85—89; A „tanári beszéd” nyelvi formálása. Nyr. 91 (1967): 52—72; A „tanári beszéd” hangalakja. Nyr. 91 (1967): 161—7. — Banczerowsky Janus: A nyelvi közlés természete és a nyelvi funkciók. NyK. 81 (1981): 293—311; Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában. NyK. 82 (1982.): 83—101. — Bárczi Géza: Fonetika. Tankönyvkiadó 1951, 1957, 1960.; Nyelvművelésünk. Gondolat 1974. — Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. Tankönyvkiadó 1979.; Kamasz és anyanyelv. Tankönyvkiadó 1981. — Békési Imre: Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről. Néprajz és Nyelvtudomány 18—19 (1973—4.): 8—18; Az ötmondatos bekezdésnyi beszédmű kísérleti vizsgálatáról. A Szegedi Tanárképző Főiskola-Tudományos közleményei. 1974. 161—84; A fogalmazás mint logikai konstrukció. Tantárgypedagógiai Közlemények. Baja 1974. 59—66; Egy konstrukciótípus megjelenési formái. Nyr. 99 (1975.): 424—38; A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének vizsgálatáról ÁltNyT. XI. (1975.) 15—25; Kétmondatos hírek tematikai és logikai jellemzői. A Juhász Gy. Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1975. 83—91; A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése négy mondatos beszédműben. Nyelvészeti dolgozatok Szeged JATE BK. 149. sz.; A négy és ötmondatos újsághírek konstrukciós formái. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1977. 51—61; A szövegkonstrukciós forma és az eredmény „logikája”. Nyelvészeti dolgozatok. Szeged, JATE BK. 159. sz. 1977. — Bencédy József: Nyelvhelyesség, nyelvművelés az isklában. Nyr. 105 (1981.): 433—40. — Bolla Kálmán: A beszéd folyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése. Fonetikai Füzetek 3. sz. 1979. 19—30; Magyar hangalbum — A magyar beszédhangok artikulációs és akusztikus sajátosságai. Magyar Fonetikai Füzetek 6. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1980.; Fejezetek a magyar leíró hangtanból (Szerk. Bolla K.). AkK. 1982. — Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. MRT TK 1974. — Buda Béla—László János: Beszéd a szavak mögött. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1981. — Chikán Zoltán: A gondolkodás fejlesztése az anyanyelvi nevelésben. Tankönyvkiadó 1978. — Cserés Miklós—Deme László: A rádióban elhangzó beszédről. MRT TK Tanulmányok VIII. évf. 4. sz. Bp. 1976. — Deme László: A helyes magyar kiejtés kérdései. In: Nyelvművelésünk főbb kérdései. AkK 1953. 199—240; A hangsúly és a szórend kérdései. In: Magyar nyelvhelyesség. Kossuth Kk. 1957. 307—30; A versolvasástól a versmondásig. In: Iskolai nyelvművelő. Tankönyvkiadó, 1959. 198—211; Hangtan. In: MMNyR. (Szerk. Tompa József). AKK 1962. I. 55—119; Hangsúly, szórend, szünet. In: MMNyR. AKK 1962. II. 457—552; Szórendi problémák az értekező prózában. Műszaki nyelvőr, Műszaki Kk. 1974. 114—35; A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. Nyr. 89 (1965.): 188—200; Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. 90 (1966.): 275—87; Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Nyr. 90 (1966.): 392—404; A nyelvről felnőtteknek. Gondolat 1966.; Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. MNyTK, 120., 1967. 23—58; Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Pozsony 1970.; A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94 (1970.): 270—80; Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971.; Kinek is fogalmazunk? Tiszatáj, 1971. 856—62; Standard Hungarian. In: The Hungarian Language (Szerk.: Benkő Loránd—Imre Samu) Bp., 1972. AkK. 255—97; A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről. In: A rádióbemondói beszéde. MRT TK 20. 1973. 71—101; A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Kiadó, 1974. 116—51; A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.; Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Kk. 1978.; Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatahoz. Fonetikai Füzetek 3. sz. Bp. MTA Nyelvtud. Int. 1979. 7—13; Anyanyelvünk dolgában. Új Írás XXX. (1980.) 2. sz. 100—6. — Dezséri—Terestyéni: Nyelvi teljesítmény különböző beszédhelyzetekben. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok 1973/23. — Elekfi László: Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. NyK. 1968. 329—50; Beszédhangjaink kapcsolódása. Nyr. 92 (1968.): 379—89; A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai (Kézirat é.n., 1970 ?); Hanglejtés, Hangsúlyozás. In: NyKk. AkK. 1980. I. 755—800; — Elekfi László—Nyíri Antal: Nyelvünk új hangtani fejleményeinek vizsgálása. In: Mai magyar nyelvünk. AkK 1976. 33—45. — Elekfi László—Wacha Imre: Textliche und intonatorische Faktoren der Sprechwirkung. Sprechwirkung. Martin-Luther-Universität ... Wissenschaftliche Beiträge 1976/2: 67—74. — Fabricius-Kovács Ferenc: A jelentés és a „másik” ember. Kortárs,

1967. 1273—82; Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia. In: *Nyelv és kommunikáció* (Szerk.: Szecső Tamás—Szépe György) II. 41—77. Bp., 1969. MRT TK; *Jelentés, társasléktan, kommunikáció*. Magyar Pszichológiai Szemle 24:3: 33—46; *Kommunikáció és anyanyelvi nevelés*. OPI, 1980. — Ferenczi Géza: Az idéző mondat hanglejtéséről. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Tankönyvkiadó, 1964. 199—203; *A rádióbeli, közelebből a bemozdí beszéd*. In: *A Rádió bemozdí beszéde*. MRT TK 20. 1973. 45—69; *Magyarán* (Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások) (Szerk.: Elekfi László) Bp., 1980. Tankönyvkiadó. — Fischer Sándor: *A beszéd művészete*. Gondolat. 1966.; *Retorika*. Kossuth Kk. Bp. 1975. — Fónagy Iván—Magdics Klára: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK. 65 (1963.): 103—36; *A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetben*. NyK. 68 (1966.): 67—117; *A magyar beszéd dallama*. Akadémiai Kiadó, 1967. — Gáti József: *A versmondás*. Gondolat Könyvkiadó 1965. — Gombocz Zoltán: *Hangtan*. In: *G. Z. összegyűjtött művei* 2. köt. 1. füz. Sajtó alá rendezte Laziczius Gyula és Pais Dezső, MTA 1950. — Graf Rezső: *A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny szervezése és a helyes kiejtésre nevelés feladatai a szakmunkásképző iskolákban*. Bp., 1976. Módszertani útmutató (Kéziratként); *Az Édes anyanyelvünk verseny a szakmunkásképző iskolákban*. Bp., 1979. *Édes anyanyelvünk verseny*. Sátoraljaújhely, 1973—1977. Bp., 1979. — Grétsy László: *Rádió bemozdí szövegek és rádiós riportok — a nyelvész szemével*. In: *A rádió bemozdí beszéde*. MRTTK 21. 1973. 25—44. — *HKiejtés: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Szerk.: Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó. 1967. — *Hernádi Sándor: Beszéde technika a tanítóképzésben*. In: *Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei VI*. Debrecen, 1969. 1969. 131—45; *Beszédművelés* (Kézirat gyanánt). Tankönyvkiadó, 1970.; *Nyelvtan és nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, 1972.; *Beszédművelés az óvónőképző szakközépiskolák I—II. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, 1979. — *Hetzron Róbert: Ízelítő a magyar tonoszintaxisból*. In: *A magyar nyelv grammatikája*. NytdvÉrt. 104 (1979.): 389—98. — *Kerényi M. György: Az éneklés művészete és pedagógiája*. Zeneműkiadó, 1969. — *Kovács F. (I. Fabricius-Kovács Ferenc) — Kovalovszky Miklós: Nyelvünk rétegeinek és a napjainkban végbemenő nyelvi átrétegződésnek áttekintése és értékelése*. In: *Mai magyar nyelvünk*. AkK., 1976. 87—95; *Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség*. AkK. 1977. — *Kanizsai Dezső: A beszédhibák javítása. Útmutató és gyakorlókönyv*. Tankönyvkiadó, 1955. — *Kassai Ilona—Olasz Gábor—Szende Tamás: A beszédhang minőségének mérése*. Nyr. 99 (1975.): 469—73. — *Kozma Endre: Az információ és a szórend kapcsolatáról*. MNy. 72 (1976.): 69—80. — *Laziczius Gyula: Fonétika*. Tankönyvkiadó, 1963., 1978. — *Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. Művelt Nép*. 1953.; *Édes Anyanyelvünk*. AkK. 1961.; *Nyelvőrségen*. AkK. 1968.; *Emberközpontról nyelvművelés*. Gondolat, 1980. *Gyorsuló idő*. — *Magassy László: A szóbeli kifejezőképesség fejlesztése*. Tankönyvkiadó, 1978. — *Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. NyelvtudÉrt. 49. AkK., 1965. — *Magyar Nyelvhelyesség*, (Szerk.: Deme László és Kövess Béla). Kossuth K., 1957. — *Mai magyar nyelvünk* (Szerk.: Grétsy László). AkK., 1976. — *Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere — A magyar énekbeszéd recitatívóban és ariozóban*. Zeneműkiadó, 1954.; *Eufonetika*?. Zeneműkiadó, 1966. — *Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza*. Tankönyvkiadó, 1970. — *Montágh Imre: A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája*. ÁltNyT. X. 1974. 115—29; *Gyermekszínpatszók beszédnevelő könyve*. Népművelési Propaganda Iroda (é.n.); *Tiszta beszéd*. Népművelési Propaganda Iroda, 1976. — *Nagy Adorján: Színpad és beszéd — Válogatott tanulmányok*. Magvető. 1964. — *Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó, 1971. (Kézirat); — *A nyelv hangdomíniuma*. Szerk. Telegdi Zsigmond. ÁltNyT. X. Akadémiai Kiadó, 1975. — *Nyelvművelésünk főbb kérdései* (Szerk.: Lőrincze Lajos). Akadémiai Kiadó, 1953. — *Nyelvművelő Kézikönyv I. A—K.* (Szerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós). AkK., 1980. — *Nyelvtan—stílus—szónoklás* (Szerk.: Terestyéni Ferenc). Kossuth Kk. 1960., 1974. — *Papp István: Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, 1971. — *Péchy Blanka: Beszélni nehéz!* Magvető, 1974., vő. *Deme László: Beszédművelés és politika*. Népszabadság, 1975. máj. 28.; *Bárczi Géza, Lőrincze Lajos stb. Hozzászólása*. Nyr. 100 (1976.): 350—75. — *Pléh Csaba—Terestyéni Tamás* (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Szöveggyűjtemény. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtár, 1979. — *Rácz Endre: Anyanyelvünk új szófüzési, mondatszerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése*. In: *Mai magyar nyelvünk*. AkK. 1976. 45—73. — *A rádió bemozdí beszéde* (Szerk. Wacha Imre). MRT TK, 1973. — *Rónai Béla: Anyanyelvi műveltség és beszéd kultúra I—II*. MSZMP Baranya megyei Bizottsága . . . Pécs, 1975.; *A beszédművelés oktatása oktatói*. Nyr. 107 (1983.): 100—10. — *Rónai Béla — Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika*. Tankönyvkiadó, 1974. — *Seper Jenő—Montágh Imre—Vincze Tamásné: A gyakori beszédhibák* (Szerk.: Szabó László). Tanítók Kézikönyvtára 4., Tankönyvkiadó, 1970. — *Szathmári István: A rádiós*

műfajok stílusáról. In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK 20., 1973. 9–24. — Szathmári István—Várkonyi Imre (Szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK. 154. 1979. — Szende Aladár: Az összetett mondat kérdései. In: Magyar nyelvhelyesség. Kossuth K. 1957. 273–306; A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny az általános iskolában — úttörőcsapatokban. Útmutató a verseny szervezésére és lebonyolítására. Bp., 1981. MM; A módszertan tükrében. In: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. OPI 1980. 153–83. — Szende Tamás: A beszédhangok időtartama és a hosszúság. Nyr. 96 (1972.): 461–2; A beszéd folyamat alaptényezői. Akk., 1976. (További bibliográfiával); A szó válsága. Gondolat, 1979. (Bibliográfiával) — Szépe György—Szecskó Tamás (Szerk.): Nyelv és kommunikáció. MRT TK., 1969. — A szónoklét főbb kérdései (Szerk.: Grétsy László). TIT, 1970. — Szónokok, előadók kézikönyve (Szerk.: Deme László). Kossuth Könyvkiadó, 1974. — A szövegtan a kutatásban és az oktatásban (Szerk.: Szathmári István és Várkonyi István). MNyTK 154. Bp., 1979. — Szűts László: Nyelv-helyességi, stilisztikai ismeretek szónokok számára. In: Családi események társadalmi megünneplése (Szerk.: Kövessi Erzsébet). Fővárosi Művelődési Ház, Népművelők kézikönyve 3. 1970. 135–45. — Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás (Szerk.: Gétsy László). TIT 1981. — Terestyéni Ferenc: A fogalmazás művészete. In: Nyelvtan, stílus, szónoklás. Kossuth K., 1960., 1974. 11–209. — Terestyéni Tamás: Tömegkommunikáció és anyanyelv MRT TK Tanulmányok 1971/1. — Tóth Béla: Beszéd, jellem, személyiség. Állami Gyermeklélektani Intézet Bp., 1948. — G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akk. 1968. — Vigh Árpád: A retorika újjászületése. Helikon 1977/1 3–23.; Retorika és történelem. Gondolat, 1981. — Wacha Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK. 75 (1973.): 77–103; A bemondói beszéd akusztikus stílusának gondjairól. In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK. 1973. 103–68; Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus kategóriáiról. ÁltNyT. X. 1974. 203–16; A szöveg hangos megjelenítése. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth 1974. 152–96; Beszélgessünk a beszédről! Kossuth Könyvkiadó, 1978.; A Kazinczy kiejtési versenyek és beszéd kultúránk fejlődése. In: Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1978.; Az ismeretterjesztés hatékonysága és a beszéd. In: A TIT Budapesti Módszertani Fóruma TIT 1978. 30–39; Kazinczy-versenyek a középiskolások számára 1978-ban és 1979-ben. Nyr. 104 (1980.): 497–501; A beszéd-művelés kérdéseihez — A beszéd művelés fogalma, tartalma, szükségessége és módszerei. Magyarantitás, 1979. 264–75, 1980. 27–37; A tételhangsúlyról. Nyr. (1980.): 85–99; Középiskolások beszédversenye 1980-ban. Nyr. (1981.): 122–7; A propagandista szava. In: A káderképzés pedagógiája (Szerk.: Zrinszky László.). Kossuth Kk. Bp., 1981 251–78. — Zrinszky László: A meggyőzés lélektana. Népfőnt 24(1979.): 11. sz. 18–22, 12. sz. 15–9, 25(1980.): 1. sz. 31–6, 2. sz. 22–7, (...) 11. sz. 15–9; Meggyőzés az igaz szó erejével. Kossuth Kk., 1981. — Zsolnai József: Beszéd művelés kisiskoláskorban. Tankönyvkiadó, 1979.; Nyelvi-irodalmi kommunikációs nevelés. Pedagógiai program 1. osztály. Országos Oktatástechnikai Központ. Veszprém, 1980.

A magyar denominális igeképzés és az angol igeszemlélet

(Az idegen ajkú egyetemi hallgatók magyaroktatásához)

I. E témám is — egy sajátos és rövid — részlete annak a kutató munkának, amelyet a magyar és az angol nyelv összevetésében folyamatosan végzek. Bevezetőül ezért célzok az 1977. évi nyelvészkongresszuson elmondottakra (NytudÉrt. 104: 196–7), valamint a Magyar Nyelvben (78: 369–78) közölt recenziómra. Hozzá kell azonban tennem, hogy a z a n g o l n é z ő p o n t ú k o n t r a s z t í v v i z s g á l a t o k — elsősorban Dezső László és kutatócsoportja révén — éppen a legutóbbi két évben angol nyelven megírt kiadványokban láttak napvilágot,¹ de a budapesti Angol Tanszéken is folyik ilyenfajta

¹ Contrastive Studies Hungarian — English (Ed. L. Dezső). Akadémiai Kiadó, Budapest. 1982. — L. Dezső: Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1982.

munka². — A magyar nézőpontból kiinduló vizsgálatok viszont különféle akadályok és nehézségek (szervezetlenség, anyagiak stb.) miatt nem eredményeztek az előbbiekhöz mérhető összefoglalásokat. (Az igazsághoz tartozik, hogy Dezső László az idézett művekben gyakran a magyar nyelv felől közelíti meg a nyelvi jelenségeket, kiváltképpen az „univerzálék”-at.)

2. Ha az igeképzéssel akarunk foglalkozni, kiindulásként mindenekelőtt a két nyelv teljes igeszemléletét vegyük szemügyre. Az igeszemlélet az igei alapjelentésnek számos egymásba folyó, és sokszor alig megkülönböztethető módosulásait, változatait, árnyalatait hordozza magában: a magyar és az angol igeszemléletben az idő, mód, aspektus, s velük az igeragozási paradigma teljesen más tipológiai sajátosságokat mutat és szerkezeteket eredményez. Az angolban nincsenek tiszta idők, tiszta módok, tiszta aspektusok: az adott igealakban, igei formákban (finite forms, verb forms) mindig elválaszthatatlanul jelen van két-három jelentéselem (vö. B. M. H. Strang: *Modern English Structure*. London. 1962/64. 147).

Az ige — mint szófajta — mindkét nyelvben cselekvés-, történés-, létezés- vagy állapotfogalmat fejez ki, s ezt összefoglaló néven cselekvésnek (action) nevezik. Ezt pedig valakinek vagy valaminek az aktuális cselekvéseként, azaz személyhez és időhöz kötve jelenti. A magyar igeszemlélet alapján azonban a cselekvőnek és a cselekvésnek az egymáshoz való viszonya, illetőleg a cselekvés irányulása (tárgya), vagy minősége (tartóssága, megszakítottasága, ismétlődése stb.) benne van magában az igefajtában; az angol igeszemléletben viszont mindig a cselekvésre, a tevékenységre, a ténykedésre (activity) kerül a hangsúly, azaz az angol lényegében csupán egyetlen igefajtát ismer: a cselekvő (active) igét. A cselekvés ugyanis az igének — mint cselekvést jelölő szófajtának — a lényege. Legjobb bizonyíték erre az angol denominális igeképzés: melléknévből, (ritkábban) főnévből stb. az angol is alkot cselekvést jelölő szót, azaz igét (verb). Az angol tehát az igét részletesebben csak a mondatbeli funkciója alapján értelmezi (a cselekvés tranzitív vagy intranszítív, befejezett vagy befejezetlen, egész vagy részleges, egyszeri vagy többszörös, valóságos vagy lehetséges stb.); s nem külön igefajtról szól, hanem a cselekvést kifejező szófajta mondatba ágyazva vizsgálja, ahol az ige (= „igealak”: „állítmány”; „verb forms, finite verbs, finite forms”: „predicate”) különféle strukturális (= szintaktikai) módon (voice, tense, mood, aspect; verbal structures) kifejezheti azt a fogalmat, amelyet a magyar igefajta jelöl. A két nyelv igeszemléletében tükröződő különbözőség az oka, hogy az igetípusokat másképpen definiálják: az angol a cselekvést jelölő szót csupán egységben tekinti és nevezi meg: *ige* vagy *igealak*. Az angol nyelvtenban ezért ritkán esik szó például mozzanatos jelentésű „igéről”; a tartósság, huzamosság (durative aspect) az angol igeszemlélet szerint a ragozásban nyilvánul meg (progressive form): *he is eating: ő eszik*, esetleg még ige szerkezetekben mutatkozik (iterative aspect): *they keep looking at the shop windows: nézegetik a kirakatokat*. — Az

² *Studies in English and American — Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Vol. 5. (Ed. Éva H. Stephanides). Eötvös University. Budapest, 1982. — Susan Doughty — Geoff Thompson: *Problem English. A Practical Guide for Hungarian Learners of English* (Angol nyelvi hibakalauz). Tankönyvkiadó, Budapest. 1983.

angol—magyar kontrasztív alapon megírt Kónya—Ország: Rendszeres Angol Nyelvtan című műve sem szívesen beszél „igefajokról” — bár felsorol háromfélét: (206) cselekvő tárgyas igék (active transitive verbs) és tárgyatlan igék (intransitive verbs); szenvedő igék (passive verbs), visszaható igék (reflexive verbs) —, a részletes elemzésüket pedig más-más címszó alatt adják: 1. Tárgyas és tárgyatlan igék (206), 2. Szenvendő igealak (passive voice) (207), 3. Visszaható igék; s ez után már csak a „cselekvésmódok” tárgyalása következik: V. Folyamatos cselekvésmód (az általános igeragozás mellett a folyamatos igeragozás: *The trees which stand before the house* (mindig ott vannak), *are growing higher every year*), VI. Egyéb cselekvésmódok (ismétlő cselekvésmód, erősítő cselekvésmód, műveltető cselekvésmód).

Az eltérés még élesebben kirajzolódik, ha ideállítjuk a magyar igereszmélet alapján az igefajtákat (megjelölve azt is, hogy tőszó vagy képzett szó fejezi-e ki a fogalmat):

a) Cselekvő ige — A cselekvést maga az alany végzi (vagy az alannal történik valami, vagy az alany van valamilyen állapotban, vagy az alany létét állítja az ige). — Szerkezetileg lehet tőszó vagy származékszó.

A cselekvés irányulása szerint (az alanyon kívül másra is hat) tranzitív és intranszitív igék egyaránt tartoznak a csoportba. A képzett cselekvő igéket szét lehet választani gyakorító és mozzanatos jelentésűekre.

α) Gyakorító ige — 1. A cselekvést az alany többször, megszakítva, ismételten, elaprózottan végzi (iterative, frequentative). 2. A cselekvést az alany tartósan, huzamosan, folyamatosan végzi (durative)

β) Mozzanatos ige — 1. A cselekvés csak egy pillanatnyi ideig tart, egyszer megy végbe (momentaneous). 2. A cselekvés éppen csak elkezdődik, vagy állapotváltozás kezdődik (inchoative, ingressive).

b) Szenvendő ige — Nem az alany végzi, hanem csak elviseli, „elszenvedi” a mástól kiinduló cselekvést. Meg kell jegyezni, hogy a magyarban ez mindig képzett ige, s a képző cselekvő igéhez járul. A képző mindig ikes (ez különbözteti meg a leggyakoribb műveltető igéktől). Csak tranzitív igéből lehet képezni (tő- vagy származékszóból egyaránt).

c) Visszaható ige — A cselekvés az alanytól indul ki és visszahat magára az alanyra, magára az alanyra irányul (reflexive). A visszaható igék képzett igék, s ikesek (az *-ul*, *-ül* képzősök kivételével).

Az igazi visszaható ige felbontható cselekvő igére és visszaható névmásra. Cselekvő igéhez — olykor — műveltető igéhez járul. A visszaható ige intranszitív jelentésű, hiszen magára az alanyra irányul a cselekvés.

Meg kell jegyeznünk, hogy a képzők néha nem-visszaható (ún. „álvisszaható”) igéket is alkothatnak. A származékok inkább a cselekvés kölcsönösségét (egyúttal gyakoriságát, ismétlődését) fejezik ki; vagy belső történést (tartós-gyakorító vagy mozzanatos-kezdő jelentéssel) jelölnek. Az ilyen igék visszaható névmásos szerkezetre nem bonthatók.

d) Műveltető ige — A cselekvést nem maga az alany végzi, hanem mással végezteti vagy okozza, előidézi.

Igazi műveltető igének a magyar azt tekinti, amelyben a cselekvés mással történő szándékos tételése (factive) vagy — kevésbé szándékolt — okozása (causative) jól felismerhető.

Szerkezetileg az igazi műveltető igéknél az alanyon kívül figyelniük kell a cselekvést véghez vívő (eszközlő) alanyra is (amely vagy ki van téve, vagy odaérhető); többnyire két élőlényt jelölő főnév és tartós cselekvést jelölő ige alkotja. A cselekvés eszközlő alanyát mindig *-val, -vel* állandó határozóraggal kell kifejezni.

Egyes műveltető ige esetében a cselekvés okozásán van a hangsúly. Ilyenkor a műveltető ige az állapotba jutást vagy az állapotváltozást jelöli: általában egy élőlényt jelölő főnév és állapotváltozást jelölő ige a szerkezet összetevője.

A műveltető ige mindig képzett, s a képző többnyire cselekvő igéhez — néha — visszaható képzős igékhez járul.

Ez az ige mindig tranzitív, mert a cselekvés valakire vagy valamire irányul (egy-két magyar nyelvészeti mű a műveltető igéket az angolhoz hasonlóan a cselekvő ige között említi).

Itt is meg kell jegyeznünk, hogy e képzőkkel nem-műveltető (ún. „álműveltető”) igék is keletkeznek. Kiváltképpen akkor történik ilyen, ha a (végrehajtó) alany elhomályosul: 1. ha a származékszó csak a tárgyra irányulás tekintetében különbözik az alapszótól.¹ — 2. Ha az alany csak mondja, állítja az alapszóban megjelölt cselekvést.

e) **H a t ó i g e** — Az alapigével megnevezett cselekvés lehetőségének a kifejezésére szolgál (the verb of possibility = potential verb). Valamennyi igeajtából továbbképzéssel alkotjuk.

Az angol ige szemlélet szerinti terminológiában nem „igefajta”, hanem inkább „igetípus” (types of verb) vagy „igekategória” (categories of verb) megkülönböztetése vált szokásossá, s ezek szerint osztják csoportokba, alcsoportokba az igéket. Itt kap nagy szerepet a szavak, a különféle szófajok „kapcsolhatósága”. A mai angol grammatikák többnyire az ige mondatbeli funkciójából kiindulva a tárgy (object) és a kiegészítő (complement) kapcsolása alapján különböztetik meg és elemzik az igéket (extensive — intensive, transitive — intransitive, stative — dynamic). Beszélnek például „ditransitive” igékről, amely a „direct” tárgy (accusative) mellett „indirect” tárgyat (dative) is kíván (*give 'ad'*), és említenek néhány „complex transitive” igét, amelyhez „object-complement” is tartozik (*make 'csinál, készít'*).

3. A magyar igefajtáknak az angolban gyakran más nyelvi szinten kell keresni a megfelelőjét: példának idéztük az angol duratív szemlélet szerint, hogy a folytonosságot többnyire ragozással (progressive form) fejezi ki, de máskor meg a cselekvés folytonosságának fogalmára más kifejező eszközöket, nyelvi formákat használ: pl. *remain, keep, keep on, continue* stb. + intransitive verb present participle —, vagy: transitive verb gerund/infinitive. Ebből is láthatjuk tehát, hogy már két nyelv összevetésekor az jelent nehézséget, hogy egy nyelvi egységnek a másik nyelvben több megfelelője lehet, s ezek különböző nyelvi szintre tartozhatnak (mint szótári szó, igealak, segédige, igei szerkezet, nominális szerkezet; ezeket lásd az egyes képzőknél), s a szemantikai elkülönülés szempontjából is különféle rendszerek elemei lehetnek az egyes megfelelések. Ezért nem tanácsos a magyar—angol kontrasztív vizsgálat során a szóképzést

¹ Az *-ít* képző legtöbbször a cselekvés okozásának kifejezője (causative), de a cselekvés mással történő elvégzésének kifejezésére nem alkalmas, azaz faktitív igét nem képez. Ezt kitűnően példázza, hogy ilyen jelentés jelölésére faktitív képzőt kell hozzátenni: *szállít-tat, fehérít-tet*.

(word-formation, derivation) szintaktikai, lexikai, grammatikai, szemantikai megkülönböztetéssel tárgyalni.

A képzők formai alkalmazásáról viszont kell beszélnünk, hiszen az angolban kevésbé kifejtett rendszere van a szóképzésnek. Kiemeljük, hogy az angolban is ismert *denominal* — sőt *deadjectival* — és *deverbal* képzés mellett a magyarban gyakori a továbbképzés, ezért nagy fontossága van a *tőszó* (stem) és az *alapszó* (base) világos felismerésének; vannak homonim, szinonim, antonim jelentésű képzők. A képzők szemantikai vonatkozásai között kell rámutatnunk a polissemantizmusra, illetve arra, hogy mennyire produktív vagy improduktív egy képző (*bök-öd* — *apró-d*). Azt is meg kell világítani, hogy nem csupán a képző változtatja meg az alapszó jelentését, hanem az alapszó is besugárzik a képzőbe, s alakítja, módosítja a képző jelentését (*csinál-gat*, *fog-dos*). A képző felvehet perjoratív, kicsinyítő jelentésárnyalatot; s gyakran megőrzi a szaknyelv és — egyáltalán — a szöveggörnyezet behatását. Az „érzelmi” jelentést a képzők használatakor sem lehet figyelmen kívül hagyni (az egyik külföldi hallgató dolgozatából: „A nagymamám mindig süteményt *csinálgat*”).

Amikor az igeképzésről beszélünk, egyrészt a magyarban kell rávilágítanunk az igekötők gyakran hasonló szerepkörére (vö. NyéK. 14: 35—41 és 15: 37—44), másrészt az angolban a szófajváltás (conversion) gyakoriságára. (Az igekötő szerepére: *The tree grew tall*. — *The invalid grew strong again* 'megerősödött'; vagy *They called him a fool* 'lehumlyázták').

4. Az igeképzés beletartozik a mondatnyelvi (syntaxis) és a szókészletnyelvi (lexicon) egyaránt.

Mielőtt rátérnénk a denominális igeképzők elemzésére, két felvethető kérdésre kell választ adnunk: Mi volt az ok az igeképzés egységének — a cím szerinti — megbontására? —, illetőleg ami ezzel összefügg: eddig miért szoltunk hosszasan csak „általában” az igeképzésről? — Az elsőre adandó válasz, hogy nem — mindenekelőtt — az idő és a terjedelem adta lehetőség miatt esett a választás a címbeli feldolgozásra, hanem mert a denominális igeképzés szinte minden angol grammatikában is megtalálható, s ezért — az oktatási célt is szemünk előtt tartva — az angol anyanyelvűek számára a strukturális hasonlóság miatt könnyebb az ilyen igék bemutatása. De még lényegesebb: az alapszó és a képzett szó szófaji különbségének megfelelően változik a szintaktikai funkció is a két nyelvben, sőt ilyenkor hasonló transzformációs eljárásokat is találhatunk a képzés magyarázatához. — És indokolja a denominális és deverbális igeképzés szétválasztását az is, hogy az igeképzés megváltoztatását célzó, a cselekvés és a cselekvő kapcsolatát módosító igeképzés az angolban nem létezik. — A második kérdésre a magyarázat, hogy az igeképzés lényegének a megvilágításához az elmondottak elengedhetetlenek; hiszen csak így érthető, hogy az alapszó egyformán lehet denominális és deverbális származék, hogy a denominális származású igéink további igeképzők alapszavai lehetnek, illetőleg hogy maga a képző is gyakran összetett.

A denominális igeképzők kontrasztív bemutatásakor a magyar és az angol képzőket jelentéskategóriák szerint elemezzük: így ugyanis az igeképzéssel az igefogalom a névszói alapszó jelentéstartalmához (a tárgy nevéhez, tulajdonságához stb.) fűződik. Az általánosabb igefogalomhoz egy névszói fogalom is járul mint a jelentéstartalom kiegészítője, például a magyar *ostoroz* ige az „ütés, verés” fogalmán kívül az eszközre is utal, az angol viszont ilyenkor igen

gyakran a konverzió morfológiai eszközét használja: *ostor* "whip, lash", *ostoroz* „to whip, to lash”. De gyakran találkozunk az angolban párhuzamosan szintetikus (képzős) és analitikus (körülrásos) eljárási móddal. Példák: *erős-ít*: strong — strengthen, make stronger, *friss-ít*: fresh — make fresh, freshen, refresh, *sétá-l*: walk — walk, walk about, take a walk, *fürdő-fürdik*: bath — take/have a bath, to bathe.

A) A leggyakoribb és a legproduktívabb magyar denominális képző: *-z* (*-az*, *-oz*, *-ez*, *-öz*). A vele képzett cselekvő tranzitív igéket számos jelentéscsoportba lehet osztani:

a) a dologgal működik, tevékenykedik, végez vmit: *fék-ez*: brake — to brake; *csákány-oz*: pick-axe, (hammer)pick — to pick (axe), to peck; — b) a dologgal ellát: *só-z*: salt — season with salt, dust/powder with salt; salt (down); (*deszka*)*deszkáz*: board — to board; — c) a dolgot létrehozza: (*lárma*)*lármáz*: noise — make a noise; (*halom*)*halmoz*: heap — to heap; — d) megfoszt, megtisztít: *héj-az*: shell — to shell; (*bél*)*belez*: gut — to gut.

Se szemantikai csoportok számát még szaporítani is lehet, pl: *u t a z i k*: *villamos-ozik*: travel by tram; *f o g y a s z t*: *reggeli-zik*: have/take breakfast; *i d ő t t ő l t*: *éjszaka'-zik*: spend/pass the night; a d o l g b a n r é s z t v e s z

ülés-ezik: hold a sitting; *ú r n a k n e v e z*: *úr-az*: call sy Sir; stb. — Gyakorisága és az angol szerkezeti állandósága miatt kiemeljük a hangszeren való játszás igéjét (*play* + the + noun): *zongorázik*: play the piano; valamint a sportban vagy játékban történő használatot (*play* + noun): *futballozik*: play football; *kártyázik*: play cards.

Főnéven kívül gyakran melléknévből is, sőt (ritkán) más szófajtaból szintén alkothatunk igét ezzel a képzővel: *tisztáz*: clear (up), make clear, clear (sy of); (*te*)*tegez*: address sy as „te”; *kettőz*: (re)double, duplicate; *ellenez*: be opposed (to sg), oppose (sg), object to; stb.

Jelentésünk megjegyzésünk, hogy ezek közül az igék közül az ikések rendszerint intranszitiv jelentésűek, s egyes visszaható mellékjelentésű származékokban *-szik* alakpárral váltakoznak: *levelez* (levelet vált vkvel): „write letters (to), correspond with sy ,carry on correspondence” — *leveledzik* (levelet hajt a növény): „come into leaf”.

B) Az előző képzővel közeli rokonságban áll az: *-l* (*-al*, *-ol*, *-el*, *-öl*). Fontosabb jelentéstípusai:

a) a dologgal működik: *gomb-ol*: button — to button; b) ellát vmvel: *pecsét-el*: seal, stamp — to seal, to stamp; c) létrehoz: *dal-ol*: song — to sing; d) megfoszt *háncs-ol*: bark — to bark; e) egyéb szemantikai csoportok: *ébred-el*: dinner, lunch — take/have dinner/lunch; (*nyár*)*nyaral*: summer — to summer, spend the summer, spend one's summer holiday(s); *dob-ol*: drum — beat, roll the drum; *könyök-öl*: elbow — to elbow; (*majom*)*majmol*: monkey — to monkey; *fej-el*: head — head the ball; *elnök-öl*: president, chairman — preside at/over sg, be in the chair, be the chairman of sg; *könyv-el*: book — to book, keep books/accounts, enter/pass into the books.

Gyakran alkotunk vele melléknévből is igét; néha más szófajtaból is: *helyes-el*: right, correct — approve (of), agree (with); *fehér-lik*: white — look/show white; *ismét-el*: again, once more — repeat, (re)iterate.

Mindkét képző gyakran alkot származékokat idegen eredetű szavakból (még napjainkban is): *sport-ol*: sport/s — cultivate/pursue some sport, go in for some sport, play a game, be a sportsman/woman; *center-ez*: centre — centre the ball; *vagon-oz*: (vagonba rak): waggon — load in a waggon; *modern-izál*:

(korszerűsít, újszerűvé alakít; újjáépít, újjászervezt; felújít): modern — modernize (az angol *-ise/-ize* képzővel !); *si-zik* vagy *si-el*: ski — go in for skiing; *szörf-özik* vagy *szörf-öl*: surf (tengeri hullámverés/törés; parton megtörő hullám tájtékja); surf-board (akvaplán, egy fajta hawaii vízisí), surf-boat (a parti hajózásra alkalmas, könnyű hawaii csónak).

Alaki szempontból lényeges megjegyzésünk a két képző használatához, hogy egyazon szótőhöz rendszerint csak az egyik vagy a másik képző szokott hozzájárulni. Ha ugyanabból a tőből mindkét képzővel alkothatunk származékot, akkor a származékokban többnyire jelentéskülönbség mutatkozik; pl: *ok-ol* (vkt vmért): blame (for), make responsible (for), throw/lay the blame on; (megokol vmt); state/give the reason/s (for), motivate, justify (az angol *-ify* képzővel !); — *ok-oz*: cause, occasion, give rise to, be the cause of.

A származékszó néha több irányban is specializálódhat mindkét nyelv rendszere szerint. Pl: *por-ol*: to dust; 'port távolít el = (le)porol, kiporol': She dusted the table: *Leporolta az asztalt.* — 'port hint vmre = porral befed, beporoz': The wind dusted the table: A szél beporozta az asztalt.

A különböző jelentésnek különböző kifejezőmódja alakulhat ki mindkét nyelvben: *por-ol* (ruhát): (beat the) dust (out of), (szőnyeget) beat, dust; — *por-oz* (port csinál): make/raise dust, (növényt) pollinate, fertilize (!).

E két magyar képzőnek az ekvivalense vagy konverzióval, vagy körülírásos igei szerkezettel alakul, s ez az utóbbi legáltalánosabb diagramban így adható meg:

magyar: N(oun) + suffix — angol: VT(tárgyas ige) + O (tárgy) — vagy (ritkábban): VI (tárgyatlan) + C (complement)

C) *-ll(ik)* (*-all, -ell*; kivételesen: *-oll*). Melléknvekből vagy határozatlan számnévből képez igét.

a) Az iketlen (tranzitív) származékok jelentése: 'valamilyennek tart (többnyire fokozó jelleggel)': *sok-all*: much — find sg too much; (árat) find (the price) too high.

b) Az ikés (intranszitiv) származékok jelentése: 'vmilyennek látszik (visszaható mellékjelentéssel)'; ilyenkor egyértékű az előbbi *-l* képzővel: *kék-ellik* (*kék-lik*): look/show/appear blue, (hegyek távolban) loom.

D) *-ószik, -észik*.

Ma már nem termékeny képző. Jelentése: 'az alapszóban megnevezett dolog gyűjtésével foglalkozik, vagy azzal fog vmit': *hal-ász-ik*: fish — fisherman — to fish (for sg); (*horog*)*horgász-ik*: fishing-hook, angle — angler — to angle (for sg), to fish.

A denominálisigeképzős származékok közül néhányat nem csupán cselekvő (active) igének szoktak felfogni, hanem más nézőpontból a tökéletlen műveltető vagy az álvisszaható igék csoportjába sorolják őket (tárgyalásuk ott helyénvaló).

E) *-ít, -sít*. Gyakori és termékeny képző, a származéka a tökéletlen műveltető igékhez hasonló.

a) Főnevekből a jelentése: 'ellát, ellátottá tesz': *alak-ít*: form, shape, figure — to form/shape/create; *állam-osít*: state — to state.

b) Melléknévi alapszóból: 'vmilyené tesz': *kemény-ít*: hard, stiff — harden (az angol *-en* képzővel !), stiffen (!), make harder; *gazdag-ít*: rich — enrich, make rich; *érzéstelen-ít*: (orv) anaesthetized — anaesthetize, insensibilize; (*barna*)*barnít*: brown — (make) brown; (a nap) bronze.

Megjegyzendő, hogy néha a melléknév középfokához járul a képző: *nagy-obb-ít*: large-r, big-ger — enlarge, make larger, (átvitt) magnify (!), exag-

gerate. — De ugyanebben a jelentésben: *nagy-ít* alakpár is használható. — Hasonló módszerrel, de formaváltozással: *kicsiny-ít* vagy *kis-ebb-ít*: small, little — make smaller, diminish, (átvitt) belittle, disparage. A *helyes* 'right, correct' melléknévnek csak a középfokú alakjából lehet alkotni származékot *-ít* képzővel: *helyesb-ít*: to correct, set/put right, rectify (!); de: vesd össze az *-l* képzővel.

Az *-ít* képzős származékoknak — egyébként — többnyire párja is található valamelyik összetett denominális képzőben (lásd alább): *-ul*, *-ül*: alak-ul; *-szik*: harag-szik; *-odik*, *-edik*, *-ödik*: sötét-edik.

A főnévi származékoknak az angolban leginkább szófajváltás felel meg; a melléknévi származékokhoz hasonlóan azonban az angol is szerkezetet alkot: adjective + affix/prefix, vagy: *make* + adjective.

F) *-lal*, *-lél*: *-lál*, *-lél*. Ritka képző, s gyakorító jellegű származékot képez: *kém-lél*: spy — spy (out); *szemle|szemlél*: review, inspection, view, muster — to view/muster/review.

G) *-szt* (*-aszt*, *-eszt*) Ritka képző. A származékoknak az intranszitiv párja is megvan: *-ad*, *-ed* (vö. ott): *lyuk-aszt*: hole — make a hole (in), hole (sg), (jegyet) punch, clip, (átvitt) perforate.

Semleges aktív tőből is: *fagy-aszt*: frost, freezing, chill — freeze, chill, refrigerate.

H) *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* (s-sel vagy *-l*-lél bővült változatban is).

Ez a képző az álvisszaható igékhez hasonló származékokat alkot. Igen gyakori és termékeny képző. Jelentése: 'a megnevezetnek a szerepkörében működik, cselekszik vagy akként viselkedik'.

a) Főnévből: *kertész-kedik* gardener — do gardening, garden; *rab-oskodik*: prisoner, captive — be in captivity, live in captivity; *tanú-skodik*: witness — bear witness.

b) Melléknévből: *beteges-kedik*: sickly, ailing — be sickly/ailing/unwell; (*büszke*)*büszkélkedik*: proud — pride in sg; (*hülye*)*hülyéskedik*: stupid, silly — act foolishly, play silly/pranks, ass about.

Néha pejoratív árnyalatot is kaphat: *hős-kodik*: hero/heroic/ gallant — play the hero/gallant. A képzőváltózat származékainak jelentésbeli változása van: *erő-lkodik*: strength, power, force — make every effort (to do sg), try hard (to do sg), exert oneself (to) — *erő-skodik*: strong — (jövőre nézve) promise (to), (múltra nézve) maintain, uphold, affirm.

A kinyomozható leggyakoribb angol szerkezet: *tesz|visel|létezik* ige és tárgy vagy határozó: *do|take|bear|be* + O/A.

I) *-odik*, *-edik*, *-ödik*

E gyakori képző legtöbbször többtagú melléknemekhez kapcsolódik: néha az *-ul*, *-ül* képzővel váltakozhat. (Az *-ít* denominális képző intranszitiv párja): *sötét-edik*: dark — darken (!), (esteledik) it is growing/getting dark; — fokjeles melléknévhez is kapcsolódhat: *kisebb-edik*: smaller — become smaller, decrease/reduce in size, grow less, lessen (!).

Főnévből is képezünk vele igét: *tavaszo-dik*: spring — spring is coming.

J) *-ul*, *-ül* (kivételesen: *-sul*). Ezzel is alkotunk gyakran álvisszaható igét: az *-odik*, *-edik*, *-ödik* képzővel váltakozhat, de néha a *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* képzővel is felcserélhetjük. (Az *-ít* denominális képző intranszitiv párja). A magyarban cselekvő, az angolban szenvedő értelmű.

Elsősorban melléknemekhez kapcsolódik. Jelentése: 'vmilyen tulajdonságúvá válik: vagy (ritkán) olyan állapotban van': (*buta*) *butul*: stupid, silly — grow/become stupid '(vö. *butáskodik*); *bús-ul*: sorrowful — to sorrow, be sorrow-

ful, mourn (vö. *búslakodik*); *zöld-ül*: green — become/grow/turn green, be green (vö. *zöldell*); fokjeles melléknév is felveheti: *könnyebb-ül*: lighter, easier — get/become lighter/easier.

Főnévhez vagy ritkán más szófajtaéhoz is járulhat: *alak-ul*: form, shape, figure — take shape, form into sg, be formed (az angolban a passzív forma a legmegfelelőbb a magyar szövegben); *bizony-ul*: certainly, really, to be sure, surely — prove (to be), turn out (to be).

K) *-kozik, -kezik, -közik*. Ma már ritka és nem termékeny átvisszaható igeképző: *barát-kozik*: friend — make friends (with); *ellen-kezik*: against, counter to, in opposition to — resist, offer resistance to, be inconsistent with.

L) *-ad, -ed*. Ritka képző. (Az *-aszt, -eszt* intranszítív párja). Jelentése: 'vmilyenre lesz/válik': *lyuk-ad*: hole — become holed, wear into holes.

5. A denominális képzésről rövid összefoglalásként jegyezzük meg: a) alakilag: a *-z*, és az *-l* képzős cselekvő ige a tőszó-adta jelentés szerint lehet tranzitív és intranszítív. Az *-ik* végűek rendszerint intranszítív igék (kevés kivétel akad, s az is az alapszóból sugárzik bele: pl: *reggeli-zik* = 'reggelit eszik/vesz magához'); az ikes átvisszaható igék is intranszítív származékok, valamint az *-ul, -ül* és az *-ad, -ed* képzősök. — A tökéletlen műveltető képzősök (*-ít: -aszt, -eszt* stb.) mindig tranzitívok. — Kiváltképpen gyakran tapasztalhatjuk tehát az *-ít* és *-ul, -ül*, valamint az *-aszt, -eszt* és *-ad, -ed* tranzitív-intranszítív szembenállást azonos tőszóból.

b) Jelentéstanilag: egy alapszóhoz rendszerint csak egyféle képző kapcsolódhat. A rokon képzőkből többel is alkothatunk származékot (*sötétül—sötétedik, butul—butáskodik, búsul—búslakodik, kékell/ik—kéklik* stb.); közülük azonban egy-kettő jelentésváltozást is mutat, pl: *barnul*: to brown, turn/become/get brown, bronzy — *barnállik*: appear brown, take a brown colour.

A cselekvő ige a cselekvésnek az alanyhoz/cselekvőhöz való viszonyulásán, illetőleg a tárgyra való irányulásán kívül egyúttal a cselekvés minőségére, időtartamára is utalhat. Ez érződik a denominális képzésű igénkben. Például tartós, folyamatos cselekvést fejez ki a régi átvisszaható *-szik* képző (vö. *-odik, -edik, -ödik*): *öreg-szik*: old — grow old, be growing old, be getting old in years; *harag-szik*: anger, rage — be angry with sy, be angry/enraged at. Vagy ismétlődő megszakadó cselekvést jelöl az indulatszóból a *-gat, -get: jaj-gat*: oh!, ah!, ugh!, ouch! — wail, yammer, lament; *nó-gat*: well — (mozgásra) urge, drive on (to do), prompt.

Bánhidi Zoltán

Hogyan érzékelik a stílusértéket 10 és 18 éves tanulók?

(Kísérleti eredmények)*

1. Az előző század végétől kezdve — az általános iskolakötelezettség, valamint a tömegtájékoztatói eszközök általános elterjedése következtében — a nyelvi performancia sokkal nagyobb ütemben fejlődött a stílusérték érzékelésének vonatkozásában, mint korábban. Hiába rendelkezett a Webster-féle

* A jelen dolgozat eredményei Pécsen, 1982. november 2-án a IV. francia–magyar kontrasztív nyelvészeti kollokvium keretében francia nyelven kerültek bemutatásra. Az itt olvasható szöveg az elhangzott előadás magyar nyelvű változata, amit tartalmában csak csekély mértékben módosítottunk.

angol, a Larousse-féle francia, a Czuczor—Fogarasi-féle magyar stb. egy-nyelvű szótár már a múlt században gazdag stílusminősítési apparátussal, az adott nyelvet beszélők széles rétegei a jelzett stílusértékeket nem érzékelték a szótárban jelzett módon és az egész nyelvterületre kiterjedő egységességgel. Hogy egy bizonyító példát említsünk, hivatkozhatunk Franek K. Sechrist kísérletére, amit az Egyesült Államokban a század elején végeztek.¹ Ez arra utal, hogy 210 utcanyelvi szó közül 16 kísérleti személy csak 30 szót minősített utcanyelvinek (slang-hez tartozónak). A kísérlet egy hónappal később történt megismétlése (ugyanazzal a 16 kísérleti személlyel, ugyanazzal a szóanyaggal) semmi lényeges javulást nem hozott, az arány lényegében változatlan maradt. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy 19 év körüli kísérleti személyekről volt szó (a Clark University elsőéves hallgatóiról). Mint látni fogjuk, az utcanyelvi szavak stílusértékének felismerése ma Magyarországon többszörösen meghaladja ezt a századeleji tengerentúli teljesítményt. Mindebből bizvást következtethetünk arra, hogy a stílusérték érzékelésének szintjén bizonyos akkcelerációs képet mutató tudatosodás tanúi vagyunk. A stílusérték-felfogási jártasságot és e képesség akkcelerációjának jelenlegi mértékét csak olyan kísérletekkel mérhetjük fel, amelyek minőségi különbségek regisztrálására alkalmasak. Az alábbi kísérletünk ilyen jellegű, s vele kapcsolatban még azt is reméljük, hogy jó kiindulási alapot fog szolgáltatni olyan újabb kísérletekhez, amelyek a beszélt nyelv szintjén vizsgálják a stílusérték érzékelését.

2. Magyar viszonylatban úgy kívántuk megvilágítani kísérletileg a stílusérték érzékelésére, felismerésére vonatkozó teljesítményt, hogy iskolai tanulók ilyen irányú képességeit vizsgáltuk. A kísérletben részt vevő tanulók kora 10—11 és 18—19 év volt. A fiatalabbak a Varga Gyula András parki általános iskola, az idősebbek a Móricz Zsigmond Gimnázium tanulói voltak. Vizsgálatunk kizárólag a szavak (esetenként — a szójelentés egyértelműsége végett — szókapcsolatba ágyazott szavak) stílusértékének felismerésén alapult, elsősorban a jelentés, másodsorban a hangsor, hangalak alapján. A vizsgálat négy stílus kategóriára terjedt ki: 1. általános, stílusértéküket tekintve közömbös szavak, 2. népies, tájnyelvi szavak, 3. gyermeknyelvi (dajkanyelvi) szavak, 4. utcanyelvi (ehhez kapcsoltn diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak.

A kísérletet a következő módon bonyolítottuk le. Tesztet állítottunk össze úgy, hogy a minősítendő szavakat keverten tartalmazza. A szavak stílusértéke a jelzett négy kategóriába tartozott, más stílusértékű szót — megtévesztési céllal vagy a kísérlet bonyolultabbá tétele céljából — nem alkalmaztunk. A teljes tesztanyag hat sokszorosított lapból állt. A lapok szélén tüntettük fel — jól szembeutnó módon — az értékelendő, minősítendő szavakat, majd négy mezőt tüntettünk fel a szavak mellett arra a célra, hogy a tanuló az általa gondolt stílusértéknek megfelelően valamelyik mezőbe jelet tegyen. Ezzel jelezte, hogy ő abba a kategóriába tartozónak minősíti a szót. A lap tetején természetesen megadtuk, hogy az egyes mezők melyik stílus kategóriának felelnek meg. Minden egyes stílus kategóriához 42—42 szó tar-

¹ Sechrist, Franek K.: The Psychology of Unconventional Language. — Megjelent a következő kiadványban: The Pedagogical Seminary 20. kötet. Worcester (Mass.), 1913. No. 4. (decemberi szám)

tozott, így az egész minősítendő szóanyag 168 szóra terjedt. A jelzett 42 – 42 szó stíluskategóriánként a következő:

1. (közömbös stílusértékű szavak): *apa, vízfolyás, táska, kocsi, hasztalan, géppuska, vontat, hógolyó, magnetofon, fésű, lemezjátszó, hintaszék, rohan, részeg, követ valakit, fut valahova, ember, állat, irigykedik, esik az eső, bajusz, eszik, párt, vidám, öltés, aprópénz, cipő, kapor, válasz, mosdó, szemüveges férfi, játszótér, könny, selypít, színész, uszály (hajó), tolószék, festeget, zsarnok, serpenyő, végtelen, kéményseprő.* 2. (népies hangulatú szavak): *pityókás, apjuk, feleséges ember, felharagit valakit, ümög, ireg-forog, égzengés, dőnög a méh, dinom-dánom, derékalj, csutora, ihol van (ni), ebédezek, gyüszmékel, szemrevaló lány, napam-asszony, kertet gazol, gilice, felcseperedik, öregharang, gubbaszkodik, komaasszony, ihaj-tyuhaj, pofitos, egy falás kenyér, habzsi ember, retyerutya, átkozom rossz, rékli, átabota, pendely, az a fenesség (hogy), tilinkó, jókötésű ember, komendád valakinek valakit, adjisten!, iszós ember, keshedt, danol, menyecske, éhomra eszik, sunyorgat a szemével.* 3. (gyermeknyelvi szavak): *alukál, röfi, pacs, dádá, puszi, hami, csicsikál, boci, maci, kaki, cumi, fagy(zik), csucskál, ovi, fincsi, tapsifüles, pipil, lábikó, nyuszi, eszik, bácsi, paci, papi, csecse, popsi, bölcsi, tütü, bábikó, kuc-kuc, pancsizik, bibi, pápá, nőzi, api, táncikál, tőf-tőf, isi, mamí, bubus, csigabiga, icuri-picuri, őzike.* 4. (utcanyelvi, jassznyelvi, diáknyelvi szavak): *mandró, grasszál, hirig, krapek, happol, lébol, hé van a közelben, lóg az ünnepélyről, lebög, leffes, makéba vág valamit, lötyög valakivel, góré, maca, fúz valakit, lebukik a pali, gyepál valakit, gyíkleső, hadova, gajdesz, lecsókol, haláli jó, halef, hamukál, begazol, linkóci, hapsi, leesik neki is valami, snassz, tarhál, gádzsó, pali, srác, frájer, lejmol, mángorol valakit, felcuccol, kégli, lavir!, meló, lóvé, strihel.*

A fenti szavakat tartalmazó kérdőívet a gyermekek kétszer kapták kézbe, mert kísérletünket — a századeleji USA-beli kísérlethez hasonlóan — két fázisban végeztük: a második fázist az első után egy hónappal valósítottuk meg. Második alkalommal a gyermekek természetesen ismét „üres lappal” indultak, újból üres kérdőíveket kaptak. A kérdőívre minden alkalommal felírták nevüket és a kelteztést. (Az 1. kísérlet ideje: 1982. IX. 5., a 2. kísérleté: 1982. X. 6.)

3. E r e d m é n y e k

3.1 Vizsgálati anyagunk már a maga összességében is bizonyos eredményt hoz: megtudjuk, hogy az egyes stíluskategóriáktól, ill. attól a körülménytől függetlenül, hogy az értékelés fiúktól vagy lányoktól származik-e, a gyermekek általánosan milyen eredménnyel oldották meg a kísérletet. Két szempontot azonban ezen általános kép esetében is figyelembe kellett vennünk, és pedig azt, hogy az 1. vagy a 2. kísérletről volt-e szó és a korcsoportot. A 10–11 évesek az 1. kísérlet alkalmával 100 értékelendő szó közül 66-ot (66,2 szót), a 2. kísérlet alkalmával ugyanennyi szóból 71-et (71,4 szót) helyesen értékelték. A 18–19 évesek az 1. kísérletnél 84 szót (84,36 szót) a 2.-nél 86 szót (86,4 szót) értékelték helyesen 100 közül.²

3.2 Sokkal érdekesebb azonban számunkra az az eredmény, hogy stíluskategóriánként milyen stílusértékelési képességről tettek tanúbizonyságot ki-

² A 10–11 éves tanulók csoportjába a 10. évüket éppen betöltött tanulóktól a 11. évüket éppen még el nem ért egyazon osztályba járó tanulók tartoztak a beiskolázás életkori előírásainak megfelelően. Ugyanez az elv volt érvényes a 18–19 éves tanulókra is. E korhatárok pedagógiai lélektani jelölése: 10;0–10;11, ill. 18;0–18;11.

sérleti személyeink. Nézzük először a 10 évesek eredményeit bemutató táblázatokat!

Az 1. kísérlet eredményei

	fiúk (számuk 12)			lányok (számuk 13)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	69 (3,4%)	7 (0,35%)	428 (21%)	90 (4,1%)	2 (0,09%)	454 (20,8%)
népies, tájnyelvi szavak:	183 (9,1%)	5 (0,25%)	316 (15,7%)	206 (9,43%)	3 (0,13%)	337 (15,4%)
gyermeknyelvi szavak:	153 (7,58%)	8 (0,35%)	343 (17%)	143 (6,5%)	1 (0,045%)	402 (18,5%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	235 (11,6%)	15 (0,74%)	254 (12,6%)	289 (13,23%)	1 (0,045%)	256 (11,72%)
összesen:	640	35	1341	728	7	1449

Az egy hónap múlva lefolytatott 2. kísérlet eredményei:

	fiúk (számuk 12)			lányok (számuk e tesztfázisban 12)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	63 (3,1%)	4 (0,22%)	437 (21,67%)	65 (3,3%)	3 (0,15%)	428 (21,5%)
népies, tájnyelvi szavak:	231 (11,4%)	1 (0,05%)	272 (13,5%)	179 (9,0%)	1 (0,05%)	318 (16,0%)
gyermeknyelvi szavak:	82 (4,1%)	4 (0,22%)	418 (20,7%)	75 (3,8%)	3 (0,15%)	416 (20,94%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	207 (10,3%)	4 (0,22%)	293 (14,53%)	218 (11,0%)	6 (0,3%)	275 (13,8%)
összesen:	583	13	1420	537	13	1437

A 10–11 évesek számára az utcanyelvi stílusérték megfejtése okozza a legnagyobb gondot; nem nagyon sokkal marad el e típus értékelési eredménye mögött a népies, tájnyelvi szavak stílusértékének megragadása sem. Egy esetben – a fiúknál, a 2. kísérlet alkalmával – egyenesen rosszabb eredményel oldják meg az ilyen szavak stílusértékének megadását, mint az utcanyelviekéit. Igen érdekes jelenség ennél a korosztálynál az, hogy stílusértéken sokszor valamiféle asszociációs vonatkozást értenek. Így a *követ valakit* közömbös stílusértékű szókapcsolatot az utcanyelvi szókészletbe sorolják, bizonyára azért, mert arra gondolnak, hogy a bűnöző követi az áldozatot vagy a nyomozó a bűnözőt stb., s ez szerintük az utcanyelvi vonatkozás. Néhány esetben a *puszi* szót általános jellegűnek vették, de még sokkal inkább érvényesül ez az asszociatív vonzás egyéb gyermeknyelveknek érzett szó minősítésében. Az 1. kísérlet alkalmával számos gyermek a *játszótér*, a *gyermekkocsi*, a *hintaszék*, a

selypít, sőt a határozottan népies *ümög* stb. szavakat a gyermeknyelvi szó-készletbe sorolta, mivel úgy gondolta hogy e szavaknak valamilyen kapcsolata van a gyermek, a csecsemő világával. Arra persze nem gondolt, hogy e tárgyakat, cselekvéseket — ha egyáltalán megnevezi a kisgyermek — nem ezekkel a szavakkal illeti. A népies stílusérték néha átcsúszik a gyermeknyelvi stílusárnyalat tartományába a kisgyermeknél. A kísérlet anyagától függetlenül Gósy Mária kislátát, a 7 éves Tasnádi Andrást megkérdeztük afelől, hogy miért érezhetik gyermeknyelvinek az értékelők az *ümög* szót, azt felelte: „azért, mert a kisbabák ilyen értelmetlenségeket” mondanak.

A 2. kísérlet során — mint látjuk — a tárgyalt korosztály tagjait már nem kötötte az 1. kísérlethez hasonló mértékben ez az említett asszociatív vonzás, s így a gyermeknyelviséget mint stílusértéket jobb eredménnyel érzékelték. A javulás csaknem 50%-os! Egészen más a helyzet a népies (tájnyelvi) szavak érzékelésénél: e vonatkozásban a lányoknál némi javulás, a fiúknál viszont rosszabbodás állt be. Bizonyos hatások megzavarhatták a fiúk spontán értékelését, s így következhetett be a negatív előjelű változás. Ilyen irányú változást a tárgyalt korúaknál semmilyen más ponton nem tapasztaltunk (a további 7 ponton mindenütt javulás tapasztalható!). A 18—19 éveseknél a javulási képlet — mint látni fogjuk — nem ennyire egyértelmű.

Nézzük tehát ezen idősebb korosztály stílus kategóriánkénti teljesítményét a következő oldalon levő táblázatok megvilágításában!

Az 1. és 2. kísérlet eredményeit összehasonlítva három ponton látunk csekély rosszabbodást: a fiúknál a gyermeknyelvi, a lányoknál szintén a gyermeknyelvi és a népies szavak értékelésében.³

3.3 Korosztályonként elég lényeges eltérést találtunk. Ezt jelzi az a körülmény, hogy az első kísérleteket összehasonlítva, a fiúknál és lányoknál együttesen az idősebb korosztály 100 értékelendő szó közül 18 szóval jobb eredményt nyújtott, mint a fiatalabb. A második tesztnél az eltérés már kisebb: itt csak 15 szó a különbség.

3.3.1. Az első és a második kísérlet eredményei a két korosztályt összehasonlítva eltérnek. Feltehető, hogy a fiatalabb korosztály számára szokatlan volt a kísérleti helyzet, és nem értették meg azonnal a stílusérték mibenlétét. A második kísérletnél már jobban alkalmazkodtak a kísérleti feltételekhez. E jelenségre mutat az a tény, hogy az első kísérletnél mind a fiúk, mind a lányok igen rossz eredményt nyújtottak a gyermeknyelvi szavak azonosításában, s hogy a második tesztnél csaknem 50 %-os javulás mutatkozott. Az utcanyelvi szavak stílusértékét e korosztály tagjai igen gyenge teljesítménnyel érzékelték, ámbár egyénileg néha feltűnően jó eredményekkel találkozunk.

A népies szavak csoportjánál meglepő, hogy a fiúknál éppen a második teszt alkalmával tapasztaltunk lényeges rosszabbodást. Az ok kiderítése még további vizsgálatot igényel. Az idősebb korosztály első és második tesztjét összehasonlítva lényeges javulást tapasztalunk a fiúknál az utcanyelvi szavak és kisebb mértékben a népies szavak megítélésében is. A lányoknál csekély mértékű romlás látható — az utcanyelvit kivéve — minden kategóriában. Összességében a fiatalabb korosztály teljesítményéhez viszonyítva — mint ahogy az várható is volt — leginkább az utcanyelvi szavak értékelésében tapasztalunk pozitív irányú eltérést, s ami talán nem volt ennyire előre lát-

³ Az egyik tauulónál a 2. kísérlet során két kísérletlap összetapadt; az így kiesett 10 adattal a 2. kísérlet adatmennyiségét csökkentettük.

A 1. kísérlet eredményei

	fiúk (számuk 6)			lányok (számuk 19)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	2 (0,2%)	—	250 (24,8%)	15 (0,46%)	—	783 (24,5%)
népies, tájnyelvi szavak:	62 (6,15%)	6 (0,59%)	184 (18,25%)	154 (4,82%)	—	644 (20,17%)
gyermeknyelvi szavak:	30 (2,97%)	—	222 (22%)	86 (2,7%)	1 (0,03%)	712 (22,3%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	65 (6,49%)	3 (0,29%)	184 (18,25%)	208 (6,51%)	4 (0,12%)	586 (18,36%)
összesen:	159	9	840	392	5	2725

A 2. kísérlet eredményei

	fiúk (számuk 6)			lányok (számuk 19)		
	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés	hibás értékelés	kihagyott értékelés	helyes értékelés
általános jellegű szavak:	2 (0,2%)	—	250 (24,8%)	9 (0,28%)	—	789 (24,7%)
népies, tájnyelvi szavak:	52 (5,15%)	—	200 (19,84%)	164 (5,14%)	—	634 (19,86%)
gyermeknyelvi szavak:	32 (3,17%)	—	220 (21,8%)	102 (3,19%)	—	696 (21,8%)
utcanyelvi (diáknyelvi, tolvajnyelvi) szavak:	38 (3,77%)	1 (0,098%)	213 (21,13%)	201 (6,2%)	1 (0,03%)	596 (18,7%)
összesen:	124	1	883	476	1	2715

ható: pozitív irányú eltérést figyelhetünk meg az általános stílusértékű szavak megítélésében is. Adataink a századeleji egyesült államokbeli eredménnyel csak az utcanyelvi szavak szintjén és csakis az idősebb korosztály vonatkozásában vehetők össze: a magyar gyermekek több mint hatszor jobb teljesítményt nyújtottak. E nagy eltérés több okra vezethető vissza, egyik leglényegesebb köztük a stílusérzék általános fejlődése. Jóllehet hat-, ill. hétszeres javulással semmiképpen nem számolhatunk, hiszen a nyelvi minta eltérése is bizonyára hozzájárult e nagy eltérés létrejöttéhez; az argónak, illetve köznyelvinek minősített stíluszint között a mintául vett amerikai angol anyagban csekély, sok esetben nem elég szignifikáns lehetett a különbség.

3.4 Ha kifejezetten a fiúk és a lányok teljesítménye közötti különbséget vizsgáljuk, a kihagyott értékelések egyetlen ponton mutatnak magas értéket; a fiúk esetében az első teszt alkalmával. Magát a minősítést tekintve a fiúk és lányok között lényegesebb eltérés az idősebb korosztály esetében a második tesztnél tapasztalható. Itt a fiúk az utcanyelvi szavak értékelésében csaknem 50 százalékkal jobb eredményt nyújtottak a lányoknál. A rosszabbodások

tekintetében is van némi eltérés a két nem között: mint fent jeleztük, a népies szavak megítélésében a fiúk teljesítménye (a 10 éveseknél) jelentős romlást mutatott; a lányok viszont egy-két helyen éppen az idősebb korosztály esetében mutattak negatív irányú teljesítményingadozást.

3.5 A fiatalabb korosztály társadalmilag teljesen vegyes mintát mutatott; ezzel szemben a Móricz Zsigmond Gimnázium tanulóinak csoportja társadalmi rétegződésében kissé az értelmiség javára eltolódott képet nyújtott.

3.6 A kialakított szóanyag egy-egy eleme a kísérlet során a stílusérzék szempontjából esetenként többféleképpen osztályozhatónak bizonyult (jól-lehet a forrásul használt ÉrtKsz. stílusminősítései nem mindig tükrözték ezt a jelenséget). Így például a *góré* esetében joggal sorolták a gyerekek a népies, illetve az utcanyelvi kategóriákba ezt a szót. Ugyanígy a *bibi* szó joggal került a gyermeknyelvi mellett az utcanyelvi szavak csoportjába. A *leesik neki valami* szókapcsolattal is nehézségünk volt: az elemzés során vettük észre, hogy ez az adat joggal került esetenként az általános szavak közé. A fenti értékelési bizonytalanság eredményeinket végső soron alig módosította. Amennyiben a fenti szavak értékelésében a kétfelé való besorolás lehetőségét fogadjuk el alapelvnek, a fiatalabb korosztályban a kerekítéssel adott értékek a következő módosulást mutatják: az első tesztnél a 100 értékelendő szóra eső 66 helyes döntés adata 67-re, a második tesztnél 71 helyes döntés adata 72-re javul. Az idősebb korosztályban az első tesztnél 0,04 százalékos javulást ad ez a korrekciós számítás (84,36 helyett 84,4); második tesztnél nincs változás.

4. Lényeges kérdés, hogy fenti adataink eredményeit milyen mértékben lehet a gyakorlatban hasznosítani. Megjegyezzük, hogy számszerű végeredményeink csakis a jelzett szóminta alkalmazása esetén tekinthetők összehasonlítható átlagértékeknek. Elképzelhető, hogy vidékenként más-más eredmény jelentkezik; az eltérés mértéke szociális helyzettől, nyelvjárási sajátosságoktól (elsősorban a népies kategória megítélésében), általános műveltségtől stb. függhet. Javasolható, hogy a jelen vizsgálattal való összehasonlítást egyéb stílus kategóriák bevonásával ne nehezítsék. Amennyiben csak a módszert kívánja valaki átvenni, az átlagszámokhoz való viszonyítás nélkül, új szavak kísérleti alkalmazásánál a szótárak stílusminősítéseit tekintse irányadónak.

5. Jelzett eredményeink nyilvánvaló összefüggésben állnak a pszichológiai intelligenciavizsgálatok értékeivel (pl. az ún. Peabody-teszt teljesítményadataival, az IQ-számmal stb.). Idevágó egybevetéseket különösen akkor lehet majd tenni, ha a fenti kísérletet más életkorú tanulókkal, esetleg óvodásokkal is elvégezzük. A fenti eredmények, ill. értékek egyenes korrelációban állnak a tanulók olvasottságával, a korreláció mértékét azonban csak a tanulók ilyen irányú kikérdezésével, olvasmányadataik pontosabb ismerete révén határozhatnánk meg egzaktabb formában. Érdekes tény — s ez különösen az 1. kísérlet adataiból derült ki a fiatalabb korosztálynál —, hogy a kisgyermekek egészen sajátos „stílusfogalom”-mal rendelkeznek: minden tárgy stílusértéket nyer szemükben attól függően, hogy ez milyen konkrét szemantikai mezőhöz kapcsolódik náluk. E gyermeki stílusértékvilág feltérképezése nélkül nem lehet eredményes a nevelésünk: az óvodai és az iskolai magyarázatnak ehhez alkalmazkodnia kell, hogy valóban hatékony, pedagógiailag célirányos legyen.

A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben

(Érvek a beszédhanghallás fejlesztése mellett)

1. A közlésfolyamat tagolása hierarchikusan egymás alá és fölé rendeződő, különböző mértékben összetett nyelvi, illetőleg ejtésbeli egységeket eredményez. A nyelvet használó egyén számára azonban az önkéntelen tagolás a fonetikai szótaggal, illetőleg másfelől a grammatikai morfémmal véget is ér. Ez azt jelenti, hogy például egy szóalakot külön tanulás nélkül legfeljebb szótagokra, valamint morfémmákra tudunk tagolni; az ennél alacsonyabb, tehát hangkapcsolat, illetőleg beszédhang szintű tagolás csak tanulás eredményeként végezhető el. Bizonyítékot a tényre az írni-olvasni még nem tudó kisgyerekek szolgáltatnak, akik bármilyen terjedelmű hangsort képesek kérésre szótagokra bontani, sőt ilyen tagolást érzelmileg színezett közléseikben maguktól is alkalmaznak. De hiába kérjük tőlük, hogy mondjanak pl. [b] hanggal kezdődő szót. Egyszerűen nem értik a feladatot. Ugyanígy hiába kérjük, hogy mondják meg, hol hallanak valamely kiejtett szóban pl. légyzűmmögéshez vagy kígyósziszegéshez hasonló hangot, hiszen fogalmuk sincs arról, hogy a szónak egyáltalán van kiterjedése, ezen a terjedelmen belül pedig különböző elemek sorakoznak; azaz nem tudják a hangsort beszédhangokra bontani. Mi húzódhatik meg a jelenség hátterében?

Több gyerektől származó spontán megnyilatkozásokban, amelyek a beszéd megjelenésétől kb. 4 éves korig tartó életszakaszra vonatkoztak, az egy mástól távolabb, több hangnyi, esetleg szótagnyi távolságban levő beszédhangok egymásra hatását vizsgáltam. A 138 szóalak elemzése azt a végkövetkeztetést tette lehetővé, hogy a fonéma mint különálló elvont nyelvi elem egyáltalán nem létezik a kisgyermek nyelvi tudatában. Ezzel szemben nagyon valószínű — és a vizsgált életszakaszra jellemző globális észlelésnek is jobban megfelelő feltevés —, hogy a gyerek szóegységeket raktároz el, ezek beszédbeli megvalósulása (aktualizálása) azonban jó ideig teljesen esetleges: számos tényezőtől függően, de végső soron mindig a szóegységnek alárendelt módon történik (vö. Táv hasonulás a gyermeknyelvben. NyK. 83: 160—7).

2. A fentiekből következően feltétlenül szükséges tehát, hogy a közlésfolyamat tagolását a gyerek a legkisebb önálló összetevő, a fonéma, illetőleg ennek beszédbeli képviselője, a beszédhang felől is megtanulja. Nem mindegy azonban, hogy milyen életkorban. A jelenlegi magyarországi oktatási gyakorlatban erre csak az iskoláskor kezdetén kerül sor, az írás-olvasás tanulásával egyidejűleg, amikor a gyermeknek a grafikai szimbólumokat, a betűket egyrészt a beszédhangoknak, másrészt — de ezt már nem a tantervi tematika részeként és különösen nem a fogalmi kategória ismeretében — a fonémáknak kell megfeleltetnie. A követelmény azonban nehézségeket támaszt, mert a kisdíák nem rendelkeznek a fonemikus tagolás képességével. A fonemikus tagolás és a betűk alkotta szimbólumrendszer viszonya ugyanis olyan, hogy az előbbi alapfeltétele az utóbbi használatának, tehát — politikai gazdaságtani szakszóval — a fonemikus tagolás az alap, a betűhasználat pedig a felépítőmeny. Mármost az iskolában tulajdonképpen az történik, hogy a tanuló egyszerre ismerkedik az alappal és a felépítőmennyel, sőt helyesebb azt mondani, hogy a felépítőmenny tanulása során, annak mintegy melléktermékeként sajátítja el jól-rosszul az alapot.

Nemcsak a helyesírási hibák nagy hányada magyarázható ezzel a gyakorlattal (vö. pl. Fónagy Iván—Fónagy Péter: Helyesírási hibák haszna. (Helyesírási hibák néhány fonológiai tanulsága.) Nyr. 95: 70—89; Török Gábor: A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról. Nyr. 82: 333—41; uő.: Nyelvünk törvényszerűségeinek vetülete az íráshibákban. Gyógypedagógia 16: 65—83, különösen 78), hanem az olvasási kudarcok is.

3. A megoldást a fonemikus tagolás képességének lehetőleg iskoláskor előtti kialakítása jelenti. Paradox módon ez jelenleg csak azoknak a kisgyerekeknek az esetében történik meg, akik beszédhibájuk miatt logopédiai kezelésben részesülnek, amely nem nélkülözheti a beszédhang és a hangsor fogalmának a tudatosítását.

Más lehetőségek is kínálkoznak azonban. Az egyik a Vekerdi Iréne vezetésével évek óta folyó és eredményeket felmutató, a beszédhang-megkülönböztető képesség fejlesztésére irányuló szegedi óvodai kísérlet általános s átélé (vö. Vekerdi Iréne: A beszédhanghallás fejlesztése. Óvodai nevelés 1980/6: 205—8; uő.: A beszédhangok időtartamának tudatos megfigyelése. Óvodai nevelés 1981/2: 434—5). A másik lehetőség, a Soós Istvánné és Török Gábor által javasolt időelcsúsztatás az olvasás és az írás tanítása között, a jelenlegi oktatási gyakorlat keretein belül hozhat javulást (vö. Soós Istvánné—Török Gábor: A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez. Nyr. 100: 309—16). Nagyon valószínű ugyanis, hogy ha a gyerekek az olvasás révén már minden betűt többféle kontextusban felismernek, lényegesen rövidebb idő alatt és kevésbé fáradságos módon tanulják meg a betűk és betűsorok írásbeli használatát. (Párhuzamként hadd utaljak az idegennyelv-oktatásban bevezetett szóbeli kezdő szakasz eredményeire.)

A harmadik, első hallásra kissé utópisztikusnak tűnő, de a világ több pontján már kipróbált lehetőség az, hogy 2—2,5 éves kisgyerekeknek kezdenek el olvasást tanítani. Ez a kb. 14 hónap alatt kialakuló olvasás olyan fokú önkéntelen elemző készséget fejleszt ki a gyerekekben, amelynek révén nemcsak a fonemikus tagolást, de — ráismerésen alapon — a nyelvtani alakváltoztatás lehetőségeit és az anyanyelvben alkalmazott eszköztárát is célirányos tanulás nélkül „megtanulják”. Sőt, a betűk játékos utánzásával előbb-utóbb megtanulnak írni is, mégpedig olyan fokon, hogy későbbi iskolai gyakorlatukban sem fordulnak elő számottevő olvasási és helyesírási hibák. (A kérdésre vö. Söderberg, R., Reading in early childhood: a linguistic study of a Swedish preschool child's gradual acquisition of reading ability. Stockholm, 1971.; uő.: Early reading: a theoretical investigation and its practical application. University of Stockholm: Project Child Language Syntax, Report 2. 1973.; Kavanagh, J. P. and Mattingly, I. G. (eds): Language by ear and by eye. Cambridge—Massachusetts 1972.)

Kassai Ilona

Fülöp Lajos (szerk): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában

Az Országos Pedagógiai Intézet Pedagógus Továbbképző Könyvtára
Budapest, 1980. 184 oldal

Reformtanterveink a társadalom igényei, szükségletei alapján határozzák meg a nevelés-oktatás célját és feladatrendszerét. A magyar nyelv és irodalom tantárgy tervében éppen ezért kap a korábbinál nagyobb hangsúlyt az anyanyelvi nevelés mind az általános, mind a középiskolában. Az új tanterv hatékonyságát igen nagy mértékben az határozza meg, hogy a szaktanárok együttesen és külön-külön képesek-e megvalósítani. Ez viszont attól függ, hogy tanárainkat felkészítettük-e az új tanterv elfogadására és befogadására. A felkészítésnek a tanárképzés éveiben kellene végbemennie. Közoktatásunkban a társadalmi fejlődés felgyorsulása miatt fordított a sorrend. Bevezetjük az új tantervet, s utána igyekszünk gondoskodni a szaktanárok felzárkóztatásáról. Ennek az ellentmondásnak a mérséklése a tanterv szellemében fogant új tankönyvekkel látszik megoldhatónak. A szenvedélyes hangú tankönyvviták arra engednek következtetni, hogy a szaktárgyokban, szaktudományokban kellőképpen jártas tanárok tantervértelmezése meglehetősen eltér egymástól.

Számolnunk kell továbbá olyanokkal is, akik a tartalmilag, szemléletileg újat nehezen illesztik be oktatási gyakorlatukba, s ebből az egyéni eljárás sokféle változata alakul ki. A legaggasztóbb közülük az, amelyről érettségizett fiatalok a magyar nyelv és irodalomból tett felvételi vizsgán így nyilatkoznak: „Nekünk a gimnáziumban nem volt nyelvtanóránk.”

A megnyugtató megoldás: a magyartanárok képzésének reformja. Ez azonban az azonnali kezdés esetén is öt évvel eleve elmarad a tanterv bevezetésétől, nem beszélve a korábban végzett tanárokról, akik a túlnyomó többséget alkotják. A bennük keletkező feszültséget csak igen következetes, rendszeres továbbképzéssel, pontosabban: szintre hozással lehetne feloldani. Ez azonban rendkívül időigényes, nem is beszélve a pénzügyi feltételekről. Áthidaló megoldásként kínálkozott egy kiadvány, amely az érdekelt tanárokat a középiskolai anyanyelvi nevelés szemléleti, tartalmi és módszertani megújításáról tájékoztatja. Az „Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában” című tanulmánygyűjteményt „háttérkötet”-nek nevezi a szerkesztő. A benne közlött tanulmányok azt hivatottak megmutatni, ami a keret jellegű és műfajánál fogva tömör fogalmazású tantervi szöveg mögött van, vagyis azt, hogy a tantervben valóban érvényesül, és hogy hogyan érvényesül a tudományosság didaktikai alapelve.

A szerkesztő munkáját a maga erőteljes meghatározottságában illik méltatni. A kötet tanulmányainak sorrendezését nyilván a gimnázium tantervi anyagának osztályonkénti tagolódása elve megszabja.

Ami a szerkesztőre nézve leginkább jellemző, hogy a tantervi témakörök, az egyes tantárgyi ágazatok feldolgozására kiket kért föl. Más összetételű szerzőcsoport munkájából esetleg más összkép kerekedett volna ki. Kár volna a szerkesztőn számon kérni az egyes tanulmányok kisebb ellentmondásait. Ezeknek a feloldása legfeljebb a terminológia egységesítésének mértékéig lehetséges, ezen túl már a szerző szuverén jogaiba való illetéktelen beavatkozásnak minősül.

Szerencsésnek kell tartanunk, hogy a kötetet Deme László tanulmánya vezeti be az általános nyelvészet alapfogalmainak tisztázásával, s ezzel párhuzamosan a anyanyelvi nevelés céljának, feladatainak világos kifejtésével s rendszerének elméleti megalkotásával. Deme bizonyos pontokon valóban eltér az ún. „hagyományos” nyelvészeti felfogástól, de sohasem mulasztja el ezen eltérések elvi indokolását. Én nem félek attól, hogy Deme túlságosan rányomja a maga személyiségének jegyeit a középiskolai anyanyelv-

oktatásra, egyrészt elgondolásainak, rendszerének, szemléletének meggyőző volta miatt, másrészt azért, mert az egyetemen iskolát teremtett, s a középiskolai tanárok jelentős része meggyőződéssel vallja magát az ő tanítványának, s természetesen tartja, hogy gimnáziumi tanárként a tőle tanultakat adja tovább az anyanyelvi órákon.

Tanulmányának valóban „kiérlelt” tényanyaga, ennek szigorú logikai felépítése és a legnemesebb értelemben didaktikus előadásmódja felettébb nagy érdem, de még ennél is fontosabb eredmény tanulmányának szemléletformáló ereje.

E szemlélet figyelemre méltó vonása a beszéd és a nyelv viszonyának fejtegetése, és ilyenén sorrendezése. A történeti szempontot nem tekintve ezt igazolja a kötetben javasolt és kimunkált „kommunikációelvű és szövegtani alapozású anyanyelvi oktatás” is (173). Ha szövegtani alapon közelítünk a tanulmánykötethez, megállapíthatjuk, hogy a kulcsszava: a *szemlélet*. Valóban mindenekelőtt szemléletváltásra van szükség az anyanyelv oktatásában.

A többi szerző kimondva vagy kimondatlanul magáénak vallja Deme nyelv- és nyelvtanítási szemléletét. Ezáltal az ő felfogása, összegezése a kötet tudományelméleti alapja lett.

Bencédy József ellenvetései, finoman kitett kérdőjelei nem bontják meg, sőt inkább erősítik ezt a szemléletet. A szintagma fogalma, az alanyi-állítmányi (predikatív) szerkezet, ennek bipoláris, illetőleg monopoláris volta stb. mondattani, az oktatás egysége érdekében pedig didaktikai szempontból további vizsgálódást kíván. Az azonban bizonyos, hogy a mondatelemzéshez, a mondat mint szövegegység felfogásához az oktatás számára is Deme adta a leghibiztosabb fogódzókat. (Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai K., 1971.)

Ha a kötet valóban a szervezett vagy egyéni továbbképzés eszköze kíván lenni, jogosnak látszik fölvetni a kérdést, hogy mennyiben felel meg a didaktikusság már egyszer emlegetett követelményének.

A kommunikációelmélet, amelyre anyanyelvi nevelésünket építjük, arra tanít, hogy az adónak mindig messzemenően méltányolnia kell a vevő, illetőleg a címzett szempontjait.

A valóság talaján állva tudomásul kell vennünk, hogy a továbbképzésbe bevont, a továbbképzésre rászoruló középiskolai tanárok szakmai felkészültsége korántsem homogén, főként a szövegtan és kisebb mértékben a stilisztika tekintetében. Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába (Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.) című tankönyvpótló jegyzetét is csak 1981 óta használják a magyar szakos tanárjelöltek. Sok még a bizonytalanság. Vitathatatlanul szükséges az idegennyelvű forrásokkal való egybevetés, főként kutatásmódszertani szempontból. Az lesz a megnyugtató, ha a magyar nyelv-tudományba éreztheti gyökereit, s ebből a hazai talajból sarjadhat ki a magyar nyelv szövegtana. Békési Imre és részben Gáspári László tanulmánya nem önmagában, hanem sokkal inkább a magyar közoktatás valósága miatt támaszt ellentmondást. Az igényes olvasónak intellektuális élmény, szellemi élvezet. A tanítás mindennapi gondjaival küszködő tanárnak (mert ilyen is van!) csak bonyolult áttételekkel alkalmazható segédeszköz.

D. Mátai Mária tanulmánya mintaszerűen érvényesíti a didaktikusság követelményét. Sőt ha figyelembe vesszük, hogy hosszú időn keresztül az egyetemi oktatásban nagyobb hangsúlyt kapott a nyelvtörténet, mint a leíró nyelvtan, akkor esetleg még arányeltolódásról is beszélhetünk. A gyakorló tanárok bizonyosan hálásak, mert tanulmányával nemesak tudományos háttérrel, hanem naponként felhasználható segédkönyvet is vehetnek a kezükbe.

Szende Aladár zárótanulmánya mintapéldája annak, hogy egy szaktudomány ismeretanyaga hogyan válik tananyaggá a szó legnemesebb értelmében, s a megfelelő módszerek, eljárások alkalmazása révén teljesítményképes tudássá; a mi esetünkben

anyanyelvi műveltséggé, beszédkulturává. A tanárok többsége közvetlenül felhasználhatja mindennapi oktatómunkájában.

A kötet egészében és részletei többségében egy országos méretű továbbképzés differenciált alapanyaga lehet. Minden magyartanár számára van mondanivalója. Egyeseket tapintatos módon ráébreszt szakképzettségük hiányaira. Elvi alapon integrálja a személyenként eltérő, különböző oktatási gyakorlatot; elfogadtatja a tanterv cél- és feladatrendszerét; az alkotó egyéniségeket vitára ösztönzi.

Izgalmas olvasmány, amelyet nem egyszerűen elolvasni, hanem végiggondolni, tanulmányozni kell. Aki erre vállalkozik, bizvást számíthat a kedvező hatásra, anyanyelvi óráinak sikerességére, eredményességére.

Ennek az a feltétele, hogy az *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában* című kötet minden magyartanárhoz eljusson.

Rónai Béla

A nyelvtudomány műhelyéből

A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról

1. A mai magyar nyelv rendszere „A tárgyi mellékmondat” fejezetben négy és fél oldalon keresztül foglalkozik az idézettel. Az egyenes idézetre ebből mindössze 3/4 oldal jut, s ennek felét is az írásbeli jelölés problematikája tesz ki.¹ Az akadémiai nyelvtan tehát már a fejezetbe sorolással is sugallja, hogy hová tartozónak véli ezt a mondatformát.

Vele összhangban a régebbi gimnáziumi nyelvtankönyv is így tanítja: az idézés „leggyakoribb formája olyan alárendelő összetett mondat, amelynek főmondata az idéző mondat, tárgyi mellékmondata az idézet”.² (Egyéb lehetőségekről itt egyáltalán nem esik szó.)³

Mindezzel szemben azonban tudjuk azt, és a legtöbb helyen utalást is találunk rá, hogy a magyar nyelv gyakorta másképp szerkeszti még az egyenes idézeteket is. S ha ezt a rendszerezésünkben is tükröztetni akarjuk, már nem sorolhatjuk őket egyértelműen a tárgyi mellékmondatos alárendelések körébe.

Az idézettel foglalkozó irodalmat áttekintve azt látjuk, hogy a mondattanírók (hasznolva az akadémiai nyelvtan gyakorlatához) általában a tárgyi mellékmondatok között veszik sorra az idézetet, bár ezen az egységen belül kitérnek arra, hogy nem ez az egyetlen megoldási forma.

Az akadémiai nyelvtan a határozói függésű példamondata kapcsán ezt írja: „Az egyenes idézetben az idéző mondat és az idézet közötti nyelvtani-szerkezeti viszony igen laza, sok esetben ugyanis sem rámutatószó, sem tárgyas ragozású igealak nem utal kapcsolatukra.”⁴

Szabó Dénes így tartja: „Az oratio rectában a tagmondatok szervesen kapcsolódnak egymáshoz, azaz csak értelmi viszony fűzi őket össze, s nem egyúttal nyelvtani szerkezeti viszony is.” Valamint: „Szó szerinti idézéskor az idéző mondat [...] az idézet szempontjából szervesen mondatrészlet.”⁵

Klemm Antal szerint is „az egyenes idézet [...] mondattanilag rendesen független a bevezetőmondatától”, bár, ritkán, előfordulhat függő helyzetben is.⁶

Az egyenes idézetben „többnyire a tárgyi alárendelésre emlékeztető — de mégsem alárendelő — viszony van az idéző mondat és az idézett között” — tartja Rácz Endre,⁷

¹ A mai magyar nyelv rendszere. Akadémiai, 1962. 2: 359 — 60.

² Magyar nyelv a középiskolák III. osztálya számára. Tanítványkiadó, 1975. (9. kiadás) 20.

³ Az új gimnáziumi nyelvtankönyvek pedig már nem is tesznek említést az idézetről!

⁴ MMNyR. i. h.

⁵ Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. Jegyzetellátó, 1958. 2: 367 — 9, 382.

⁶ Klemm Antal: Magyar történelmi mondattan. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, é. n. 567 — 73.

⁷ Bencédy József — Fábíán Pál — Rácz Endre — Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1976. (4. kiadás) 378.

majd: „Az idéző mondat és az idézet között sajátos mondattani viszony áll fenn: ez nem nevezhető alárendelésnek [...], de igazában mellérendelésnek sem minősíthetjük”.⁸

Jóllehet az idézés klasszikus formája a tárgyi mellékmondatos megoldás (amelyhez hamarosan csatlakozott a határozói is), a kategória fő jellemzőjének az idéző-idézett mondatviszonyt kell tekinteni, minthogy megszaporodtak a grammatikailag elemezhetetlen kapcsolásformák is — vélekedik Deme László. Az idéző-idézett mondatviszonyon belül az már alfajok kérdése, hogy minősíthetők-e ezek pontosan grammatikailag vagy sem.⁹ Ennek alapján — bár még mindig a tárgyas alárendeléshez kapcsolódva — az ő mondattani rendszerében külön alfejezetet kap az idézet.

2. Az egymást hol kizáró, hol kiegészítő álláspontok készítettek arra, hogy konkrét anyagon mérjem le igazságukat. Ezért kísérletet tettem arra, hogy az egyes idézést szöveg- és mondattani vizsgálat alá vetve egyrészt minél differenciáltabban jellemezzem magát a kategóriát, másrészt megpróbáljam kijelölni rendszerbeli helyét.

1266 egyenes idézetet vizsgáltam meg, melyeket egy feltűnően sokat s igen változatos módon idéző mai magyar író, Thurzó Gábor prózájából vettem. A következő két kötet idéző-idézett viszonyt tartalmazó mondategységeit tekintettem végig: József és Putifárné (Magvető, 1961. — jelzete a továbbiakban: J); Belváros és vidéke (Magvető, 1977. — jelzete: B).¹⁰ A két könyv összes mondatának igen nagy része, mintegy 10–11 %-a idéző mondategységhez kapcsolódó egyenes idézet. Az idézetek áttekintését célszerűnek tűnt ezekre korlátozni, mivel az egyenes idézet mondatviszonyai rajtuk figyelhetők meg elsősorban. Ha ugyanis az idézetet bevezető rész és az idézet külön mondategységként áll, vagy ha ez utóbbi önmagában szerepel — az idézet egy más szintű, önállóbb szöveget alkot (vagy ennek részeként áll). Kapcsolatuk vizsgálata egy későbbi lépcsőfok lehet; hiszen, hogy a különböző szövegdarabok részeként egymás mellé kerülő mondat-egészek viszonyát elemezni tudjuk, előbb feltétlenül vizsgálunk kell a kapcsolás tisztább, egy mondategészen belüli jelentkezését. S mivel ily módon elkülönítem a mondategészként (azaz a külön mondatban) és a mondategységként (azaz az idéző-idézett mondatviszonyt tartalmazó mondategészebe beszerkesztett tagként) álló idéző főmondatot, nem használom az általánosan elterjedt, de nem túl szerencsés „idéző mondat” kifejezést (minthogy az elnevezés inkább „mondategész”-re utal, ám rajta általában tagmondatot, idéző „mondategység”-et kell értenünk).

Az egyenes idézet, ha az idéző mondategységgel egy mondategészen belül áll, (mert egy mondategészen belül áll), szükségképpen az illető mondategész beszerkesztett tagja. A folyó szöveg szintjéhez képest másik síkot képviselő idézet (amely majdani idéző mondategységétől függetlenül jött létre) az idéző mondategység segítségével épül be az aktuális szöveg részeként álló mondategészebe. Rajta keresztül kapcsolódik tehát a folyó szöveghez; azaz szövegszinten neki rendelődik alá. Ez a szövegszintű alárendelés (az idéző-idézett mondatviszony) különböző formákban jelentkezhet; a kapcsolat lehet szerves és nem szerves; ám ha szerves, akkor a mondategész az alárendelő mondatviszonyok valamely típusát tartalmazza.

3.1. A grammatikailag besorolható (szerves) idézés legelterjedtebb, és ezzel összefüggésben, mint már szó volt róla, legtöbbször enlegetett módja a tárgyas alárendelést tartalmazó idéző-idézett mondatviszony. (Anyagomnak 36,25%-a ilyen egyenes idézet).

⁸ Rácz Endre—Szemere Gyula: Mondattani elemzések. Tankönyvkiadó, 1972. 194.

⁹ Deme László mondattani előadásai. Szeged, 1981.

¹⁰ Az előbbi 4 elbeszélést fűz egybe: 1928. (A szép Kádosné), 1939. (A tengeri csoda), 1945. (Egy úrilány férjhez megy), 1958. (Leningrádi éjszakák). Az utóbbi az író meghatározása szerint családtörténetekből álló visszatekintés.

Az egyenes idézés formái közül ez az egyik legszerveesebb kapcsolódás, mivel az idéző mondat egység (illetve annak tárgyias jelentésű igéje vagy igeneve) grammatikai kényszerrel jelöli ki a kapcsolat minőségét. Az igealak általában tárgyias ragozásban áll, kivéve azt az esetet, amikor az idéző mondat egységben határozatlan tárgyi bővítmény van, és az idézet ezt fejt ki; ekkor az idéző mondat egység állfelménye alanyi ragozásba kerül. Pl.:

— Légnymomás — ennyit közölt. (B 154.)
Csak annyit mondtam: — Nem volt semmi. (J 194.)

A tárgyi függésű idézetet kihívó igék és igenevek anyagomban a következő szemantikai csoportokra oszlottak:

1. Közlést, kifejezést, interpretálást jelölők:

„Tegnap ment el karlsbadi kúrára Katica és az én legnagyobb fiam” —
j e g y e z t e f e l. (B 80.)
— Mindjárt itt lesz . . . — s u t t o g t a. (J 104.)
De — nem tudtam okosabbat v á l a s z o l n i —, de élt. (B 157.)
Emil derűsen rám vigyorgott: — „Bújt az üldözött — s z a v a l t a —,
s felé kard nyúlt barlangjába . . .” (B 99.)¹¹

2. Összetettebb jelentésű, de csak megnyilatkozással megvalósulható cselekvések igéi és igenevei; a beszédettet jelölő, a cselekvőerőt explicit módon tartalmazó performatív kifejezések.¹²

— Whisky on rocks — r e n d e l j ü k. (B 188.)
— Igen, anya — h a z u d t a m —, mintha tegnap lett volna. (B 148.)

3. A kifejezés, megnyilatkozás produktumával párhuzamos eredményre utaló, de nem közvetlenül közlést (stb.) jelölő szó (a valamely, hang kibocsátására képes tárgy „megszólalására” vonatkozóak):

„Strangers in the night”, ezt j á t s s z a a m a g n ó [. . .] (B 190.)

4. Gondolást jelentő szó (a ki nem mondott, de az egyénben önmaga számára nyelvi formában megfogalmazott gondolat ábrázolására):

„Az áruló!” — g o n d o l t a. (J 248.)

5. Befogadást (az eddigiekkel ellentétes irányú cselekvést jelölő ige vagy igenév):

„Menj Dalmáciába — h a l l o t t a m —, ott voltam a legboldogabb . . .”
(J 106.)

3.2. Gyakorisági szempontból a grammatikailag elemezhető idéző-idézett mondatviszonyon belül a tárgyi függésű egyenes idézetet a határozói (anyagomban: mód-, esz- köz- és egyetlen állandó határozói példa) követi; idézeteim 20,93%-a ezt a típust képviseli.

¹¹ E mondat egyúttal példa a szépirodalmi szövegben előforduló kettévált főmondatú idézésre is.

¹² A „beszédett” kifejezésre l. Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. MNyTK 154: 23–32.

Vö. még: Pléh Csaba—Terestyéni Tamás: Előszó a Beszédaktus — kommunikáció — interakció c. szöveggyűjteményhez. (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979.) 5–28.

Az idéző mondategység és az idézet kapcsolódása e csoportban — az állandó határozói viszonyt kivéve — kevésbé grammatikus, mint a tárgyi mellékmondatos idézetek esetében, mivel az idézet itt nem grammatikai kényszerrel kerül összefüggésbe a főmondatdal (mint a kötelező tárgyi vonzat), hanem „lehetséges környezetként”¹³ jelenik meg. Ahol — ritkán — az utalószó kijelöli a viszonyt, a kapcsolat szorosabbá válik:

A régi ház előtt Katica kiugrott a hintóból, [. . .] és
[. . .] így kiáltott fel, vidáman, hangosan [. . .]:
— Itt vagyok! (B 24.)¹⁴

Az egyetlen, grammatikai kényszerként megjelenő állandó határozói idézetpélda a következő:

[. . .] már csak a keresztényszocialista sütőmunkások kórusára kellett várni, arra, hogy hat komor férfi rázendítsen: „Mért oly borús . . .” (B 137.)¹⁵

A módhatározói mellékmondatként álló idézetek — a legtöbb esetben — az utalószó hiánya miatt felfoghatók úgy is, mint a főmondatnak eszközhatározósan, de úgy is, mint neki kijelölő jelzősen alárendeltnek:

Anyám józanul nyugtatgatta [így]:
— De Katicám, amikor a másik áruja prima?! (B 86.)
— módhatározós
Anyám józanul nyugtatgatta [ezzel]: . . .
— eszközhatározós
Anyám józanul nyugtatgatta ezekkel a szavakkal]: . . .
— kijelölő jelzős

vagy:

— Nem szégyelli magát? — [ekként] támadtam a norvég nőre. (J 192.)
— módhatározós
. . . — [ezzel] támadtam a norvég nőre.
— eszközhatározós
. . . — [ezekkel a szavakkal] támadtam a norvég nőre.
— kijelölő jelzős

A határozói függésű egyenes idézeteket hasonló jelentéskörű kifejezések vezetik be, mint amilyenek a tárgyi mellékmondatként állókat idézték, de itt — logikus módon — sokkal többször fordul elő a cselekvés mikéntjére is utaló ige, mint a tárgyasan alárendelt idézetek főmondataiban.

1. Közlést, kifejezést, interpretálást jelölő idék:

— Nekem? — k i a b á l t Rózsika. (B 166.)
„Az ifjú Nádudvarváry Lenke — p l e t y k á l k o d o t t az Intim Pista —
vasárnap délután mutatkozik be a Fedora címszerepében a Városligeti
színp körben. (B 86.)
Anyám, mintegy megkönnyebbülten, l e s z ó l t:
— Ti már nem férték fel . . . (B 131.)

¹³ A terminust Deme László előadásából veszem.

¹⁴ További elemzés feladata annak tisztázása, hogyan jelentkezik az anafora-katafora kérdése az idéző-idézett mondatviszonyban, és hogy az utalószó hangrendje mennyiben függ az adott mondategység belső szerkezetétől, mennyiben az összetett mondat (ill. a szöveg) egészének ügye, s mennyiben az aktuális beszédhelyzet függvénye.

¹⁵ Bővebb anyagot számbavevő vizsgálatot igényelne ezen idézési mód és az interpretálást jelölő igék összefüggése.

Ide sorolandók azok a megnyilatkozás-igék is, amelyek érzelmi, hangulati velejárót is tartalmaznak:

Majd felcsattant:

- Hogy tartod azt a kanalat? (B 101.)
- Inez! — lelkesedett a néni. (B 69.)

Azok az igék is ide tartoznak, amelyek a megnyilatkozás eredményeképpen létrejött szöveggel történeteket jelölik:

- Imádkozz — szakította meg az asszony vadul a miatyánkot. (J 31.)
- Diluviális hölgy — egészítette ki Kajdi. (J 180.)
- Ezek az indiánok... — kezdem el, és melegítem-melengetem két tenyerem közt a jeges whiskyt. (B 189.)¹⁶

2. Csak megnyilatkozással megvalósítható cselekvéseket kifejező igék:

- És udvarolt: — Csak így? (B 82.)
- Mentegedeztem: — Kocaúszó vagyok. (J 75.)
- Eszel egy kis bombot? — kínált. (B 163.)

Ide kapcsolódnak azok az igék is, melyeknek ugyan nem feltétlen velejárója, de természetes aktusa a beszéd (s ha az ige idézettel áll, nyilván ez kerül előtérbe):

- Ide figyelj — büszkélkedtem, mert valahogyan szabadulnom kellett az újra leskelődő félelemtől —, ez micsoda? (J 25.)
- Papa — nyugtatgatta keresztanyám is —, elrepülnek. (B 27.)
- De akkor is — makacsodott szívből fakadt részvétellel —, ez a nagy lakás, sie werden fürchten. (B 18.)

Ebben a csoportban fordult elő egyértelműen (mert utalószóval álló) eszközhatározói mellékmondatban kifejtett idézet:

- Ugye, meg vagy lepve? — ezzel fogadta. (J 251.)

3. Hangadást, és az annak eredményeként létrejövő hangot jellemző igék

- Hat leszek — csengett a bátor kislányhang. (B 22.)
- „Agnus Dei — zengett a bariton —, qui tollis peccata mundi...” (J 107.)
- Jajistenem — női hang sírt fel a vonal másik végén —, jöjjenek hamar, mert meghal nekem! (B 154.)

4. Utánagondolást, mérlegelést kifejező igék:

- Tétováztam: — Lehet. (J 133.)
- Gyanakodott: — Talán az adó?... (B 28.)
- Maris? — tűnődött később, évek múlva is. (B 153.)

5. Appercepciós ige:

- Fantasztikus — hallottam egy női hangot. (J 139.)

3.3. A tárgyi és határozói mellékmondatban kifejtett egyenes idézetek mellett vannak az egyenes idézésnek egyéb, ritkább s nyilván ezzel összefüggésben nem is igen

¹⁶ Ezen idézetek az ige természete és az utalószó hiánya miatt teljes joggal besorolhatók (elsődlegesen) az eszközhatározás alárendelések körébe.

emlegetett módjai. Ilyen többek között az alanyi függésűek csoportja. Mivel ezek használati köre köre eléggé korlátozott, kevés példa akadt rájuk: előfordulásuk anyagomban 1,73%-os.

A fő- és mellékmondat kapcsolódása a tárgyi és az állandó határozói alfajokhoz hasonlóan igen szoros, mivel az alany az állítmánynak éppúgy kötelező vonzata, mint ahogyan a tárgy vagy az állandó határozó az lehet.

Alanyi mellékmondatként álló egyenes idézet a következő kifejezésekkel fordult elő:

1. (Érzelmi velejárót is tartalmazó) megnyilatkozást kifejező ige mellett:

— Sajnál! — f a k a d t k i belőlem. (J 133.)

2. Rágondolást jelentő igével:

Elvégre — j u t h a t o t t e s z é b e — csak itt vagyok amolyan tehetetlen dedős. (J 228.)

3. Az 'írva van, olvasható' jelentésben szereplő *áll* ige mellett:

Ez á l l t a levélben: „Drágám, rajtad segít a hited.” (J 218.)

Ugyanígy megjelenhet az ezzel szinonim, cselekvő vagy szenvedő értelmű kifejezésekkel is, ám erre nem volt példám. A tőlük függő alanyi mellékmondatban kifejtett idézetek csak hiányos főmondatokkal fordultak elő. Ezért, bár a hiányosságot később tárgyalom, e mondatokra itt utalnék:

Néhány sor végrendelet, majd [e z k ö v e t k e z e t t]: „a gyors gyomormorsás segített!” (B 83.)

Külön lapon, bekeretezve, mint egy gyászjelentés [e z v o l t o l v a s h a t ó]: „Angelo mesternek a fotókért ennyi meg ennyi korona.” (B 83.)

4. Nomen acti mellett:

— Nahát — e z a l e l k e n d e z é s ! —, Kari, csak nem maga az? (J 161.)

— Sajnálom magát — e z v o l t a z a n y j a e g y e t l e n e l l e n k e z é s e —, Hübner néni. (B 41.)

— Tudom, tudom — e z a g á l á n s v á l a s z —, csak amolyan szólásmondás, drága Katica asszony. (B 135.)

3.4. Külön kiemelésre érdemes, hogy a vizsgált mondatok között képviselteti magát az idézet besimításának az a módja is, amely átfogja az eddigi hármat: az értelmezős kapcsolás. Mindegyikre akadt példa:

tárgyas alárendelés + értelmezős kapcsolás:

És kimondott valami egyszerűt, és mégis alig megfejthetőt:

— Az apád volt. (B 94.)

És hallotta a német munkafelügyelők ütemes **kiáltását**: „Los, los!” (J 210.)

határozós alárendelés + értelmezős kapcsolás:

Iszonyodva felkiáltott [. . .]:

— Most is itt van! (J 109.)

És magyarul folytatja:

— Bújjon be már, elkésünk. (B 207.)

alanyos alárendelés + értelmezős kapcsolás:

A válasz nagyon illett hozzá: — Akkor hogyan bírtam volna ki vele tizenöt évig? (B 95.)
Készültek az olimpiászra, már öntötték a harangot, rajta a felirat: „Ich rufe die Jugend der Welt!” (J 128.)

3.5. Az egyenes idézetnek szintén ritka, és ugyancsak nem számon tartott beszerkesztési módja az állítmányi mellékmondatos megoldás. Anyagomban azonban akadt rá példa, hogyha az alanyos alárendelések között sorra vett, azonosítást tartalmazó főmondat álló idézeteknél fönntartjuk annak lehetőségét, hogy ezek kétféleképpen elemezhetők. Ezt pedig megtehetjük; egyrészt, mert intertextusban fordultak elő, s így nem áruklódik a kontextuális függőség sem; másrészt, mert e mondatoknál nincs meg az alany-állítmány egyeztetését kereső transzponálásra sem a lehetőség. Tehát mindkét változat egyaránt tételezhető:

ez (alany) a gáláns válasz (állítmány)	}	+ alanyi mellékmondat
ez (alany) a lelkendezés (állítmány)		
ez (alany) volt az anyja egyetlen ellenkezése (állítmány)		
és:		
ez (állítmány) a gáláns válasz (alany)	}	+ állítmányi mellékmondat.
ez (állítmány) a lelkendezés (alany)		
ez volt (állítmány) az anyja egyetlen ellenkezése (alany)		

Az állítmányi mellékmondatban kifejtett egyenes idézetek részesedése anyagomban 0,23%-os, megjelenésük pedig „idéző” szemantikájú nomen actival kifejezett alanyhoz kötődik.

3.6. Szintén nem szoktunk beszélni róla, pedig fellelhető: a jelzői (példáim között mennyiség- és kijelölő jelzői) mellékmondatként álló egyenes idézet. (Anyagom 0,47%-át teszi ki.)

Az idéző mondategység és az idézet kapcsolata itt is (hasonlóan a határozós alárendelésük legnagyobb részéhez) lazább, mivel a jelző is csak lehetséges környezetként jelenhet meg a mondatban.

Mennyiségjelzős alárendelés egyetlen, érzellemmel telített megnyilatkozást jelentő ige mellett akadt:

— A felesége? . . . — csak ennyi b u g g y a n t k i belőlem rémülten.
(J 119.)

A kijelölő jelzős alárendelésnél a főmondat³ jelzett szava „idéző” szemantikájú nomen acti:

— Vigyázz magadra! — ezzel a b ú c s ú s z ó v a l szorította magához.
(J 210.)
Most valahogyan ezen a t é t e l e n viaskodott: „Lehetek-e boldog, míg mások kárukat vallják?” (J 209.)

3.7. Az idéző-idézett mondatviszonynak eddig sorra vett alfajait — a szerves kapcsolódásúakat — grammatikailag be tudtuk sorolni az alárendelő összetett mondat főfajtáinak valamelyikébe. A fennmaradó több mint egyharmad részt (40,60%-ot) kitevő egyenes idézetek nem minősíthetők ekképpen. Jóllehet a kommunikáció síkját tekintve ezek is egytől egyig alárendelések — hiszen itt is egy, a folyó szöveg szintjén álló szövegrész egy más szintű szövegdarabot ágyaz be a kommunikációs folyamatba —, mondat-egységeinek viszonyát mégsem tudjuk meghatározni; mivel a bennük fellépő hiányok miatt (a tényleges idéző főmondat vagy annak állítmánya és alanya hiányzik) a jelenlevő

szövegdarabok kapcsolódása nem szerves. Igaz ugyan az, hogy a hiányt a beszédpartner (olvasó) tudattartalma minden esetben kiegészíti, ám a csak virtuálisan jelenlevő szövegdarab rekonstruálásában mind neki, mind az idézeteket elemzőnek több lehetősége van.¹⁷ (Nem beszélék most persze az alanyi alárendelések között sorravett egyértelműen kiegészülő hiányokról.) A főmondat — pontosabban az a főmondat, amelytől az idézet ténylegesen függ — mindig betehető a mondatba úgy, hogy az idézet neki vagy tárgyi vagy határozói alárendeltje legyen. Pl.:

- Csak vigyék valamire — [mondta és] bólintott anyám. (B 69.)
  - tárgyi
- Csak vigyék valamire — [szólt és] bólintott anyám.
  - határozói
- Nem azért — [mondta] és elindult. (J 191.)
  - tárgyi
- Nem azért — [szólt] és elindult.
  - határozói

Ha az idézet a folyó szöveg szintjén álló rész után áll, akár nem is kell idéző mondategységgel kiegészíteni a mondategységet, elég egy módhatározóként álló határozói igenév betoldása ahhoz, hogy az adott mondategység idéző főmondattá váljon. Pl.:

- Gyanakodva nézett rám [mondván]: — Minek ez neked? (B 152.)
- Rám nevetett [mondván]: — Majomparádé! (J 37.)

Ha jelen van az idéző mondategység, állítmánya és alanya azonban hiányzik, szintén több megoldás áll rendelkezésünkre. Itt kerültek példák — a tárgyi és határozói mellett — az alanyi és a jelzői mellékmondatos kiegészítés lehetőségére is:

- Később [ezt írta]: „L. ma elragadó volt, [. . .]” (B 82.)
  - tárgyi
- Később [így fogalmazott]: . . .
  - határozói
- Később [ez következett]: . . .
  - alanyi
- Később [ez a mondat következett]: . . .
  - jelzői
- Egy üres lap után [ezt írta]:
„csak az menthet meg engem is, drága enyéimet is, ha önkezemmel oltom ki fölöslegessé vált életemet”. (B 83.)
  - tárgyi
- Egy üres lap után [így folytatta]: . . .
  - határozói
- Egy üres lap után [ez következett]: . . .
  - alanyi
- Egy üres lap után [ez a mondat következett]: . . .
  - jelzői

A hiányt és az odaértendő mondategység kapcsolódását a folyó szöveghez több esetben jelzi a jelenlevő szövegszintű mondategység élén álló — példáimban kapcsolatos vagy ellentétes — kötőszó és az egyenes szórend:

- Ma — és bámultam a tortát. (J 63.)
- Maga — de ebben semmi gúny nem volt — változatlanul a társadalmi fejlődés híve? (J 267.)

¹⁷ Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a vizsgálat itt merőben laboratóriumi, minthogy a beszédpartner (olvasó) nem tudatosan válogat lehetőségei között, hanem globálisan „odaérti” a kiegészítendő rész jelentését. Ugyanúgy, ahogy pl. a kihagyásos szerkezetű összetett szavakat sem igyekszik precízen kiegészíteni — hiszen enélkül is tisztában van értelmükkel.

Ha a megjelenő szövegszintű mondategység igéje beletartozik az idéző igék körébe (s így akár hozzá is tartozhatna az idézet), éppen a szórend és a kötőszó (külön-külön vagy együttesen) segít megmutatni a hiányt:

- Persze — most is csúfolódom — kényszerítettek rá. (J 268.)
- „ Pedig — s nyilván tűnődött, hogyan sűrjön vissza — nekem többen udvaroltak, mint neked, Anna.” (B 124.)
- A Lina volt az apám . . . — s abbahagytam. (B 84.)

Általában azonban, ha nincs kötőszó, fordított a szórend, analógiás alapon átvéve a ki nem idéző mondategység formáját:

- Most valamit inni kéne — jön vissza az öcsém. (B 188.)
- Olcsvay Beátának — ült le az egyik délbén Frau Stocker az asztalhoz — már csak napjai vannak. (J 22.)
- Amerről én jöttem — pirultam el —, arra tessék. (J 27.)

Ezen idézési mód (különösen a szépirodalomban) nemcsak, hogy általánosan elterjedt, és gyakran használatos forma, hanem egy nyelvi tendencia: a jelentésszűrtés megvalósítója is,¹⁸ azzal, hogy a mindenki számára evidens konstanst nem teszi ki, hanem a vele érintkező cselekvést, állapotba jutást közli csak. Éppen ezért nem tekinthető a „szabály” alóli kivételnek. Pontos helyére kerül viszont egy olyan rendszerben, ahol a sorra vett idézési lehetőségek mellé alfajként sorolódik az idéző-idezett mondatviszony kategóriájába.

4. S ezzel visszajutottunk a dolgozat kiindulásához. Valóban nincs szerkezeti viszony az idéző mondategység és az idézet között? Tényleg nem tudjuk, hogy kettejük kapcsolata alá- vagy mellérendelés-e? Abszolútizálható-e a tárgyi viszony szerepe?

Mind olyan kérdések ezek, amelyekre egyrészt már akkor választ kaptunk, amikor a szöveg felől közelítettük meg az alárendelés-fölérendelés kérdését, másrészt pedig akkor, amikor a konkrét példákat elemezve sorra vettük az idéző-idezett mondatviszony lehetséges alfajait.

A vizsgálat során olyan grammatikai formák is felszínre kerültek, amelyeket az idézet kapcsán eddig nem tartottunk számon, s velük együtt az egyenes idézésnek egy olyan rendszere, ahol az alárendelő viszony összes fő típusa képviselteti magát. Tény, hogy a mondattani alárendelésnek nem ezek a legtipikusabb példái, hiszen a mellékmondat — az idézet — megőrzi bennük önállóságát; arról azonban szó sincs, hogy a mondat-egységeket ne fűznék össze szintaktikai viszony. Igaz az is, hogy az idézet felől nézve az idéző mondategység szervesen szövegelem — de miért ragadnánk ki az idézetet, s miért indulnánk ki éppen belőle, s miért nem inkább az aktuális szöveg síkjából? Innen nézve viszont éppen az idézet a szervesen elem, mindaddig, amíg egy szövegszintű idéző főmondat a kommunikációba be nem építi, s ezzel egyidejűleg a szöveg síkjának (s vele persze magának is) alá nem rendeli. A grammatikai besimítás — lévén síkváltásról szó — nem olyan tökéletes; mint pl. a függővé átalakított idézet esetében, de hogy van, arról egyértelműen vallanak a beszerkesztés nyelvi eszközei. Egyébként is, az egy mondat-egységen belüli kommunikációs szintváltás miatt nem kérhetők számon ugyanazok a jegyek, amelyek a mondat szintű alárendelést jellemezték. Mint ahogy mások voltak az alárendelés kritériumai a mondat-egységen belül, mások a mondat-egységben, ugyanígy mások szövegszinten is — s ettől még mindegyikük alárendelés marad.

¹⁸ L. Sipka Sándor: Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében. Nyr. 90: 258–68; Péter László: Móra Ferenc stílusához. Nyr. 106: 160–75; MMNyR i.h.; Deme László: i.h.

A grammatikai vizsgálatot keresztező szófajtani-szemantikai elemzés kiderítette, hogy az idézetet kihívó szósfaja is többféle lehet, s hogy jelentése mennyivel szélesebb körű az általában emlegetettnél.¹⁹

Az idézés történetileg első módjaként megjelent egyenes idézet²⁰ mellé ma már egyenrangúan sorolódnak az ebből kialakult, de más jellemzőkkel rendelkező — s ugyan-csak igen változatos képet mutató — idézési típusok.²¹ Azonban láttuk, hogy magán az egyenes idézeten belül is milyen sokféle, nyelvi funkcióját egyaránt betöltő idézési forma létezik. Valószínűleg a hagyományok s a használat gyakorisága köti még mindig az egész kategóriát a tárgyias alárendelésekhez. Pedig nemcsak hogy jogtalan annak alfajként számontartani (s a nem illeszkedő esetekről kiegészítésképpen, külön szólni), de az sem indokolt, hogy leíró jellegű rendszerünkben a tárgyias alárendeléshez kapcsolódva térjünk rá az idéző-idezett mondatviszony tárgyalására. Mivel a kategórián belül — alfajként — az alárendelési viszony összes fő típusa megjelenhet, célszerűnek tartanám a sorban az utolsónak venni, s az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói, jelzői, értelmezős mellékmondatok után, és rájuk visszautalva megtárgyalni őket.

Dömötör Adrienne

A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből. II.*

Rudolf Engler kiadói munkássága

I. A CLG kéziratos forrásairól írt, s e sorozat első részében ismertetett könyve előszavában R. Godel már felveti a saussure-i mű kritikai kiadásának a gondolatát, s a harmadik fejezet végén, miután Bally és Sechehaye szerkesztői teljesítményét ismertette és értékelte, mutatóványt is ad egy eljövendő kritikai kiadásból. Az SM, mint tudjuk, 1957-ben jelent meg, s pontosan tíz évvel később, 1967-ben napvilágos látott a kritikai kiadás első két része, de nem Godel, hanem Rudolf Engler szerkesztésében. Sorozatunk jelenlegi, második része fő feladatának e munka részletes bemutatását tekinti.

A CLG kritikai kiadásának a szükségessége az első perctől kezdve nyilvánvaló volt. Tudjuk, hogy a Bevezetés az általános nyelvészetbe „eredeti” francia szövege nem a

¹⁹ Vö. MMNyR i.h.: „mond, kiált, suttoz, szól, üzen, kérdez vagy más rokon jelentésű ige, ill. ilyen igével alakult szerkezet”.

²⁰ Herczeg Gyula: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. 78: 203—10.

²¹ Az idézés egyéb módjairól (is) az eddigieken kívül még többek között l.: Balassa József: A magyar nyelv könyve. Dante, 1943. 428; Dániel Ágnes: A szövegkoherencia kérdéséhez. Nyr. 104: 281—92; Eckhardt Sándor: Független egyenes beszéd. MNy. 46: 147—50; Gyomlay Gyula: Az úgynevezett igeidők elméletéhez. NyK. 37: 151; Hadrovics László: A funkcionális magyar mondatn alapjai. Akadémiai, 1969. 215—24, 232—5; Herczeg Gyula: Polifon regényszerkezet, eseményesség és impresszionista jegyek prózáinkban. Nyr. 106: 40—51; uő: Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában. MNy. 78: 136—45; uő: A szabad függő beszéd a századvég prózájában. MNy. 69: 407—18; uő: A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja. Nyr. 87: 203—16; Kertész Manó: Analógia a mondatyszerkezetben. NyF. 21: 52—3; H. Molnár Ilona: A drámai szerkezet nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében. Nyr. 89: 314—22; uő: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. NytudÉrt. 94.; uő: A *Dicsékszik, hogy* . . . mondatfajtról. Nyr. 98: 398—405. Murvai Olga: A szabad függő beszéd stílushahásának kérdéséhez. Nyr. 100: 289—96; uő: A szöveg kontextuális kapcsolatai. MNy. 75: 170—6; Nyomárkay István: Érzelmi árnyalattal színezett beszélést jelentő igék az összetett mondatokban. MNy. 69: 47—57; uő: Érzelemmel kombinált érzékelést, észlelést, gondolkodást jelentő igék az összetett mondatokban. MNy. 71: 318—25. Zolnai Gyula: Mondatászövődés. NyÉrt. 1926.

* Az első közleményt l. Nyr. 107: 219—32. (*A szerk.*)

szerző tollából eredt, hanem hallgatóinak az előadásokon készített jegyzeteiből lett „összegyűrva”. Mégpedig meglepően rövid idő alatt. Saussure 1913. február 22-én hunyt el s a Cours de Linguistique Générale már 1916 első hónapjaiban elhagyta a nyomdát (vö. SM 96). Tehát a két szerkesztő-kiadónak kevesebb, mint három esztendő elegendő volt ahhoz, hogy egyeztesse és összeolvassza a tekintélyes mennyiségű kéziratanyagot, s elvégezze a nyomdai kiállítással kapcsolatos feladatokat.

Bally és Sechehaye munkája lényegében a három saussure-i előadás — a CI, C II és C III — során készült jegyzetekre alapult, más forrásokra úgyszólván nem volt tekintettel. Persze még így is, a források viszonylag egynemű volta ellenére is egy kritikai kiadásnak szinte kibogozhatatlan feladatokat kellett megoldania. Gondoljuk csak el: A CLG úgy jött létre, hogy különböző években tartott három egyetemi kollégiumnak több, mint *féltucat* hallgató által jegyzetelt anyagát egyeztette össze *két* tudós. A végső szöveg kialakítása előtt a szerkesztők „közbülső” összesítésekre is vállalkoztak. Így pl. tudjuk, hogy Sechehaye már 1913 végére elkészítette C III, tehát az utolsó kollégium anyagának összesítését. Egyébként ez a C III szolgált a CLG legfontosabb alapjául, de általános felosztását a két kiadó-szerkesztő nem tartotta meg, pedig Saussure ezt a felosztást az előadás elején határozottan indokolta:

„November 4. Az előadás általános felosztása

1. A nyelvek
2. A langue
3. A nyelvezet képessége és gyakorlása az egyéneknél

E sorrend igazolása: nehéz a nyelvészet konkrét tárgyát meghatározni. A nyelvezet képességétől mindenek előtt el kell választani a *langue*-ot, a társadalmi terméket, a szemiológiai intézményt: itt van a nyelvészet tárgya. De a társadalmi termék a nyelvek nagy változatoságán keresztül manifesztálódik. Azzal kell kezdeni, ami adva van; a nyelvekkel, s azután kell bevonnai azt, ami univerzális: a *langue*-ot. S csak ezután foglalkozunk az egyének nyelvével” (SM 77).

Mint tudjuk, Bally és Sechehaye — Saussure szándékával ellentétben — fordított a sorrendet és a *langue*-ot helyezte a CLG elejére, ezzel az ismert kijelentéssel indokolva a változtatást: „kezdettől fogva a nyelv területére kell helyezkedni, és azt kell a nyelvezet minden más megnyilvánulása közül normaként tekinteni” (Bevezetés, 26). A dologban az az érdekes, hogy ez a megállapítás — mint a kritikai kiadás is mutatja — végső fokon igazolhatóan Saussure-től származik, csak hogy a CLG-ben ezen a helyen az eredeti kontextusából kiszakítva szerepel. A sorrend átalakításának eredményeként a könyv végére került A nyelvek című rész, az írás problémája meg a fonológia kivételével, amely viszont a bevezetéshez lett csatolva.

Egyébként C I szolgáltatta a harmadik rész (Diakrónikus nyelvészet) anyagának lényegét, valamint az ötödik részben található A rekonstrukciók című fejezet nyersanyagát. C II is széles körű felhasználást kapott, részint úgy mint kiegészítő forrás, részint pedig úgy mint a CLG egyes fontos fejezeteinek a fő forrása. Ilyen fejezetek: A nyelv belső és külső elemei; Azonosságok, realitások, értékek; A nyelv mechanizmusa stb.

A szerkesztő-kiadók munkájáról szólva Godel elmondja, hogy fő céljuk az volt, hogy a „nyersanyagból” ne menjen veszendőbe semmi, ami megőrzésre érdemesnek látszott. Ezért a fő szövegbe minduntalan máshonnan származó szakaszokat illesztettek be, ha úgy látták, hogy azok megvilágíthatják vagy kiegészíthetik a kérdéses gondolatmenetet. A párhuzamos szövegrészek közül esetenként vagy azt részesítették előnyben, amelyik a legrészletesebb volt, vagy azt, amelyik a legújabb, vagy pedig összeötvözték őket. Ezért — figyelmeztet Godel 1957-ben — néha nehéz a pontos forrás meghatározása.

„Még azokban a fejezetekben is, amelyek egész anyaga egyetlen forrásból származik, a sorrendi változtatások, elhagyások és kiegészítések módosították a kifejtés eredeti aspektusát. Amikor különböző források kombinációjára került sor, a felhasznált elemek esetenként kibogozhatatlanul összegubancolódtak” (SM 101).

2. Ma már abban az ideális helyzetben vagyunk, hogy mindezeket a problémákat kényelmes és megbízható módon ítéldhetjük meg az időközben megjelent kritikai kiadás segítségével. E páratlan munka elkészítője, Rudolf Engler a berni egyetem professzoraként élte és munkássága egy tekintélyes részét a Saussure-hagyaték gondozásának szentelte. A *Kratylos* című folyóiratban már 1959-ben foglalkozott a CLG kritikai kiadásának gondolatával, 1962-ben pedig hosszabb összefoglaló feldolgozást jelentetett meg a nyelvi jel önkényességének saussure-i elvével kapcsolatban (CFS 19: 5–66). A kritikai kiadás első kötetének két első része 1967-ben jelent meg, 1968-ban egy további rész követte. A második kötet első része 1974-ben került kiadásra. A munka eddig megjelent részeinek pontos könyvészeti adatai az alábbiak:

Ferdinand de Saussure: *Cours de linguistique générale*. Edition critique par Rudolf Engler. (Orro Harrassowitz: Wiesbaden.) 1. és 2. füzet, 1967.; 3. füzet 1968.; az első kötet összesen 1030 oldal; 2. kötet 1. füzet, 1974. 57 oldal.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az Engler által szerkesztett kritikai kiadás a Saussure-filológia legnagyobb vállalkozása, minden, a CLG szövegével (interpretációval, hitelességgel) kapcsolatos probléma megoldásának nélkülözhetetlen és legfontosabb eszköze. De nézzük meg közelebbről, miként épül fel, milyen forrásokra támaszkodik, miként mutatja be anyagát, s végezetül — de persze elsősorban — módosítja-e és mennyiben módosítja a CLG szövege alapján kialakult Saussure-képet ez a hatalmas vállalkozás, amelyet — lévén a CLG Engler által kiadott kritikai kiadásáról szó — a Saussure-filológiában CLG(E) formában rövidítenek, s ezt a rövidítést alkalmazzuk a továbbiak során mi is.

Az előszóban Engler leszögezi: a kritikai kiadás nem akar a CLG kritikája lenni, ez méltatlanság lenne Bally és Sechehaye csodálatos teljesítményével szemben. A kritikai kiadás csak azt akarja lehetővé tenni, hogy a CLG szövegét egybe lehessen vetni a forrásaival.

A munka áttekinthetősége érdekében Engler az anyagot hat oszlopra tagolva mutatja be oly módon, hogy a hat oszlop mindig két oldalt fog át. Az első oszlopban, a kettős oldal bal szélén a CLG 1916-os kiadású szövegének egy szegmentuma található (hogy mekkora egy szegmentum, arról alább szólunk). A második, harmadik, negyedik és ötödik oszlopban az alábbi forrásokból származó idézetek fordulnak elő (természetesen a CLG-nek az első oszlopban található szegmentumával kapcsolatban):

a) Az általános nyelvészeti előadásokon készült hallgatói jegyzetek (emlékezzünk vissza azokra a bizonyos R, D, C, J stb. betűkre, amelyek az egyes hallgatók nevét rövidítik);

b) Saussure három másik egyetemi előadásából származó kivonatok.

A hatodik oszlop Saussure személyes jegyzeteiből idéz, amennyiben azokban olyan megállapítás található, amely a CLG kérdéses szegmentumával kapcsolatba hozható.

Meg kell jegyeznünk, hogy a második, harmadik és negyedik oszlopban olyan források szerepelnek, amelyek a CLG két szerkesztője, Bally és Sechehaye előtt is ismertek voltak. Az ötödik és a hatodik oszlop anyagát azonban nem ismerhették, annak ellenére, hogy az ötödik oszlopban is — mint épp az imént mondtuk — előadásokon készült jegyzetanyag szerepel mint forrás. Hogy lehet ez? Hát Bally és Sechehaye nem dolgozott fel minden hallgatói jegyzetet? A megfejtés nagyon egyszerű: Az egyik hallgató, Emil Constantin — egyébként nagyon pontos és teljes — jegyzetei csak később kerültek elő, Godel fedezte fel őket, csak úgy, mint Saussure-nek a hatodik oszlopban szereplő saját

jegyzeteit. (Constantinnak a második előadáson készült jegyzeteit II C-vel, a harmadikon készültet pedig III C-vel jelöljük; ne tévesszük össze ezt a jelölésmódot az ismert C II és C III jellel; ezek, mint tudjuk, a szóbanforgó előadásokat jelölik.) A kritikai kiadás tehát túlmegegy az eredeti forrásokon, és a CLG egyes szegmentumait olyan forrásokkal is szembe-síti, amelyeket Bally és Sechehaye nem ismerhetett.

De nézzük most már, hogy mik is azok a szegmentumok. Technikai okokból, főleg a hivatkozások megkönnyítése céljából, Engler a CLG teljes szövegét szegmentumokra, szakaszokra osztotta. Összesen 3281 szegmentumot választott külön. Természetesen azonnal felvetődik a kérdés: mekkora egy szegmentum? Nos, a szegmentumok terjedelme igen változó. Lehet egyetlen szó is, és lehet több mondat is. A tipikus esetekre adunk egy-egy példát.

A kritikai kiadás így kezdődik (I. lap, bal szélső oszlop; a továbbiakban a CLG francia szövege helyett mindig a Bevezetés az általános nyelvészetbe megfelelő magyar szövegét idézzük):

¹BEVEZETÉS

²ELSŐ FEJEZET

³A nyelvi tényekkel foglalkozó tudomány — mielőtt felismerte volna, mi is az ő egyetlen tárgya — három egymást követő fázison ment keresztül.

Az első szegmentum tehát egyetlen szó, a második már egy többszavas cím, a harmadik pedig egy egész mondat. De szép számban találunk kétmondatos szegmentumokat is. Ugyancsak gyakori, hogy egy összetett mondat több szegmentumra bomlik, esetleg annyira, ahány tagmondatot tartalmaz. Kétségtelen azonban, hogy egy szegmentum a leggyakrabban egy mondat.

Mármost láttuk, hogy Engler az anyagot egy hatoszlopos rendszerben mutatja be, mikor is az első oszlop a vizsgált szövegnek van fenntartva, öt oszlop pedig a forrásoknak. Nos, nem szabad azt hinnünk, hogy minden szegmentum esetében mind az öt oszlop tartalmaz valamit, tehát hogy a CLG minden megállapításának egyformán öt különböző forrása van. Korántsem. Kétségtelen, hogy nagyon sok szegmentum öt különböző forrásban is megerősítést kap, de jócskán vannak olyanok, amelyek csak négy, mások csak három, ismét mások csak két forrásra mennek vissza. S nem ritka az olyan megállapítás, amelynek mindössze egyetlen forrása van. S ezután következik a minőségi ugrás: Mint látni fogjuk, a CLG jónéhány olyan megállapítást is tartalmaz, amelynek *egyetlen kimutatható forrása sincsen*, amely tehát a szerkesztő-kiadók „hozzájárulása” a saussure-i hagyatékhoz. Az alábbiakban mindezekre az esetekre hozunk néhány példát. Mivel technikai okokból egymás melletti oszlopokat, főleg hatot, nemigen vehetünk itt igénybe, azt, ami a CLG(E)-ben egymás mellett szerepel, mi mindig egymás alá fogjuk írni.

Nézzünk először egy olyan esetet, amikor a kérdéses szegmentumnak öt forrása van említve, tehát a hat oszlop közül egy sem üres. Példánk legyen az 1303-as szegmentum. Természetesen feltüntetjük az előfordulási helyet a CLG(E)-ben és a Bevezetésben, ezen felül megadjuk az oszlopjelzeteket is (D, S, II C, III C, N stb.), amelyek a forrás pontos helyét azonosítják. Tehát nézzük az 1303-as szegmentumot:

CLG(E) 175

Bevezetés 105

¹³⁰³„Igen kevés nyelvész gyanítja, hogy az időnek mint tényezőnek a közbelépése a nyelvtudományban sajátos nehézségeket teremt, és hogy ez tudományukat két, egymástól teljesen különböző út elé állítja.”

D 226

¹³⁰³„Csak kis számú nyelvész hiszi azt, hogy az idő sajátos nehézségek létrehozására alkalmas a nyelvészet számára, s még kevesebb van, aki egy fő elágazást lát itt, amely szerint az időben vagy az időn kívül lehet haladni.”

S 2.24

¹³⁰³„Az a tény, hogy az idő megváltoztatja a nyelvet és mindent, nagyon súlyos. Kevés nyelvész gondol arra, hogy ez fontos lehet; s kevés lát itt egy fontos elágazást.”

J 165

¹³⁰³„Csak kis számú nyelvész hiszi el, hogy az idő alkalmas sajátos nehézségeket teremteni a nyelvészet számára, és még kevesebben vannak, akik látják, hogy egy fő kereszteződésben vagyunk, ahonnan az időn kívül vagy az időben lehet előrehaladni.”

III C 326

¹³⁰³„Az a tény, hogy az idő közbelép, hogy módosítsa a nyelvet, nem tűnik azonnal jelentősnek vagy olyannak, amelynek fontos következményei vannak a nyelvészet feltételei számára. Kevés nyelvész hajlandó elhinni, hogy az idő kérdése sajátos kérdéseket teremt. Kevesen látnak itt egy fő elágazást, ahol az embernek fel kell tennie a maga számára a kérdést, hogy az időben maradjon-e vagy az időn kívül haladjon.

N 23. 6

¹³⁰³„Az a tény, hogy az idő közbelép, hogy megváltoztassa a nyelvet, ahogy közbelép, hogy megváltoztasson (módosítson) mindent, nem tűnik azonnal súlyos ténynek azon feltételek számára, amelyek közé a nyelvészet van helyezve. S hozzá kell tennem, csak nagyon kevés olyan nyelvészt látok, vagy egyet sem, aki hajlamos elhinni, hogy az idő kérdése a nyelvészet számára különleges feltételeket, különleges kérdéseket teremt, s aki hajlamos itt egy központi kérdést látni, és képes odáig eljutni, hogy a nyelvészetet két tudományra bontsa.”

Jóval szerényebb forrásanyagra tekinthet vissza a 2718-as szegmentum, ennek ugyanis csak két forrása van:

CLG(E) 409

Bevezetés 223

²⁷¹⁸„Az indoeurópai a prepozíciókat nem ismerte, a tőlük jelölt viszonyokat számos és nagy jelölő erővel bíró esetekkel fejezték ki.”

II R 57

²⁷¹⁸„Indoeurópai nyelveink kezdetén egyáltalán nem léteznek prepozíciók, hanem a viszonyokat különböző esetek jelölik, amelyek számosak és nagy jelölő erővel bírnak.”

G 1.156

²⁷¹⁸„A prepozíciók nem léteznek az indoeurópai nyelvek kezdetén. A viszonyokat esetek jelölik, amelyek nagy jelölő erővel bírnak.”

A 2829-es szegmentum pedig az a bizonyos határeset; egyetlen forrása van:

CLG(E) 430

Bevezetés 232

²⁸²⁹„A szubjektív analízis szempontjából a szuffixumoknak és a szótöveknek csak a szintagmatikus és asszociatív oppozíciók által van értelmük: egy szó két, egymással szemben álló részét, bármilyenek is, lehet a helyzettől függően hol képző elemnek, hol szótő elemnek ítélni, feltéve, hogy ezek egymással oppozícióba kerülhetnek.”

I R 2.76

²³²⁹ „Ez elvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy a nyelv mely pontig különbözteti meg a gyökereket a szuffixumoktól stb. Ezeknek a kifejezéseknek mindig nagyon relatív értéket kell adni. A szuffixumoknak és a gyökereknek csak az egymással szembeni oppozíciójuk, az egymásmellé helyezésük által van értékük: még a tisztán szubjektív analízis szempontjából is mindig lehetne képzőnek és gyökérnek nevezni a szó két egymással szembenálló részét, bármilyenek legyenek is azok.”

És most eljutottunk a CLG szövegének azokhoz a részeihez, amelyeknek egyetlen forrásuk sincs, s amelyek esetében Engler a második oszlopban az [éd.] rövidítést használja, tehát arra utal, hogy a kérdéses szegmentum a kiadók (éditeurs) betoldása. A dolog természetéből következik, hogy ezekkel, a forrással nem bíró, tehát sem a hallgatói jegyzetekben, sem Saussure saját jegyzeteiben, sem más dokumentumokban nem szereplő szegmentumokkal foglalkoztunk a legtöbbet, hisz ezek alapján adhatunk választ arra a — mégiscsak legfontosabb — kérdésre, hogy mennyire hűen tükrözi a CLG szövege Saussure saját gondolatait.

Ami a forrásokban ki nem mutatható betoldásokat illeti, azok jellege és természete igen változatos. A legtöbb esetben valóban betoldásokról van szó, mégpedig sok esetben magyarázó megjegyzések vagy példák betoldásáról az egyébként dokumentált, tehát forrásokkal bíró szöveg közé illesztve. Ritkábban teljes bekezdések maradnak forrás nélkül, tehát a kiadóknak tulajdoníthatók. Hosszabb, több bekezdésből álló szövegbeillesztés nemigen fordul elő; az egyetlen ilyen általunk ismert szövegrészt ismertetni fogjuk.

A betoldások gyakorisága is igen változó. Néha sűrűn követik egymást, s megyesik, hogy egy-egy bekezdésben a betoldások mennyisége megközelíti az ötven százalékot. Ez azonban nem tipikus. A legtöbbször egy-egy mondat betoldására kerül sor hosszabb autentikus szövegrészekben.

Nézzük először néhány olyan esetet, amikor a szövegbetoldások nagyobb számban vannak, s egy-egy bekezdésen belül mennyiségileg vetekszenek az autentikus szöveggel. Hogy a betoldások azonnal szembeötlők legyenek, a forrásokban kimutatott, tehát „hiteles” szövegrészeket egyszerű szedéssel, a betoldásokat viszont kiemelt (félkövér) szedéssel tüntetjük fel.

CLG(E) 38

Bevezetés 30

„Ez az elemzés nem törekszik teljességre: meg lehetne még különböztetni: a tiszta akusztikai érzékelést, ennek az érzékelésnek a lappangó hangképpel való azonosítását, a hangképzéssel járó izomműködés képét stb. Csak azokat az elemeket vettük figyelembe, amelyeket lényegeseknek ítéltünk: ábránk azonban lehetővé teszi, hogy egy csapásra megkülönböztessük a fizikai részeket (a hanghullámokat) a fiziológiaiaktól (a hangképzéstől és a hallástól) és pszichikaiaktól (a szóképektől és a fogalmaktól). Fontos ugyanis megjegyeznünk, hogy a szókép nem esik egybe magával a hanggal, és hogy pszichikai jellegű, ugyanazon a módon, mint a hozzá asszociált fogalom.”

CLG(E) 56—7

Bevezetés 37

„Kétségtelen, hogy ez a két tárgy szorosan kapcsolódik egymáshoz, és kölcsönösen feltételezi egymást; a nyelv szükséges ahhoz, hogy a beszéd érthető legyen és minden hatását kifejtse: ez utóbbi viszont szükséges ahhoz, hogy a nyelv létrejöheszen: történetileg mindig a beszéd ténny jár elől. Hogy jutna eszünkbe egy gondolatot egy szóképhez kapcsolni, ha nem bukkantunk volna rá először erre az asszociációra egy beszédaktusban? Másrészt anyanyelvünket úgy tanuljuk meg, hogy másokat hallunk; az anyanyelv csak számtalan tapasztalat útján jut el odáig, hogy agyunkban lerakódjék. Végül a beszéd fej-

leszti tovább a nyelvet; a mások hallgatása közben nyert benyomások módosítják nyelvi szokásainkat. Nyelv és beszéd között tehát kölcsönös függés van; az előbbi eszköz és egyúttal terméke az utóbbinak. Mindennek ellenére azonban a kettő teljesen különböző dolog.”

CLG(E) 245—46

Bevezetés 140

„Azonosságról beszélünk például két olyan, este 8 óra 45 perckor induló, Genf—Párizs között közlekedő expresszvonattal kapcsolatban, amelyek huszonnégyszáz órák időközrel futnak ki. A mi szemünkben ez ugyanaz az expressz, pedig talán a mozdonyuk, kocsijaik, személyzetük egészen más. Vagy ha egy utcát leromboltak, majd újraépítettek, azt mondjuk, hogy ez ugyanaz az utca, holott anyagában talán semmi sem maradt meg a régitől. Miért lehet egy utcát teljességgel újjáépíteni anélkül, hogy megszűnnék ugyanaz lenni? Azért, mert az az entitás, amelyet képez, nem kizárólag materiális jellegű: bizonyos feltételeken — például a más utcákhoz képest való fekvésen alapul — amelyekhez tényleges anyagának semmi köze sincs: hasonlóképpen az expresszvonatot indulási ideje, útvonala határozza meg, és általában mindazok a körülmények, amelyek más expresszekről megkülönböztetik: Valahányszor ugyanazok a feltételek realizálódnak, ugyanazokhoz az entitásokhoz jutunk. De azért ezek nem absztraktumok, hiszen egy utca vagy egy expresszvonat nem képzelhető el anyagi realizáción kívül.

Az előző esetekkel állítsunk szembe egy egészen eltérő esetet, egy ruhadarabot, amelyet elloptak tőlem, és amelyet megtalállok egy ószeres kirakatában. Itt egy materiális jellegű entitásról van szó, amely kizárólag holt szubsztanciában, szövetben, bélésben, díszítésben áll. Egy másik ruha, akármennyire hasonló is az első pillantásra, nem az enyém.”

CLG(E) 290—91

Bevezetés 161

„Azoknak a hangbeli és fogalmi különbségeknek az összessége tehát, amely a nyelvet teszi, az egybevetések két típusából ered; a párhuzamosságok hol asszociatívák, hol szintagmatikusak: mind a két típusba tartozó csoportok nagy számban vannak képviselve a nyelvben, amely éppen a hagyományos viszonyok összességével egyenlő, és ez irányítja működését.

Az első dolog, ami bennünket ebben a szervezetben meglep, a szintagmák kölcsönös függősége: a nyelvnek csaknem minden egysége függ vagy attól, ami a beszédláncolatban körülveszi, vagy azoktól az egymást követő részekről, amelyekből ő maga is áll.

Ennek bizonyítására elegendő a szóképzés. Egy olyan egység, mint *désireux*, két alegységre (*désir-eux*) bomlik: ezek azonban nem egymástól független részek, amelyek egyszerűen egymáshoz kapcsolódnak (*désir + eux*). Ez produktum, két egymástól kölcsönösen függő elemnek a kapcsolata, amelyeknek csak egy felsőbbrendű egységen belüli (*désir × eux*) kölcsönös tevékenységük által van értékük. A képző önmagában véve nem létezik: helyét a nyelvben csak az olyan hagyományos kifejezések sora adja meg, mint a *chaleur-eux*, *chanc-eux* stb. A *tő* szintén nem autonóm: a *roul-is*-ban a *roul* semmi a rákövetkező képző nélkül. Az egésznek a részei által van értéke, a részeknek viszont szintén csak az egészben elfoglalt helyük alapján, és ezért ugyanolyan fontos a résznek az egészhez való szintagmatikus viszonya, mint a részek egymás közötti viszonya.”

Nagyon sokszor azonban, mint említettük, a betoldás egyetlen mondatra vagy még kisebb terjedelmű megnyilatkozásra korlátozódik. Ezekben az esetekben az „idegen anyag” természetesen nem vegyül olyan feltűnő arányban a dokumentált szöveggel, mint a fentebbi példák esetében. Ime néhány egymondatos kiegészítés:

CLG(E) 58

Bevezetés 38

„Ezt azonban nem szabad majd összekeverni a tulajdonképpeni nyelvtudománynál, azzal, amelynek egyetlen tárgya a nyelv.”

CLG(E) 380

Bevezetés 207

„Egy eszperantistának teljes mértékben megvan a lehetősége arra, hogy egy megadott tőből új szavakat alkosson.”

CLG(E) 458

Bevezetés 249

„A természetes nyelvjárás fogalma tehát alapján összeférhetetlen a többé vagy kevésbé kiterjedt terület fogalmával.”

CLG(E) 515

Bevezetés 286

„a nyelvtudomány egyetlen igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva”.

Az ilyen rövid szövegkiegészítések számát nagyon könnyen szaporíthatnánk. De hátra vannak még a hosszabb szövegbetoldások, tehát azok, amelyek egész bekezdést tesznek ki. Ezekből is bemutatunk néhányat:

CLG(E) 116

Bevezetés 68

„Sok nyelvben azonban, többek között az indoeurópaiban, világosan elválik két gutturális artikuláció, egy palatális, az *f-h* képzési helye fölött, és egy másik, veláris, az *i* képzési helye fölött. Másutt viszont, például a franciában nem veszik figyelembe ezt a különbséget, és a *fül* a hátul képzett *k-t*, amilyen a *court-é*, azonosnak veszi az elől képzett *k-val*, amilyen a *qui* szóban található.”

CLG(E) 336

Bevezetés 185

„Az íon hangképző szervek semmiféle ellenszennvel nem viseltetnek az *a* kiejtése iránt, hiszen bizonyos esetekben megengedik. Tehát nem antropológiai alkalmatlanságról, hanem az artikulációs szokásokban való változásról van szó. Ugyanígy a latin, amely nem őrizte meg az intervokalikus *s-et* (*genesis → *generis*), kissé később újra bevezette (vö. *rissus → *risus*); ezek a változások nem a latin hangképző szerveknek valamiféle állandó diszpozíciójára mutatnak.”

CLG(E) 504

Bevezetés 281

„Ha egy nyelv kevés pontos és autentikus felvilágosítást nyújt az azt használó nép erkölceiről és intézményeiről, legalább arra alkalmas-e, hogy a gondolkozásmódját jellemezze annak a társadalmi csoportnak, amely beszéli? Eléggé általánosan elfogadott vélemény, hogy a nyelv egy nép pszichológiai karakterét tükrözi; ezzel a felfogással azonban egy igen súlyos ellenvetés áll szemben: egy nyelvi folyamatot nem okvetlenül pszichikai okok határoznak meg.”

Említettük, hogy több bekezdésből álló szövegbetoldás nemigen fordul elő. A tudomásom szerinti leghosszabb – két bekezdést átfogó – szerkesztői kiegészítés a nyelvföldrajz kérdéseit taglaló negyedik rész végén található. A CLG magyar fordításában ez a passzus a 259. oldalon kezdődik: „Ahhoz, hogy a nyelvek rokonságának a fokait . . . (és a 260. oldalon ér véget) . . . amint ezt az indoeurópai nyelvek mutatják”. Mivel forrás-alapja a CLG(E)-ben láthatólag nincs, az egészet a szerkesztőknek kell tulajdonítanunk. A teljes szakasz bemutatásától eltekintünk, de az olvasó könnyen megtalálhatja a Bevezetés megadott helyén.

Miután érzékeltettük, hogy Bally és Sechehaye milyen módon egészítette ki, illetve módosította a források által hitelesített saussure-i gondolatokat, fel kell vetnünk a kérdést: mennyiben módosították a kritikai kiadás eredményei a CLG szövege alapján kialakult hagyományos Saussure-képet és hogyan értékelhetjük Bally és Sechehaye munkáját szövegüknek a teljes forrásanyaggal való egybevetése után? Nos, alapvetően le

kell szögeznünk, hogy a kritikai kiadás semmiféle drámai változást nem eredményezett a saussure-i elméletre vonatkozó ismereteinkben. S ez közvetve elismerése a két szerkesztő-kiadó munkájának is. Szépen fejezi ki ezt Engler a kritikai kiadás előszavában, amikor kijelenti, hogy munkája voltaképpen tiszteletadás Bally és Sechehaye előtt. Godel előkészítő munkásságára célozva pedig megjegyzi, hogy a kritikai kiadás legalább annyira Godel teljesítménye, mint amennyire az övé.

Közelebb lépve Bally és Sechehaye betoldásaihoz megállapíthatjuk, hogy azok az esetek zömében egy-egy példára vagy megvilágító megjegyzésre korlátozódnak, vagy pedig a különböző forrásokból származó megállapítások zökkenőmentes összekötését célozzák. Gondoljunk az expresszsvonat példáját idéző fentebbi passzusra (CLG(E) 245 – 46; Bevezetés 140). Maga az expresszsvonat a forrásokban is említve van. A két szerkesztő mintegy konkretizálja és részletezi a példát, mozdonyról, kocsiról, személyzetről beszél, noha az utóbbiak már nem szerepelnek a forrásokban. Torzításra vagy hamisításra nem kerül sor, hisz a példa teljes egészében a saussure-i szándéknak megfelelően egészül ki. Ezután következik az ellopott ruhadarab példája, amelynek nincs alapja a forrásokban, de amely még mindig a saussure-i szándék keretei között marad.

Esetenként a betoldás túlmegy a példákon vagy az egyszerű szövegösszekötésen és amolyan elméleti összefoglalásban vagy általánosításban csúcsosodik ki. A szintagmák kölcsönös függő ségével foglalkozó idézett szakasz (CLG(E) 290 – 91; Bevezetés 161) végén ezt a – szerkesztőktől származó – megjegyzést olvashatjuk: „Az egésznek a részei által van értéke, a részeknek viszont szintén csak az egészben elfoglalt helyük alapján, s ezért ugyanolyan fontos a résznek az egészhez való szintagmatikus viszonya, mint a részek egymás közötti viszonya.” Nos, ennek a megállapításnak tökéletesen saussure-i csengése van, s pontosan megfelel a rendszerrel kapcsolatos saussure-i elképzelés szellemének. Számos hasonló megállapítást idézhetnénk a CLG más helyeiről, méghozzá olyan megállapításokat, amelyek a forrásokban igazolva vannak. De ennyire tisztán, ennyire kikristályosítva, szinte tankönyvbe kívánczoló módon Saussure sehohsem fogalmazta meg ezt a gondolatot. A legtöbb esetben, amikor Bally és Sechehaye valamilyen elvi általánosítást illesztett a forrásokból kihámozott szöveghez, az eredeti saussure-i gondolatot markánsabbá tették, „kihegyezték”, hogy ne mondjuk, abszolutizálták. Jól mutatja ezt a következő két példa:

A CLG elején – CLG(E) 58; Bevezetés 38 – ezt a fentebb idézett mondatot olvashatjuk: „Ezt azonban nem szabad majd összekeverni a tulajdonképpeni nyelvtudomány-nal, azzal, amelynek egyetlen tárgya a nyelv.” S menten ide kívánczódik a CLG sokat idézett befejező mondata (CLG(E) 515; Bevezetés 286): „... a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva.” Mármost egyik megállapításnak sincs alapja a forrásokban. Mivel tudjuk, hogy Saussure a *langue*-nak kitüntetett szerepet biztosított a nyelvi jelenségek között, el kell fogadnunk, hogy a két kijelentés lényegére nézve megegyezik a saussure-i elképzeléssel. De ebben a formában mindkét megállapítás nagyon végletes, főleg, ha arra gondolunk, hogy Saussure elismerte a beszéd nyelvészetének létjogosultságát is. Összefüggésében ugyanis az első megállapítás így jelenik meg:

„Szükség esetén a *nyelvtudomány* nevet a két diszciplína mindegyikére meg lehet tartani, és lehet beszélni a beszéd nyelvészetéről is. Ezt azonban nem szabad majd összekeverni a tulajdonképpeni nyelvtudománnyal, azzal, amelynek egyetlen tárgya a nyelv.” Nos, így, ebben az összefüggésben a szerkesztőktől származó második mondat talán túlmegy Saussure elgondolásain.

3. A kritikai kiadás második kötetének első egysége, tehát az egész sorozat negyedik füzeté nem a CLG szövegével kapcsolatos, hanem teljes egészében hozzáférhetővé

teszi Saussure kéziratos jegyzeteit, azokat, amelyeket Godel az SM-ben kivonatossan ismertetett.

E jegyzetek közül az N Phonologie jelzetűek dossziéja elveszett, de hét jegyzetnek fennmaradtak az A. Sechehaye által készített kivonatai. E kivonatokat Godel 1954-ben kiadta (CFS, 12. 49 – 54). A többi kéziratoss jegyzetet (jeleztük N 1.1-től N 24 f-ig terjed) Engler teljes egészében az olvasó elé tárja.

Mit mondhatunk ezekről a Saussure-kéziratokról? Tematikájuk és terjedelmük felettébb változó, meg a kidolgozottsági fokuk is, de általában valamennyit az jellemzi, hogy szerzőjük egyiket sem munkálta ki „végleges”, kiadásra kész formában. Találunk közöttük konferencia-anyagokat, könyvismertetés-tervezeteket, előadásvázlatokat, terminológiai javaslatokat stb. Mivel szeretnénk képet adni e jegyzetek természetéről, magyar fordításban közöljük az egyik tipikusan rövid kéziratot: N 4

[A fonetikai tény két korszakot tételez fel]

Hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a t é n y e k , amelyekkel a fonetika foglalkozik, „egy korszakban” vannak, vagy hogy nincs akadálya annak, hogy egy korszakban legyenek; s hogy az esetektől függően csak a m a g y a r á z a t u k teszi szükségessé vagy tanácsossá, hogy közbeléptessünk egy előző korszakot, következőképpen két korszak összességét. — Ez az egyik tipikus tévedése a mai nyelvészetnek, amely ellen rendszeres szempontból máshol vesszük fel a harcot. Itt annak kijelentésére korlátozzuk magunkat, hogy mielőtt valaki két korszakhoz fordulna, hogy m e g m a g y a r á z z o n egy fonetikai tény, azaz egy törvényre vezesse vissza, már (szabály szerint) két korszakra volt szükség, hogy létrehozza és lehetővé tegye számára, hogy létezzen és olyan tény legyen, amelyet a törvényekre vezetünk vissza” (CLG(E). IV. 15).

N 4 — mint láttuk — nyúlók farknyi jegyzet, noha a saussure-i elmélet szempontjából egy rendkívül fontos gondolatot fogalmaz meg, azt, hogy a fonetikai törvény két különböző korszakhoz tartozó adatot köt össze; a morfológiai törvény pedig két azonos korszakhoz tartozó adatot (ez utóbbi tétel ebben a jegyzetben nincsen benne, de tudjuk más forrásokból, lásd Saussure Godel által rekonstruált előadását a Godel által szerkesztett Geneva School Reader-ben, amely 1969-ben jelent meg, s olyan szöveggyűjtemény, amely a genfi iskola legrepresentatívabb írásait gyűjtötte egybe).

Természetesen vannak jóval terjedelmesebb és jelentősebb kéziratok is, pl. az N 10. Ez Whitney méltatása. A szerző amerikai felkérésre fogott hozzá Whitney halála után, de sohasem fejezte be. Egyes Saussure-kutatók — így pl. Koerner — Whitney-ben látják a tipikus saussure-i nyelvszemlélet — a nyelv társadalmi intézmény, konvencionális jelek rendszere stb. — fő forrását. Ez ebben a formában nyilvánvalóan téves (mert indokolatlanul mellőzni, vagy legalább is csökkenteni akarja Durkheim nagyon erős hatását), de a saussure-i szemlélet kialakulásának megértéséhez az N 4 szinte mellőzhetetlen dokumentum.

Jónéhány kézirat vázlat egy tervezett könyvhöz, amelyet Saussure a nyelv általános kérdéseiről akart írni (még jóval az egyetemen tartott általános nyelvészeti előadások előtt), amely azonban sohasem készült el.

A jegyzetek között kimagasló helyet foglal el Albert Sechehaye Programme et méthodes de la linguistique théorique (Az elméleti nyelvészet programja és módszerei) című, 1908-ban megjelent könyvének tervezett ismertetése. Ez is kiadatlan kézirat maradt jelzete N 21. Sorozatunk előző nyitó részében közöltük azt a kivonatot, amelyet Godel készített és közölt az SM-ben erről a jegyzetről. S ott azt ígértük, hogy e második részben bemutatjuk a Saussure-szöveg egy hosszabb részének magyar fordítását, amit most meg is teszünk. Ha olvasónk nem sajnálja a fáradságot és előkeresi az előző folytatást, akkor

alkalma nyílik arra, hogy egybevetesse a Godel-kivonatot a jegyzet alább következő részével:

N 21

„Minden olyan tanulmány, amely a nyelv alapjaira vonatkozik, ha azt egy következetes módszerre való törekvés kíséri, s egyidejűleg a nyelvek elmélyült ismerete, előre is nagy figyelmet érdemel, mivel csak (tekintélyes) egyéni töprengés eredménye lehet. — Nincs itt sem kigyúrt nagy út, amelynek itt vagy ott fel lehetne fedezni valamilyen elágazását, de még csak egy ösvény sem, amely megadná a követendő első irányt. Hol az indoeurópai nyelvészetben belül, hol e mozgalom mellett történtek bizonyos kísérletek, hogy számot adjanak azoknak a tárgyaknak a valódi természetéről, amelyeket a *szó*, a *szuffixum*, a *prefixum* (a mondat) neve alatt kezelnek — nemcsak független létüket ismerve el, hanem a lét minden attributumát, beleértve az idő általi módosulást is. Ha áttekintem ezeket a tanulmányokat Wilhelm von Humboldtól Hermann Paulig és a pszichológus Wundtig, akkor elmondható, hogy mindezek tele vannak olyan anyagokkal, amelyek az épület felépítésére szolgálhatnak, de egyetlen egy sem körvonalazta ennek az épületnek az alapjait. Néhány orosz nyelvész, nevezetesen Baudouin de Courtenay és Krusevszkij mindenkinél közelebb volt a nyelv egy elméleti szemléletéhez anélkül, hogy eltávolodott volna a tisztán nyelvészeti megfontolásoktól. Egyébként a nyugati tudósok általában nem ismerték őket. Az amerikai Whitney, akit tisztellek, sohasem mondott egyetlen szót sem ezekről a témákról, amely ne lett volna igaz; de a többiekhez hasonlóan ő sem gondolt arra, hogy a nyelvnek rendszerezésre van szüksége. Bármilyen rendszeres tanulmány olyan dolgot képez, amelyet újnak mernék nevezni, és amely közvetlenül egy igen független és igen hosszadalmas személyes erőfeszítést bizonyít, amely csak abban az esetben lehetséges, ha valaki a nyelvészeti ismereteket képes egy (valódi) filozófiai képességgel egyesíteni vagy inkább több — a nyelvészethez képest külsőleges — tudományágban való képzettséggel, amely hiányzott . . .-nek. Ha valaki pozitív módon akarja megcsinálni A nyelv pszichológiáját — én itt nem dönthetem el, hogy Sechehaye valóban ezt akarta-e csinálni —, akkor nagyon szükségesnek tűnik, hogy a nyelvészetet először azokkal a tudományokkal állítsuk szembe, amelyek a nyelvészetet tekintetbe vehetik; például nyelvészet és társadalomtudományok, nyelvészet és . . ., abból a célból, hogy kezdetől fogva tudjuk, hogy a maga részéről a pszichológia milyen mértékben van érintve. Ez kétszeresen szükségessé válik, ha valaki, mint Sechehaye teszi, a nyelvészetet úgy állítja be, mint az individuális vagy kollektív pszichológia egyszerű vagy tiszta elágazását. Ez esetben még határozottabban követelhetjük, hogy teljes világosságot kapjunk, hogy lássuk a közvetlen elágazást, anélkül, hogy bármilyen elválasztóvonal jönne közbe egy olyan (pontos) jelenség közt, mint a nyelv, és a pszichológiai jelenségek összessége között” (CLG(E). IV. 42–3).

Hely hiányában itt félbeszakítjuk az N 26-os jelzetű Saussure-kézirat bemutatását; a szerző hangvételébe és érvelési módjába az idézett hosszabb szakasz is bepillantást enged. A helyvel nem utolsósorban azért takarékoskodunk, mert még szeretnénk bemutatni egy nagyon érdekes Saussure-jegyzetet, nevezetesen az utolsót, amely az N 24 f. jelezetet viseli. A jegyzet egy jelentés vázlata, mégpedig „egy stilisztikai tanszék felállításáról”. Nyilván Saussure egyetemi kötelessége volt a tervezett tanszékkel kapcsolatban állást foglalni. Az is nagyon valószínű, hogy a tanszéket Ch. Bally számára akarták létrehozni, aki a század elejétől kezdve nemzetközileg is ismert és elismert kiadványok sorát jelentette meg a stilisztika kérdéseiről. Neve a jelentés vázlatában is szerepel. Azonban Saussure-nak ez a „beadványa” sokkal több, mint egy hivatalos irat az egyetem vezetősége számára, mert a stilisztikára vonatkozóan fontos elvi megállapításokat tartalmaz, ugyanakkor egy újabb oldalról közelíti és világítja meg nyelv és beszéd oly jól ismert ellentétét. Ezért talán nem lesz érdektelen, ha a jegyzet két legfontosabb szakaszát ismertetjük.

Saussure először is arra mutat rá, hogy a *stilisztika* kifejezés egyaránt több értelmű. „Íme néhány kiigazítás — mondja — amelyet el kell végeznünk, hogy lássuk, mit is jelent tulajdonképpen: 1. A *stilus* szó egy személy, egy egyed (egy egyedi folyamat) képzetét hívja elő. (A *stílus* maga az ember, stb.) Pedig éppen ellenkezőleg, a *stilisztika* (ahogy azt Bally művei illusztrálják) a nyelv kifejezési eszközeit olyan mértékben tanulmányozza, amilyen mértékben azokat a közös használat szentesíti; amilyen mértékben a társadalmi tény kategóriájába esnek, s ennek következtében az egyén felett vannak rögzítve. . . 2. A *stilus* szó olyasminek a képzetét hívja elő, ami irodalmi vagy legalább is ami frott. — Nos, a *stilisztika*, anélkül, hogy érdektelen lenne azzal szemben, ami frott, tárgyát mindenekelőtt annak megfigyelésében látja, ami beszélt, az élő nyelvek formáiban. . . 3. A *stilisztikának* nem célja a *stílus*. . . Nem normatív tudomány, amely szabályokat bocsát ki. Arra tart igényt (és joga van ehhez), hogy a *tiszta megfigyelés tudománya* legyen, jegyzékbe foglalja és osztályozza a tényeket” (CLG(E) IV. 51; franciául).

Ezután Saussure egy veszélyre figyelmeztet. Félő, hogy ha ez így van, akkor a *stilisztika* tanszékét el fogják vetni, mondván, hogy az egész egyszerűen nyelvészet. De mindjárt válaszol is az általa felvetett aggályra. Kétségtelenül nyelvészetről van szó. „Csakhogy ki merem jelenteni, hogy a nyelvészet nagyon tág. Nevezetesen két részt tartalmaz: egyet, amely a nyelvhez (a *langue*-hoz) áll közel, amely passzív lerakat, s egy másikat, amely a beszédhez (a *parole*-hoz) áll közel, amely aktív erő, s amely az igazi forrása azoknak a jelenségeknek, amelyek azután (lassanként) a nyelvezet másik felében figyelhetők meg. . .” (uo.) Majd így összegzi, hogy meggyőződése szerint miről is van szó: 1. nem arról, ami egyéni, hanem arról, amit a társadalmi használat szentesített; 2. nem szükségszerűen arról, ami frott, hanem elsősorban arról, ami beszélt; 3. a cél nem normatív és nem az, hogy a helyes kifejezés szabályait adjuk meg, hanem 4. a cél a megfigyelések általánosítása, hogy egy olyan elmélethez jussunk el, amely alkalmazható a nyelvre.” Saussure állandó törekvése egy kiegészítő nyelvelméletre ugyanúgy említést nyer ebben a voltaképp nem tudományos, hanem adminisztratív célzatú feljegyzésben, mint másik fontos gondolata, nevezetesen az, hogy a nyelv, a *langue*, társadalmi tény.

4. Engler kiadta a saussure-i terminológia szakszótárát is. A munka könyvészeti adatai ezek:

Lexique de la terminologie Saussurienne, 1968. Spectrum Éditeurs, Utrecht/Anvers, 57 oldal.

Mármost tudjuk, hogy az SM végén Godel is adott annotált jegyzéket a legfontosabb saussure-i szakkifejezésekről. Ezt sorozatunk első részében ismertettük. Így aztán felvetődik a kérdés, hogy miben különbözik Engler munkája (a Saussure-filológiában használatos rövidítése LTS) Godel jegyzékétől. Az alapvető különbség nem annyira a két terminológiai összeállítás terjedelmében áll fenn, noha Engler munkája kétségtelenül átfogóbb. Az alapvető eltérés abban van, hogy Engler gyűjtése már a kritikai kiadás tapasztalataira és eredményeire épül, míg Godel jegyzéke bizonyos mértékig ideiglenes jellegű.

Engler munkájában az egyes szócikkek kiadósabban vannak dokumentálva. S a vállalkozás technikailag is a kritikai kiadásra épül; ha például az annotáció a kritikai kiadás anyagából származik, akkor forrásmegjelölés céljára a CLG(E)-ben található szegmentum szolgál. (Ezekről a szegmentumokról, illetve a számozásukról korábban részletesen szóltunk.)

A Saussure-terminológia Engler által összeállított gyűjteménye (eltekintve Godel hevenyészettebb jegyzékétől) immár a harmadik szakkifejezés-lexikon a modern nyelvészet különböző irányzatai területéről. 1966-ban jelent meg Vachek szerkesztésében a prágai iskola, s még ugyanabban az évben Eric Hamp összeállításában az amerikai leíró

iskola glosszáriuma. Engler munkájához hasonlóan ezt a két kiadványt is a Nyelvészek Nemzetközi Állandó Bizottságának Terminológiai Albizottsága adta ki. Mindenesetre Vachek és Hamp összeállítása egy lényeges tekintetben különbözik Englerétől. Vachek is, meg Hamp is több szerző műveiből vett idézetekkel annotálta az egyes szakterminusokat, míg Engler — egyébként érthető módon — kizárólag Saussure megnyilatkozásait használta erre a célra. Nem arról van szó tehát, hogy a prágai és az amerikai iskola terminológiai szótára után a genfi iskola szótára is elkészült — az előbbi kettővel ellentétben az utóbbi csak egy tudós terminológiáját mutatja be. Persze, ha egyszer el is készülne a genfi iskola terminológiai szótára, annak gerincét a saussure-i szakkifejezések képeznék, de Bally és Sechehaye munkáiban — hogy csak őket említsük — még jónéhány olyan szakkifejezés-jellegű terminus fordul elő, amely megérdemelné a szótári feldolgozást.

Antal László

Szó- és szólásmagyarzatok

Pannonhalma. 1. A pannonhalmi kéziratár katalógusának készítésekor két olyan irat került elő, melyen a *Pannonhalma* elnevezés az eddig ismert legelső adatnál korábbi időből való. Ezek az adatok lehetővé teszik azt a feltételezést is, hogy a *Pannonhalma* nevet nem Kazinczy, hanem Guzmics Izidor bencés alkotta.

1.1. A dokumentumokat Szabó Flóris, pannonhalmi bencés, főkönyvtáros közölte először a *Vigilia* 46. évfolyamának 8. számában az 592–3 oldalakon (1981. aug.). 1981. november 1-jén a *Kisalföld* is foglalkozott ezzel a kérdéssel, a *Mióta nevezik Pannonhalmának?* című cikkben. Idézünk a dokumentumokból.

1.2. Részlet Guzmics leveléből, melyet bátyjához írt fogadalmas növendék korában: „Tisztelem, és kezeit csókolom édes Atyánknak is, el-várom őtet is veletek! Már másodikat harangoztak nálunk az ebédre, többet nem írhatok. Adjon Isten jó etyepetyét mindnyájunknak. Éljetek boldogságban, és szeressétek a' titeket szerető Izidort. *Pannon Halmán* Mindszent havának 23. napján 1809” („Guzmics ifjúságának emlékei” BK 127/I. 11).

1.3. Tizenegy évvel később kelt az a levél, melyet 1820. január 1-jén írt Thaisz András, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője és Trattner János Tamás, a kiadó. Íme a levél kézzel írt címe: „Nagy Tiszteletű, Tudós Guzmics Izidor Urnak, a Sz. Theologia Professorának s a' Tudományok barátjának *Pannonhalmán.*”

1.4. Kazinczy Ferenc Guzmicshoz írt levelének címe, 1823. december 20.: „Tiszteendő Guzmics Izidor Theológiai Professor Urnak Pest, Győr, *Pannonhalmán.*”

2. Szabó Flóris e dokumentumok alapján p u s z t á n azt a következtetést vonja le, hogy: „*Pannonhalma* nevének legrégebb előfordulása tehát jelenlegi ismereteink szerint 1809” (*Kisalföld* 1981. nov. 1.). Úgy gondoljuk, hogy ezen adatok fényében feltételezhető, hogy nem Kazinczy, hanem Guzmics Izidor alkotta a *Pannonhalma* nevet *Széphanom* mintájára, és nem Kazinczy írta le először a mai formájában. Ezt a feltevést erősítik a következő idézetek és az életrajzi adatok vázlatos egybevetése is.

2.1. „Tanuló korában nagy hatással voltak rá még Báróczi munkái, mint ezt maga [Guzmics] emlegeti Kazinczyhoz írt egyik levelében” (PRT. 6/B: 179). E műhöz egyébként Kazinczy írt bevezetőt.

2.2. Guzmics „... Pesten [1812–15 között]... végig olvasta a magyar szépirodalom összes kiválóbb termékeit” (PRT. 6/B: 180), és bizonyára már ekkor találkozott *Széphanom* nevével, mely a *Tövisék és virágok* címlapján is szerepel, s melyet mintául vett a *Pannonhalma* név végleges kialakításához.

2.3. „Különös figyelmet keltett föl Guzmicsnak: A nyelv hármias befolyása az ember emberiségébe, nemzetiségébe és hazafiúsításába cz. értekezése (Tud. Gyűjt. 1822. VIII. k.), a melynek megjelenéskor Kazinczy Ferencz egy magasztaló levéllel üdvözölte őt. E levél kiinduló pontja lett egy kilencz évig tartó levelezésnek s azon szoros ba-

rái viszonyoknak, melynek csak Kazinczy halála vetett véget” (i. m. 181). Korábbi levelezésükről (tudomásom szerint) nem kerültek elő adatok, s ha 1822 előtt valóban nem leveleztek egymással, úgy Kazinczy ekkor ismerkedhetett meg *Pannonhalma* névvel, feltehetően Guzmics leveléből. Erre utalhat a Rendtörténet azon közlése is, amelyet a FNESz. 498 is megjelöl az irodalomjegyzékben a *Pannonhalma* címszónál:

2.4. „Guzmics részben édesgető, részben ostromló szavakkal már évek óta folyton hívogatta Kazinczyt *Pannonhegyére*, melyet iránta való szeretete jeléül s *Széphalom* mintájára még Pesten létekor nevezett el *Pannonhalmá*-nak” (i. m. 182).

2.4.1. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az idézett szövegben nincsen jelölve az alanyváltás, tehát e forrás szerint Guzmics alkotta a *Pannonhalma* nevet, Kazinczy iránti szeretete jeléül, *Széphalom* mintájára, „még Pesten létekor”, tehát 1812–15 között.

2.4.2. Ez a közlés nincs ellentétben az 1809-ből származó *Pannon Halma* adattal. E kétszavas alak még csak átmeneti a később kikristályosodott formához vezető úton. A maival formailag is teljesen egyező változat 1920-ban szerepel először a Thaisz—Trattner-féle levél borítékján, nyilván a Guzmicstól megadott cím hatására.

2.4.3. Megfontolandó az is, hogy Kazinczy csak 1782–83 között tartózkodott huzamosabban Pesten, Guzmics pedig 1786-ban született! A „Pesten létekor” kitétel így csak Guzmicsra vonatkozhat. Nem elhanyagolható az sem, hogy a mintául szolgáló *Széphalom* név is csak 1793-ban keletkezett.

3. Végül tekintsük át vázlatosan a két szónak és azok alkotóinak „életrajzi” adatait, hogy következtetéseink helyességét ez által is ellenőrizhessük.

1782–83. Kazinczy pesti tartózkodása (2.4.3.)

1786. Guzmics Izidor Lászlónak születése; költő, műfordító, nyelvújító, az MTA tiszteleti tagja (2.4.3.)

1793. A *Széphalom* név első előfordulása (FNESz. 610); (2.4.3.)

1801. Kazinczy szabadul a fogságból

1805. Guzmics a bencés rendbe lép

1809. a *Pannon Halma* elnevezés első előfordulása Guzmics levelében (1.2; 2; 2.4.2.)

1811. *Széphalom* a Tövisek és virágok címlapján, kiadási helyként (2.2; 2.4; 2.4.1; 2.4.3.)

1812–15. Guzmics Pesten tanul, olvasmányjaiban találkozik *Széphalom* névvel, és megalkotja a *Pannonhalma* szót (2.1; 2.2; 2.4; 2.4.1; 2.4.3.)

1813 körül olvassa Báróczy munkáit (2.1; 2.2; 2.4.2.)

1815–32. Guzmics tanár (Pannonhalmán); (2.3; 2.4.)

1820. a *Pannonhalma* változat első előfordulása (Thaisz—Trattner); (1.3; 2.4.2.)

1822 körül Kazinczy magasztaló levele Guzmicshoz, és levelezésük megindulása (2.3.)

1823. dec. 20. *Pannonhalma* Kazinczy címzésében (1.4; 2.3.)

1831 tavasza, Kazinczy látogatása Pannonhalmán (2. 4.)

1831. aug. 22. Kazinczy halála (2.3.)

4. A jelenben rendelkezésünkre álló adatok szerint tehát a *Pannonhalma* név Guzmics Izidor bencéstől származik, 1809-ből még *Pannon Halma* alakban, melyet 1812 és 1815 között *Széphalom* mintájára *Pannonhalmára* változtat. Ez a forma 1920-ban már Thaisz András és Trattner János Tamás Guzmicshoz írt levelének címzésében is szerepel. Remélhetjük talán, hogy a FNESz. 498 adatait a következő kiadásban helyesbítik.

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Budapest, 1982. Akad. K., 409 oldal

1. Lassan közhelyé válik az a megállapítás, hogy napjaink magyar etimológiai kutatásában „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” alapvető jelentőségű. A közhely jelleg nem változtat az értékelés igazságán; lehetetlen erről nem beszélni, amikor éppen a TESz. egyik fő munkatársának egyéni teljesítményéről van szó. Farkas Vilmos a TESz. megalkotása során többek között éppen a latin eredetű címszavak kidolgozásának a feladatát vállalta, így nem érdektelen rámutatni arra, hogy szerzőnk a munkaközösség tagjaként, a kollektívába beilleszkedve az egyes címszavak kidolgozásakor más normákhoz igazodott, mint könyvében. Munkája bevezető, elméleti részében a szerző részletesen szól arról, hogy miben tér el a TESz.-től. A szócikkek formális felépítésének különbségei (pl. az alakváltozatok közlési módja) kevésbé érdekesek, figyelemre méltó azonban Farkasnak az a megállapítása, hogy „a TESz. . . a latin elemek szempontjából kiindulópontnak tekinthető”, szemben más rétegekkel, ahol „befejező mozzanat” (8.). A TESz.-nek nem lehetett a feladata, hogy latin jövevényszavaink között különféle kategóriákat állítson fel, Farkas meggyőződése szerint azonban nyelvünk görög eredetű latin jövevényszavai sajátos csoportot alkotnak (9), a most ismertetett „monográfia ilyen szempontból egy Latin jövevényszavaink-féle teljesebb szintézis egyik kötetének tekinthető” (10).

2. A szerző csak azokkal a görögből kimutatható szavakkal foglalkozik könyvében, amelyek a magyarba a latinból kerültek, folyamatos továbbélésük és jelentéstani azonosságuk többé-kevésbé igazolható, nem címszó azonban az ilyen elem, ha átadója valamely harmadik nyelv. Az elvből kifolyólag kimaradtak a mesterségesen alkotott műszavak, a szerző tehát nem foglalkozik azokkal a görög-latin elemekkel, amelyeknek a megalkotója ismeretes (pl. *barometer*, lat. *barometrum*; *biológus*, *mikroba* — vö. TESz.), de a *mikroszkóp*, lat *microscopium* is kimarad, mivel ez a görög elemekből szerkesztett szó kétségtelenül nincs meg a görögben. Ez az oka annak, hogy a *geográfia*, *geográfus*, *geometria* mellett nem címszó a *geológia*. A nemzetközi görög-latin műszavak etimológiájának a kérdése bizony nem is kissé bonyolult: mennyiben sorolhatók a könyv tematikájába, vagy szerencsésebb-e kihagyni őket és a javasolt teljesebb szintézis külön részeként foglalkozni velük, hiszen igen nagy a számuk. Elvi alapvetésének megfelelően Farkas mint „koholt görög elemeket” kihagyta őket, de a csak kikövetkeztetett („csillagos”) etimonnal rendelkező műszavak közül mégis címszó lett pl. az *anatómia* és az *antropológia*. Többilyent találhatunk a 19. század második feléből jelentkező harmadik kronológiai réteg tagjainak felsorolásában is (pl. *hipnózis*, *makrokozmosz*).

A könyvben önálló szócikkekben tárgyalt elemek mennyisége (kb. 800 szó) nem hagy kétséget Farkas etimológiai koncepciójának jogosságáról, legföljebb az lehet kérdéses, hogy a nem görög eredetű, de a görögön és a latinon keresztül nyelvünkbe került bibliai, főleg sémi elemek (pl. *alfa*, *alleluja*, *ámen*, *farizeus*, *gyehenna*, *messiás*, *rabbi*) tár-

gyalása indokolt-e. Ha Farkas szigorúan ragaszkodik a közvetlen átvétel kritériumához (könyvből nem egy esetben a francia vagy német közvetítés miatt marad ki a görög-latin szó), vajon nem kellene-e ezt az elvet deszcendens irányban is érvényesíteni. Félreértés ne essék: etimológiában a szerző gondosan különbséget tesz a belső görög eredetű („Végső forrása a gör. . . .”) és a görögben is más nyelvből való („Forrása a gör. . . .”) szavak között.

A közvetlenül a latinból történt átvételhez és a szóban forgó elem folyamatos továbbéléséhez mint perdöntő kritériumokhoz való ragaszkodás voltak azok az indíciómok, amelyek alapján valamely elemet a szerző címszóként tárgyal. Talán a megtörténnél is jobban figyelembe lehetett volna azonban venni, hogy jórészt műveltségyszavakról van szó, és itt a többszörös, több nyelvből való ismételt átvétel igen gyakori. Jól tudja ezt a szerző, bemutatja a különféle típusokat, az egyes rétegek elkülönítésének kérdéseit, egyes evvel kapcsolatos hang- és alaktani problémákra is kitér, mégis az egyes szócikkekben a várhatónál kevesebb nyoma van annak, amit elvi bevezetőjében mond. Csak elvétve találunk olyan utalásokat, hogy a francia eredetű *gyémánt* végső soron azonos elem, mint a R. *adamás*, ami a magyarba közvetlenül a latinból került (az *adamás* szócikkében).

A szerzőnek joga van arra, hogy a latinhoz közelebb álló változatot tegye meg címszónak (pl. *apotéka* és nem *patika*, de ez utóbbit megmagyarázza); kissé zavaróan, olykor félrevezetően hat azonban, ha az ilyen régies alak szócikkében a ma élőről — ha ezt kétségkívül valamelyik nyugateurópai nyelv közvetítette — nem esik említés, és legfeljebb mint értelmezés szerepel: R. *arsenikum*, de nincs *arzén*, R. *automaton*, de nincs *automata*, R. *parasitus* de nincs *parazita*. Nézetem szerint szerencsésebb megoldás lett volna, ha a szócikkben ezek is képviselve lennének, természetesen megjegyezve, hogy nem közvetlenül a latinból, hanem a németből, franciából stb. valók és visszalatinosítással is alakulhattak. Ez még nem is került volna komolyabb ellentétbe a szerző rendszerével, hiszen a címszó idegen nyelvi megfelelői közül egyes orosz és román alakokat külön is kiemel, ha azok közvetlenül a görögökből (általában a bizánciból) származnak (pl. az *autonómia* szócikkében román R. *aftonomie*, a *barbár* szócikkében orosz R. *барабар*). A fentiek értelmében hiányolom, hogy a R. *emplastrum* szócikkében a *flastrom*, a R. *elektuarium* szócikkében a *liktárium* nincs említve; ez utóbbi feltehetően nem is külön átvétel, hanem belső magyar fejlemény, mint ahogyan biztosan az a *lombik* a R. *alembikon*-ból (az *alembikon* szócikkében még alakváltozatként sem található).

3. Farkas Vilmos számára a magyar szókészlet görög eredetű latin elemeinek vizsgálata az elsődleges nyelvészeti érdek mellett művelődéstörténeti jelentőségű is, hiszen ezeknek a jobbra műveltségyszavaknak (egyben nemzetközi szavaknak) a nyelvünkben való megjelenése és elterjedése egyben jó mutatója annak is, hogy a magyarság kultúrája hogyan integrálódott az európaiba. „Az európai horizont megrajzolásában” (8) Farkasnak több megoldási módja is van. Elsősorban az, hogy megvizsgálja, a címszó mely európai nyelvekből mutatható ki, de távolról sem elégszik meg ennyivel, hanem nagy gondot fordít az érintett elem magyarban való minél korábbi megjelenésének a dokumentálására. A TESz. érthetően korlátozott forrásanyagán jócskán túlmenő adatgyűjtést végzett, és meglehetősen nagyszámú szó esetében több századdal korábbról tudja bizonyítani a magyarban való meglétét. Csak mutatóba: *angária* TESz.: a 18. sz. eleje ~ Farkas: 1595; *aula* TESz.: 1848 ~ Farkas: 1653; *bazilika* 1831 ~ 1604; *klérus* 1791 ~ 1560 k.; *poétika* 1801 ~ 1653. (Az új első elfordulások jegyzékét a 23–26. lapokon találjuk.)

Szerencsés gondolata volt a szerzőnek, hogy a tárgyalt jövevényszavak között a magyarban való megjelenésük dátuma alapján kronológiai csoportokat választott szét. Teljes mértékben egyetérték vele, hogy ezek közül különös jelentősége van az elsőnek, és

teljesen indokolt, hogy a korszakhatárt 1770 tájára teszi: ez az időpont a magyar művelődés történetében valóban fordulót jelent. Bessenyeinek és társainak a fellépése az addigi túlnyomóan latinos műveltségesszéményel szemben a magyarság szemét a korabeli nyugat-európai kultúrára, tehát e nyelvekre is ráirányította. Következésképpen: eddig az időpontig — ha formai kizáró ok nem jelentkezik — általában a latinból való közvetlen átvétel a legvalószínűbb, illetve, ahogy a szerző írja: „Egy korábbi (eredetibb) rétegbe valók rendszerint (és kizárólag) közvetlen kölcsönzések a latinból; megfordítva: a közvetlenül a latinból való kölcsönzések rendszerint régebbiről adatolhatók” (10). Kevésbé értek egyet a további tagolással: Farkas egy 1770—1835 közötti és egy harmadik, még későbbi réteggel számol. A második réteget az különbözteti meg az elsőtől, hogy ez a többszörös átvétel klasszikus kora, a közvetlen latin jövevény mellett megtalálható ugyanazon elem elsősorban német közvetítésű párja is. Ez kétségtelenül így van, de maga a jelenség nem köthető szorosabb korszakhoz, pontosabban: egy régebbi közvetlen latin elemnek újabb, más nyelv által közvetített párja a 18. század végétől számos elemnél kimutatható: R. *achates* 1604 ~ *achát* 1784 < ném.; R. *atomus* Apáczai 1653 ~ *atom* 1808 < ném.; R. *asfaltum* 1577 ~ *aszfalt* 1876 < ném. (További példákat l. 13 kk.) Nézetem szerint a szerző nem indokolja meg kellőképpen a második korszak felső határát (1835), hiszen a kritériumként szolgáló jelenség a harmadik szakaszban is előfordul.

Nem következetes a három korszak szóanyagának bemutatása sem: míg az első kettő együtt, részletes kidolgozásban található, addig a harmadiké — ez, úgy tűnik, a 19. század végéig terjed — külön szerepel és szinte csak szójegyzékszerű. Ez a harmadik szakasz éppen a szerző ismertett etimológiai felfogása szerint erősen problematikus, nagyon sok esetben kevéssé valószínű, hogy a késői átvétel közvetlenül a latinból történt; maga a latinos alak ezekben az esetekben aligha perdöntő, hiszen a gyakori és már korábbról ismert visszalatinosítás kézenfekvő. Az itt felsorolt elemek száma, főleg a különféle műszóké, a Farkas által feldolgozott forrásokból akár még továbbiakkal is növelhető lenne.

A tárgyalt szókészleti elemnek a hazai latinságban való megléte az európai műveltséggel való lépéstartás mellett szól, a közvetlenül a latinból való átvételnek valóban fontos indíciuma, különösen akkor, ha ez a régebbi latin szótárakban (Cal., MA., PP.) jóval a magyar adatok előtt megtalálható (pl. az *amfiteátrum* magyar szóként csak 1790-től mutatható ki, de megvan már Calepinusnál, Páris Pápainál). Ilyen esetekben a hazai latinságra való hivatkozás nagyon is helyénvaló. A hazai latin szótárakban való előfordulásnak már távolról sincs ekkora jelentősége, ha a magyar adat közel egykorú, vagy éppen korábbi (pl. *baziliszkus* a magyarban már 1372 után, latin szóként csak Calepinustól), de nem érdektelen a párhuzamosság még így sem. A 18. század utolsó harmadában vagy még későbbben jelentkezőknél (pl. *analitika*, *biográfia*, *botanika*) a Márton József által 1818-ban kiadott *Lexicon trilingve* latin anyagában való szereplés pedig éppen a magyar használat visszahatása lehet; maga a latinos alakú magyar szó talán nem is közvetlenül a latinból való. Ilyen véleményt találunk a bevezetőben a könyv elején (20); nem nagyon indokolt, hogy egyáltalán címszavak lettek. A hazai latin szótárakban való előfordulás eltérő jelentőségéről nem ártott volna szólni a bevezető részben.

4. Farkas Vilmos könyve etimológiai szótár, szorosabban görög elemek etimológiai szótára. A szerző koncepciójának kialakításában ez következetesen érvényesült, a pontos görög etimon megállapítására a szerző nem kis erőfeszítést tett. Ebbeli munkája annál is inkább méltánylást érdemel, mert az etimológiai szótárak a nemzetközi műveltségyszavak esetében általában megelégednek annak a közlésével, hogy görög elemeletről van szó. Nem így Farkas. Ha a szó a görögben is jövevény, ennek megadja a vándorlási útját (pl. *járáó*, *héber*), a végső forrásában belső eredetűnek tekinthető elemeknél pedig egy görög

etimológiai szótár feladatát is vállalja avval, hogy alaktani, szóalkotási, sőt jelentéstani kérdésekre is kitér. Farkas ez irányú teljesítménye több mint figyelemre méltó, különösen napjainkban, amikor a klasszikus ókor iránti érdeklődés fokozódása nem jár együtt az ógörög nyelv tudásával. Külön is szeretném megemlíteni, hogy a szerző nagy gondot fordít a görög megnevezés belső motivációjának bemutatására; ez sok tanulsággal jár az általános jelentéstan szempontjából, ideértve a művelődéstörténeti vonatkozásokat is. Szemmel látható, hogy könyve megírásakor a szerzőt elsősorban a görög szó érdekelte, beleértve ebbe létrejöttének mikéntjét, európai elterjedését stb.; kár, hogy a magyar szó története (a hangalak, az alakváltozatok, a jelentések alakulása) már távolról sem nyíre kidolgozott.

5. Farkas Vilmos könyve hasznosan gazdagítja etimológiai irodalmunkat. A benne szereplő címszavak mennyisége tekintélyes, a szó teljes értelmében vett etimológia megadásával, az európai háttér megrajzolásával fontos feladatot teljesít. Ha itt-ott vitám van a szerzővel, ez főként módszertani és felfogásbeli különbségektől fakad, de nem érinti a könyv érdemi részét, amely a vállalt feladatnak messzemenően eleget tesz.

Bakos Ferenc

Georg Heller: Comitatus Zempliniensis München, 1981. 238 lap + térkép. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Herausgegeben von Gerhard Ganschow. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 13.)

Az 1970-es évek elején két müncheni tudományos kutató, Georg Heller nyelvész és Karl Nehring történész nagyigényű vállalkozásba fogott. Elhatározták, hogy a különféle forrásokból (oklevélkiadványok, térképek, levéltárak stb.) vármegyénként összegyűjtik és adattárba rendezve közzéadják az 1918 előtti Magyarország helységneveit. Effajta kézikönyv nemcsak a nyelvészek és történészek számára jelent értékes munkaeszközt, hanem a geográfusok, etnográfusok, archeológusok stb. számára is. Lehetővé teszi ugyanis számukra, hogy a Kárpát-medence régi helységneveit lokalizálják, fényt derítsenek a helységnevek típusaira és azok kronológiájára, nyomon kövessék az ugyanazt a települést jelölő, de esetleg más-más nyelvből származó helységnevek életét stb. Az első kötet, a Comitatus Sirmiensis 1973-ban látott napvilágot a szerzőpáros közös munkájaként. Ezt követően a két szerző felosztotta egymás között a vármegyéket, és mindegyikük önállóan állította össze az egyes kötetek anyagát. Jó ütemben halad azóta is a közzététel. K. Nehring munkája a Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis (1974.), Comitatus Barsiensis (1975.), Comitatus Arvensis (1976.), Comitatus Abaujvariensis et Tornensis (1977.), Comitatus Hontensis (1978.), Comitatus Gemeriensis (1981.). G. Heller a szerzője a Comitatus Poseganensis (1975.), Comitatus Verocensis (1976.), Comitatus Varasdiensis (1977.), Comitatus Crisiensis (1978.), Comitatus Zagrabiensis I–II (1980.) köteteknek és a sorozat tizenharmadik sorszámát viselő, most megbeszélésre kerülő Comitatus Zempliniensis (a továbbiakban: ComZempl.) kötetnek.

Zemplén vármegye északi része a trianoni béke óta Csehszlovákiához, közelebb-ről Kelet-Szlovákiához tartozik. Ennek a területnek a helységneveit a ComZempl. az 1972. évi állapotnak megfelelő szlovák névalakok alatt mutatja be. A vármegyének Magyarország maradt déli része az 1950-ben végrehajtott megyerendezés óta Borsod-Abaúj-Zemplén megyének alkotja a keleti részét. E terület helységneveit a ComZempl. az 1980. évi állapotot tükröző névalakok alatt szerepelteti.

A ComZempl. számára feldolgozott források száma 51. E számban természetesen a sokkötetes oklevéltárak, magas évfolyamszámú folyóiratok stb. is csupán 1–1 értéket képviselnek. Olyan új kiadványt is megtalálhatunk a forrásjegyzékben, mint például Magyarország földrajzinév-tára II: Borsod-Abaúj-Zemplén megye (Bp., 1980.). Éppen ez tette lehetővé a szerző számára, hogy a Magyarország történeti földrajzának legjobb régi ismerője, Csánki Dezső által még lokalizálatlanul hagyott helységnevek közül többet is lokalizálni tudjon. *Csenké*-ről Csánki (1: 512) csupán azt állapította meg, hogy „Valahol Tokaj vidékén feküdt, úgy látszik Zalkod m.”. A ComZempl. nyomán Zalkodtól északra rá is bukkanhatunk *Csenké*-re egy határrész nevéként. — *Darnó* helyéről Csánki (1: 346) annyit tudott, hogy „Szirmay és Rupp szerint Tolesva és Olaszi közt feküdt, a Boldogasszonyról nevezett praemontrei prépostsággal”. A ComZempl. segítségével Sárospatak és Komlóska között megtalálhatjuk a *Darnó-hegy*-et.

A mondottakból kiviláglik, hogy a történelmi Zemplén vármegye helységneveinek minden kutatója haszonnal forgathatja a ComZempl.-et. Hálával tartozunk G. Hellernek áldozatos munkájáért. Őszinten kívánjuk az illusztris szerzőnek, aki 1983-ban tölti be hatvanadik életévét, hogy jó egészségben, sikeresen végezhesse el a szerzőtársával közösen vállalt feladatát, a teljes történelmi Magyarország helységneveinek adattárszerű feldolgozását.

Kiss Lajos

Peregrinuslevelek 1711—1750. Külföldön tanuló diákok levelei [Teleki Sándornak. Szeged, 1980. — Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 6. 473 oldal

Ez a szegedi JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének diák-munkaközössége által közzétett kötet rendkívül értékes anyagot tár fel a XVIII. század történelmi, irodalmi és nyelvi viszonyainak megismeréséhez. A közzétett levelek olyan beszámolók, tudósítások, amelyek friss információik révén biztosították a híráramlást Európa nyugati országai és Erdély között. Ez a híryanag rendszerint két forrásból ered: egyrészt a főleg angol és francia nyelvű újságokból, másrészt a személyes, titokban szerzett értesülésekből. Ezek közül történeti szempontból kiemelendők a nagyobb hadjáratokról szóló hírek, a királyi udvarok életének bemutatása, uralkodói látogatások, házasságkötések, és persze hát politikai kuriózumok, pletykák is. Figyelmet érdemel az a tény, hogy az erdélyi diákok legtöbbje gazdasági kérdésekben nem nagyon tájékozott.

A magyar iskolák — főleg az enyedi kollégium — és a külföldi egyetemek kapcsolatának történetét sok új adalékkal gazdagítja ez a kötet. Az is igen figyelemre méltó, hogy ezek a nyugaton tanuló diákok mindig számon tartják, merre járnak, hol tanulnak társaik. Szintén történeti, főleg nyelv-, illetőleg szótörténeti vonatkozásban fontosak bizonyos könyvek megjelenéséről szóló híradások és főleg az egyes tudományágakkal kapcsolatos (például orvostörténeti, technikatörténeti, növénytan) beszámolók. Nyugaton tanuló diákjaink megismerkedtek a különböző filozófiai áramlatokkal is. Az erre vonatkozó adatok meglehetősen töredékesek és alkalmiak, elég felszínes ismereteket sejtetnek. Ezzel kapcsolatban persze arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ezek az adatok főleg a címzett patrónus igényei által meghatározott, a jórészt szinte megrendelt levelek „fecsegő” részeiből valók.

Nyelvi és stilisztikai vonatkozásban ezek a levelek — szemléletes szóképekkel, találó szólásaikkal, igényesen fogalmazott soraikkal — elgyönyörködtetik a mai olvasót is a régi nyelv ízességével.

A kötet három főrészből áll: az első, nagyobb részben 11 szerző kapott egy-egy fejezetet, a másodikban olyan diákok, akiktől ötnel kevesebb levél maradt ránk, a harmadikban a professzorok. — A legtöbb idézett levél (32) ifj. Pápai Páriz Ferenctől való; 1711 és 1726 között írta őket. Ajtai Andrásról (1713–1717) hat, Déési Sigmondtól és Remethei Jánostól (1714–1717) nyolc, Kibédi Andrásról (1715–1717) tíz, Felfalusi Mihálytól (1715–1720) tizenkettő, Enyedi Istvántól (1716–1721) huszonkettő, Csernátóni Gajdo Dánieltől (1720–1725) nyolc, Nánási Andrásról (1720–1728) hat, Szilágyi Sámuelről (1722–1732) tizenhöz, Vajna Miklósról (1723–1724) hat, Székelyhídi N. Mihálytól (1729–1741) hat levelet találunk a gyűjteményben. — Időrendben vannak közölve (1713–1750) azoknak a diákoknak a levelei, akiktől ötnel kevesebb levél maradt ránk, továbbá a professzorok (1711–1721) levelei is.

A kötet összesen 196 levéllel gazdagítja a XVIII. sz. első felének nyelvi és művelődéstörténeti vonatkozásban forrásaink anyagát. A kiadvány egy szemináriumi csoportból kінőtt diákmunkaközösség közel négy évi együttműködésének és nem könnyű munkájának eredménye. E munkaközösségnek természetesen szakemberek is segítségére voltak, de a munka zömét diákok végezték, és ezzel több tudományág számára igen értékes forrásanyagot tártak fel a XVIII. sz. első felének diákéletéből is.

Befejezésül meg kell még említenem a kötethez csatolt fotokópiákat és a Kolozsváron 1933-ban megjelent „Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése” című kiadvány (szerk. Dr. Nagy Géza) hasonmás kiadását.

A JATE most bemutatott kiadványa egy sorozat 6. kötete (mint fent is jeleztem). Már az Élet és Irodalomban (1982. január 22.) is jelent meg róla ismertetés Péter László tollából, aki egyébként szaktanácsadóként is közreműködött, s reméljük, hogy a kiadvány számos szakterületen elsőrendű forrásként fogják használni.

Papp László

Dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Dr. Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1981. 470 oldal

„Teljes hát a boltozat. A kutatás és megismerés tudományos szintézisének megbízható mennyezete feszül a moldvai csángó népi élet fölé” — jelenti be Beke György a jól ismert tudóshármas új kötetének megjelenését, utalva arra a több évtizedes munkára, melynek eredményeképpen előbb folkloristák és nyelvészek, most pedig néprajzosok adták át a nyilvánosságnak a moldvai csángóság életére vonatkozó értékes anyagukat (Utunk, 1981. nov. 27.).

E kötet tartalma majdnem harminc éve készen várja a megformálást és megjelenést. A román tudományosság legfelső fóruma, az Akadémia kutatótervébe iktatta a kevésbé ismert moldvai etnikai csoport néprajzi vizsgálatát. Ennek értelmében indult Kós Károly 1949-ben egy tájékoztató gyűjtésre az 1930-as hivatalos népszámlálás szerint magyar nyelvűként feltüntetett moldvai falucsoportokba. A kutatómunka gerincét azonban az a kiszállás és gyűjtőmunka képezi, melyet a három tudós 1953 nyarán önként csatlakozó gyűjtőkől és főiskolai hallgatókból egész kis expedícióvá szélesített. Mint Kós Károly bevezetése közli: a 17 Szeret menti és 8 távolabbi csángó kutatóponton végzett munka eredménye 700 lapnyi szöveges feljegyzés, mintegy 1000 perspektivikus, szerkezeti, készlet- és helyszínrajz, vázlat és akvarell s majdnem 600 fénykép. Első gondjuk tehát a gazdag anyag tömörítése a kötet terjedelméhez.

A szerzők közti emberi és tudományos összhangot nemcsak az ennyire eredményes közös gyűjtés bizonyítja, hanem tanulmányaik hangja, szemlélete, módszere is. Célkitűzésük közös: „Kötelező feladatunk a terepen együtt található sokféleségből kihámozni a

néprajzi értelemben vett népi, azaz hagyományos és közösségi s egyben esztétikai értékű jelenségeket” (46). Írói módszerüket megszabja egyrészt az a közös tapasztalat, hogy népművészetünkben sehol nem látni olyan szoros kapcsolatot, sőt azonosságot alkotó és használó között, a népi életmód és kivitelezés, a gyakorlati szerep és művészi igényű megoldás között, mint a csángóknál; másrészt az a közös felismerés, hogy a csángó népművészet „összetevői”: „Ősi-egyetemes emberi eszjárásbeli, viselkedési és alkalmazkodási formák, középkori magyar népi műveltségrögök, székelyföldi hozadékok és további újabb hatások, a moldvai táj, gazdasági, történeti feltételek és a környező románság közvetlen befolyásoló ereje, viszont ugyanakkor a városi polgári kultúra és a műveltségközvetítő falusi kismemesség és értelmiség hiánya” (11). A csángó népelet egyes területeit tehát mindhárom szerző — bár egyéniségükből adódóan bizonyos hangsúlyeltolódásokkal — ezekben az összefüggésekben vizsgálja. Ugyancsak közös jellemzőjük a tudományos pontosság: minden tárgyi és nyelvi adat a használó falu és sokszor az adatközlő nevével jelenik meg. S mindhárman a tudósi becsületességnek azt az útját járják, mely a saját kutatás eredményeit mindig ellenőrzi a szakirodalomban, az elődök munkájában is. Hadd mondjunk már itt köszönetet azoknak a tudós kortársaknak is, akiknek a műveire a szerzők nemcsak hivatkoznak, hanem bizonyos mértékig be is építik eredményeiket munkájukba.

Kós Károly az *Építkezés, Lakásbelső és Fazekasság* című fejezetek szerzője. A hagyományos építkezésben a csáki-háromszéki népi építészet egy korábbi — a helyi adottságok és moldvai hatások szerint módosult — formájának sajátos változatát látja. Az *élet* (telek, a ház és közvetlen környéke), a ház, a helyiségek változását folyamatban érzékelteti. Ugyanakkor hangsúlyozza a társadalmi szempontot is: a lakók sajátos életformája, családi-társadalmi élete befolyásolja a térbeli vagy időbeli módosulást. Bemutatja az épületek fejlődését az egyetlen helyiségből álló hajléktól, ezért tudatosan keresi az ősbibb formákat: az „özvegyasszonyok, elesett szegényemberek” birtokában lévő házakat (68). Leírja az építkezés munkafolyamatát is, az építőanyagok és szerkezeti megoldások összefüggéseit a természeti és emberi környezet adottságaival és a technikákkal.

Tanulmányából a lakásbelső változásának sajátos csángó útját, módját, formáját ismerhetjük meg, melynek eredménye a hozott székelv örökség és a moldvai táji és etnikai hatások alkotó egybeötvözésével kialakult jellegzetes egység. A bútorok leírásában nem a megszokott térbeliség, hanem az időbeliség érvényesül: történeti kialakulásuk sorrendjében láttatja őket. Így a tűzhellyel kezdi, hiszen ez volt a házbéli padfőle ülőhelynek s a fekvőhelynek is a kiindulása. A nyelvészet segítségül hívásával a legtávolabbi ősiség felé is ablakot nyit: a szék „ősbútor”, hiszen: „... szék szavunk még honfoglalás előtti türk szó, s maga a tárgy hordozható ideiglenes hajlék bútora volt” (119). Ugyanígy nyelvi szempontból, egy-egy szerszám régies nevéből következtet használata idejére.

A témakör általában is a nyelvi anyaggal válik igazán teljessé: a legapróbb részlet is tájnyelvi elnevezéssel jelenik meg. Az *élet*-ek rajza alatt a tulajdonosok neve a csángó névhasználatból ad mutatót. Az író nem tartja ugyan feladatának a népi eszközvizsgálatát, mégis gazdag rajzos bemutatást ad pontos eszközmegnevezésekkel, néha még tájnyelvi mondattal is, pl. a sajtárral kapcsolatban: „szétár, Erdőből (Erdélyből) hozzák, sz adnak érte egy ennyi pujt sz megvan” (140). A rajzok magukban is gyönyörűségek, de tudományos értéküket a néprajzi és nyelvészeti vonatkozásús kísérelőszövegek is növelik.

Külön szeretném felhívni a figyelmet az ősi szokásokat is hordozó tárgyakra, elsősorban a tetemetkezési kultúrára és a díszítőelemek jelképszerűsége (25 — 7).

Az előzőekben már vázolt történelmi-társadalmi tényezők miatt jellegzetesen „csángóssá” alakított fazekasságról azt tudjuk meg, hogy fenntartója a földtelenség: „... itt ojan kevés a föld, azért fogtak a fazekassághoz.” „A földér földből kell munkálni”

— mondják (148). Ennek magyarázataképpen teljes birtokmegoszlást ad Kós Károly Gorzafalváról, a fazekasság központjáról mellbelőkő adatokkal az élethelehetőségekről. Tanulmánya azért is egyedülálló, mert a néprajzi szakirodalom eddig nem is tudott Gorzafalváról, pedig 360 fazekasával az ország legnagyobb fazekasközpontja, innen vették a csángók az „erős-kicsike csiprokat, illogatókancsócskákat, aprótálakat, tánygyérokot és tejcsfazakakat . . . s egy-egy menyekezőre 10–12 nagyfazakot” (174). A készítményekben, készítményeik évszakonkénti változtatásában (*tavaszi és őszi katlany, pünkösdi katlany*) vásárlóik sajátos életmódja és szokásai tükröződnek. Megismerjük a fazekasmunka menetét, a fazekasok napi teljesítményét, az árusítás módjait. Mindezt nyelvi anyag közvetíti: szakszavak, munkafolyamat-leírások.

A Szóttések, varrások-hímzések fejezet Szentimrei Judit munkája. Ő a közös expedíción kívül is többször járt csángóföldön, megtanulta a munkafolyamatokat, végezte, sőt finnországi szövő tapasztalatokkal is összevetette őket. A kendertermesztésnek, ennek az ősi foglalkozásnak leírását az utolsó pillanatban végezte el, hiszen a társadalmi változással ez a munka is eltűnőben van. 1953-ban még minden háznál termeltek kendert, 25 évvel később már így nyilatkoztak Gyoszenyben: „Nálunk már csak az teszen, akinek *sesz* [lapos] a helye, *oldalasan* csak akkora lesz, hogy a béka hasa kilátszik belőle” (182). Az írónő utal Heim Edgar Kiewe oxfordi professzor véleményére, miszerint az egyszerű díszítőelemek „az analfabéták jelbeszéde” (305). Ezt a nyelvet az írásbeliségtől elszigetelt falukban e század közepéig beszélték. Az *ötéskek, hímecek* öröklődtek az anyanyelvvél, énekkel, tánccal egyetemben, „ezek tartották meg őket hosszú évszázadokon keresztül” — mondja Szentimrei (305). A hagyományörzés szerepe különösen érvényes a falu határát csak búcsú vagy vásár, lakodalom vagy temetés alkalmával átlépő asszonynépre: „A fehér szótteskendős asszony a tűzhely, az otthon, a nyelvi, zenei és tárgyi hagyományok rendíthetetlen őre” (261). A közös zenei nyelvről vallott bartóki elv mintájára Szentimrei Judit közös varró- és hímzőnyelvről beszél, ennek nagyon régi rétegét látja a csángó népművészetben, s tanulmányában szeretné „megszóllatni” a szóttéseket, kézimunkákat. Ez a cél szabja meg módszerét: az életet akarja érzékelteni, ezért a darabokat is funkciójukban nézi. A szóttések jellemeznek is: a szegénységben is kifejezik az otthonteremtés igényét, az ízlést. A nő erkölcsi arcát mutatja az, hogy a házasságba magával viszi az egész életre szóló szóttesmennyiséget, legyen akkor is, ha „meglepik a kölykök” (ugyanis várja a sok gyereket). A ruhák nemcsak az évszaknak megfelelően, hanem gazdájuk hangulata szerint is változnak. Az egyes darabokhoz ősi (születési, halálozási, temetési) szokások kötődnek. A *párna* pl. a testi szerelem jelképe, de a menyasszony szorgalmának kipróbálója is. A *ruhacska*, a kis szövött vagy hímzett kendő végigkíséri a moldvai embert egész életén át különböző szokásokkal kapcsolatban. Az öltés- és díszítőelemeknek mágikus hatásuk van. *Tikmonkás hím*-et (tyúktojás) az esküvői párnára hímeztek asszonyi termékenységserkentőnek, a *csillagos* minta utat mutat az élőnek és a nyújtóztatón a távozóknak, a *csicshímek* az anyatejet védik, a *béka-szem* a szerelmi varázslás eszköze. Tehát esztétikum és „funkció” együtt.

Ebben a tanulmányban is érvényesül a történetiség: a tárgysanyagokat, szövevmódokat, szín- és ízlésvilágot változásban mutatja. A szókinccs éppen úgy érdeklí a szerzőt, mint maga a folyamat, ezért a nyelvész nagy haszonnal búvárolhatja a tanulmányt nemcsak szakszavak, család- és keresztnévek, hanem mondatok, sőt egész szövegek tekintetében. Minden egyes részlet végén összehasonlító táblázatot fog találni: a moldvai és erdélyi szavak, szintagmák párhuzamát.

A teljesség képzetét nyújtó tanulmány végén mégis további kutatásra támaszt igényt az írónő, mondván, hogy még hihetetlen kincs rejtőzik ezekben a falukban.

Szentimrei Judit színes és életközeli stílusának jó kiegészítője Nagy Jenő szűkszavú szakszerűsége az Öltözet című dolgozatban. Első törekvése történeti áttekintést ad-

ni a szakirodalomról. Maga a néprajzi jelenségek alakulásának történeti, földrajzi, nemzedéki, nemzetiségi és társadalmi vonatkozásait keresi. Hangsúlyozza az összefüggéseket a politikai, történelmi eseményekkel, izgatják a hagyomány és újtás, a falu és város kapcsolatának, az egyház hatásának kérdései. Az öltözködés vonatkozásában a délkelet-európai népek kultúrájának hasonlóságát vizsgálja. Példával igazolja, hogy a körülményektől függően egy azonos országon belül is esetleg más-más nép a hagyományörző.

Bár a tanulmányok szövegében mindig érthető a tájszó és kifejezés, mégis nagyon hasznos a kötet végén közölt szakszójegyzék és szótutató mintegy 3000 címszavával.

Most mégsem erre, hanem a kötet szövegeire támaszkodva szeretnék ízelítőül néhány nyelvi csemegét megmutatni. A szókincs a tárgyi gazdagság mellett egyéb értékeket is hordoz. Sok a régies forma: a kender jó *asszu* legyen, hogy törhessék, *innap-on innapló*, sőt *idnapi* inget hordanak, az *innap* ellentéte a *miesnap* (munkanap), az apóst és anyóst az új menyecske *íping-gel* és *naping-gel* ajándékozza meg, kétszer vetik a kendert, hogy *gyakor* (sűrű) legyen. Szeretik a hangulatfestő, játékos szavakat: áztatáskor *leppetgetik bé* a vízbe a kendert, *vonagló-val vonogalja* az asszony, a gyereket *csongolyút-ják* (bebugyolálják), a szőttesnek *horgos-borgos választák-a* van, a bort *illogatókancsó-ban* adják, a fonalat *megdöcskölök* (megnyomkodják a forró vízben). Tele van nyelvük láttató, sőt metaforikus szavakkal: a kendert akkor szedik, ha *felhegyesedett, fistelt, ment a pora*, a szőttesen a hullámvonal *pusztában kandargó* (azaz vízfolyás, de szinte minden minta metafora), a *hiuz-t* (méhviasz) *megengesztelték* (megpuhították), a legény a lánnyal *tanácskozik* a táncban, *gömbölyés-guzsal-t* farag neki. Különösen szép és mély tartalmú szavak: *élet* (udvar és épületek együtt), *vérek* (rokonok), *örömfa*, *örömmadzag* (a szövés előkészítő munka befejező mozzanatához szükséges elemek). Érdekesek egy-egy tárgy változatainak nevei: a kisgyerek fekvőhelye *tekenyőbőcsű* vagy *bubatekenyő, házi bécsű, mezei bécsű, fennjáróbőcsű* vagy *lepedőbőcsű* (a padlásgerendáról függ). Néhány érdekes ige-, illetve névszóképzés: *elszertül* (elfolyik), *megrégül*, az öregek csángósan *hordozódnak*, *restes* (lusta). Különösen sok a kicsinyítőképző: *pászmecka*, *restasszony-hímecske*, *sógotykócska* (szótt sótartó zacskó), *tikmonykányi* (tyúktojásnyi). Előfordul, hogy a kicsinyítésnek jelentésmegkülönböztető szerepe van: „A *mámája* csánt ilyet, de a *mamikája* [a nagymámája] nem” (278). Különösen nagy az aránya a kicsinyítésnek az öregek beszédében: „Egy-két-három *rendeske* verset szúrtak bele. *Fetekécske, veresecke, többecske* vót az innaplóban” — mondják a szövésről (269). A buba tekenőjének vetése „*gyapjulecskerke* vagy *katrinca* hogy legyen *melegecske*. A *párnacska* szövött vagy hímzett, *párnahímmel*. Be van kötve *ruhácskába* s *kötőcskébe*” (281). Érdekes megfigyelni az ige- és névszóragozást: *nyírik* a gyepűt (gyapjú), *csánnyák, csánták, meglágyisszák, sárgítsa, fútaszák a szélvel, kárré* megy (káriba megy). Színes szó szerkezetek: *papucsra tett tető* (támasztott tetőszerkezet); *szorgosok a dolgok* (sürgős a munka); „Ott készítem az étvelt, ott készítem az üstlábbon, de a *hálást itt hálom* a jóágyban” (280). Bőven található példát a mondatfűzési jellegzetességekre, a szövés szerkesztés ritmusára, de itt inkább örömszerzésül a képkalkotó készség érzékeltetésére hozok néhány példát. A hagyományörzésre: *Akinek ülyennel nyúlt ki a szeme, ülyennel is kell meghaljon* (306). A juhokat akkor nyírják, mikor *fogy ki máj hónapja* (192). Az első *verekedés* (háború) előtt nem tett senki a falra takarót. „Azelőtt csak padra tették, mert azelőtt nem fáztak a falak, most fázni kezdtek s takarjuk be” (277). „Addig mosszák a patakban a gyapjút, míg *vigan menen a víz* (míg a szép, tiszta szálak között nem akad meg) (192). „Mióta a *világ megszaporodott és megvékonyult a fa*” — változik az építkezés (48). Nem csoda, ha ilyen környezetben maga a néprajzos is költőien fogalmaz: „Ahogy aztán a századforduló tájáról a földműves eke elől a nádasok egyre hátrálnak...” (Kós, 49).

Nehezen fogy ki a szóból, aki arra vállalkozott, hogy kedvet csináljon ehhez a szép könyvhöz. Aki elolvasta, sokáig hordozza magában Kós Károlynak a szívhez is be-

szélő rajzait, Szentimrei Judit szövegének atmoszférateremtő nyelvi világát, Nagy Jenő távlatok keresésére ösztönző tudósi szigorúságának hatását. Hordozza a vágyat, hogy ennyire együtt lélegezzünk, ha létkérdéseinkről van szó. És a nyugtalanságot is, vajon ki tud megfelelni Kós Károly váradalmának? Mert így fejezi be előszavát: „Midőn a kászoni, szilágysági és Kis-Küküllő-vidéki magyar népművészeti tájmonográfiáink után most egy újabb néprajzi csoportunk népművészetével — alkotómunkájával és alkotási világával — igyekszünk megismertetni olvasóinkat, úgy gondoljuk, ez egyben biztatás lehet útunk követésére és folytatására is, a szemhatárnak az országnyi szülőföld egészére való kiterjesztésére.”

Achs Károlyné

A Nyelvőr postája

Milyen kapcsolat a „dér csipte levelek”? Török Gábor az új helyesírási szabályzathoz írt hozzászólásában (Nyr. 106: 155–9) keményen bírálja helyesírásunk egybeírási és különírási szabályait. Nem szándékozom tüzetesen foglalkozni Török Gábor észrevételei vel — ezt bizonyára megteszik majd az illetékes helyesírási szakértők —, de nem hagyhatom szó nélkül néhány lényeges, alapvető tévedését. Ezt írja:

„Nem látok rá okot . . . , hogy — néhány szemantikai megokolású kivételt mellőzve — miért kellene bármely alanyos kapcsolatot egybeírni. Tehát így javasolom: *dér csipte levelek, nap sütötte táj, moly rágta szövet, vér áztatta föld; de magvaváló szilva* (mivel a *váló* igekötő nélkül ma már nem lehet a *magva* alany hiteles állítmánya). Így nem lesz nehezítő kontraszt a *vízmosta* és az *árvíz mosta* (töltés) írásmódja között” (157).

Cikkének elején Török Gábor megjegyzi: „én megtettem a tőlem telhető”. Bizony nem tette meg, mert a szóban forgó kérdéssel kapcsolatban teljesen figyelmen kívül hagyta Simonyi Zsigmond idevonatkozó fejtegetéseit (Nyr. 4: 437–41; Nyr. 36: 193, 264), Károly Sándor írását (NyK. 59: 130–50). Nem vette figyelembe értekezésemet (Az isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben, MNyTK. 47) és legutóbbi tanulmányomat (Isten-adta, madár-látta, MNy, 78: 52–67) sem. Nem akarok részletekbe bocsátkozni, csak néhány fontos momentumra szeretnék rámutatni.

Vegyünk egy példát: „A szem, száj elállott merész beszédeim, / *Ország-világ csodálta vitézi tetteim*” (Garay: Az obsitos). Kétségtelen, hogy a *tetteim* nem lehet a mondatnak a tárgya, ennél fogva a *csodálta* sem lehet a mondat „hiteles” állítmánya, az *ország-világ* pedig nem lehet a mondat alanya. Az alany csakis a *szem, száj*, az állítmány pedig csakis az *elállott* lehet. Az *ország-világ csodálta* voltaképpen birtokosjelzős szerkezet: *ország-világnak a csodálata, csodálása*, együttesen pedig a *tetteim*-nek a jelzője.

Vegyünk más példákat: *magam sütötte kenyér; méhek csinálta méz*. Kétségtelen, hogy a *sütötte* nem lehet a mondat állítmánya, a *magam* pedig nem lehet a mondat alanya. Alany-állítmányi viszony esetén így kellene lenni: *magam sütöttem*. A *magam sütötte* szintén birtokosjelzős szerkezet: *a magam süte, sütese*. A népnyelvből ismeretes ez a forma: *magám sütese kenyér*.

Kérdezem: Vajon lehet-e a *dér csipte levelek* szerkezetben a *csipte* állítmány, amikor a *levelek* szó nincs tárgyraggal ellátva, és nem előzi meg határozott névelő, ami a tárgyias igeragozásnak egyik legfontosabb eleme? Ráadásul a *csipte* mellől hiányzik az igekötő, amit a *magvaváló*-nál Török Gábor is hiányol. Mert a *dét* nem *csipte*, hanem *megcsipte* a leveleket. A *dér csipte* (vagy: *dércsipte, dércsippett*) *levelek* tehát nem alanyos, hanem birtokosjelzős kapcsolat.

Nem tartozik ide a *magvaváló szilva*, mint ahogy nem tartozik ide az évvel azonos jellegű *eszevezett ember, felemás cipő* sem. Ezek lényegesen különböznek a fenti szerkezetektől.

A továbbiakban Török Gábor ezt írja: „Egy megjegyzés: Fábián szóban közölt véleményével ellentétben a *jókívánság* nem jelöletlen tárgyias összetétel [mintegy: *jót*

kívánság. Sz. Gy.], hanem minőségjelzős”. Szerintem ebben is téved T. G., hiszen a jó nem minőségjelzője a *kívánságnak*. Nem a *kívánság* a jó, hanem én kívánok jót valakinek. Így tekintve lehet ezt — mint Fábíán Pál is teszi — tárgyias összetételnek fölfogni. De lehet így is értelmezni: a *jónak a kívánsága* (= *kívánása*), amikor a jó nem melléknév, hanem főnév. Bizonyítják ezt más nyelvekből vett példák is. A *jókívánság* finnül: *onnen-toivotus* (birt. jelzős összetétel), oroszul: *blagopozselanyije*, németül: *Glückwunsch*.

Véleményem szerint ha valaki hozzászól valamilyen témához, és a hozzászólásban szigorú bírálatot mond egészen a részletekig, akkor pontosan kell tájékozódnia a tárgyhoz kapcsolódó kérdésekről.

Szepesy Gyula

Prevrat. A Látóhatár 1982. évi májusi számában megjelent Balogh Edgár „Igaz történetek” c. cikke (93—9), amely a Tiszatáj 1982. 4. számából lett átvéve. Senki sem kételkedik Balogh Edgár magyaróságában, vagy magyarosságában, mégis kissé furcsán hangzik az Ebadó és honosság c. cikkekéjében a *prevrat* szó („... a *prevrat* után nem kapta meg a csehszlovák állampolgárságot”). Mind Magyarországon, mind Hollandiában megkérdeztem egynéhány magyart, de egyikük sem ismerte ezt a kifejezést. Mi, felvidéki magyarok, pontosan tudjuk, miről van szó, mert nálunk az 1918-as államfordulatnak a neve a *prevrat*. Ugyanezt olvashatjuk a Szlovák értelmező szótárban (Slovní Slovenského jazyka 3: 525). Nem tudom, hányan ismerik Magyarországon ebben a jelentésben a *prevrat* szót, de talán hasznos lenne a jövőben a nem magyar származású szavak jelenését egy kis széljegyzetben közölni.

Burgler Erzsébet

Köszöntjük Kálmán Béla akadémikust, Révai Miklós-emlékérmes, hetvenéves munkatársunkat

Háromszoros okunk is van a köszöntésre.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1983 tavaszán Réva Miklós emlékéremmel tüntette is a hetvenéves nyelvtudóst. Ezt az emlékérmet a Társaság egy munkás élet kimagasló tudományos érdemeiért adja. Gratulálunk Kálmán Bélának ehhez a kitüntetéshez.

A félévszázados, termékeny kutató, nevelő, népművelő és nyelvápoló munka tekintélyes arányai egyébként is kimagaslóan ünnepélyessé teszik megemlékezésünket.

Életútja az Eötvös kollégium-i szorgos felkészülő időszakától az egyetemi tanárságig és az akadémiai tagságig — számos hazai és nemzetközi elismeréssel gazdagodva — töretlenül vezetett a máig. Eközben többrétűvé bontakozott ki a vogul nyelv — annak idején fiatal, kezdő — kutatójának munkássága. Fő területe máig a finnugor nyelvészet maradt: vogul nyelvkönyvet, szövegeket, népköltési gyűjteményt, tanulmányokat adott ki. De 1951-től szerkesztője a Magyar Nyelvjárások évkönyveinek, frója a Nyelvjárásaink című egyetemi tankönyvnek (1966.), munkatársa volt a Magyar Nyelvatlasznak.

Köszöntjük Kálmán Bélát mint folyóiratunk munkatársát: cikkei, tanulmányia folyamatosan jelentek meg a Nyelvőr hasábjain, s tárgyuk változatossága híven tükrözi szerzőjük szerteágazó érdeklődését a nyelvtudomány különféle területei iránt.

Méltatta folyóiratunkban „a mai tudományos finnugrisztika megalapítójának”, Budenz Józsefnek a munkásságát (77: 321—3); megemlékezett Hunfalvy Pálról mint a Reguly Antal gyűjtötte rokon nyelvi anyag hallatlan szorgalmú feldolgozójáról és tudományszervezőről; Munkácsi Bernátról, aki Budenzet Magyarországra hozta, gyűjtötte a moldvai csángók között, votják tanulmányútjáról gazdag zsákmánnyal hazatérve megfejtette Reguly valamennyi szövegét, vogul népköltési gyűjteményt adott ki (84: 264—8). Ismertette az észti nyelvtudomány és nyelv művelés eredményeit (83: 124—6, 101: 245—7). Pedagógiai érdeklődését az iskolai nyelvoktatásra is kiterjesztve tanulmányt írt a rokon nyelvi ismeretek feldolgozásának kívánatos tantervi programjáról (105: 69—75).

Hasonlóképpen csapódik le nyelvjáráskutató munkásságának szemléletmódja „A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában” című tanulmányában (106: 191—9).

Közölt szövegtései tanúskodnak érdeklődéséről a magyar nyelv története iránt. A *lábatlankodik* (79: 447—8), a *keres* (83: 483—4), a *barna* (84: 100—1) magyarázatáról, népetimológiával alakult helyneveinkről (91: 1—11), a jövő idő magyar nyelvi kifejezéseiről (96: 392—404) írt cikke, tanulmánya, a *rohadt sarok* jelzőjének egy *roh* 'feketés, barna, vöröses' tőből való származtatása (89: 238—40) gazdagította szakirodalmunkat.

Nyomatékkal adta tanújelét a magyar nyelv sorsa és használata iránti építő érdeklődésének. Amerikai útja alkalmával megismerkedett az ott élő magyarság nyelvi

problémáival, s közölt szövegeket is (94: 377–86). Kezdetől fogva részt vett az Anyanyelvi Konferencia mozgalmában, s mint a debreceni nyári egyetem igazgatója nagyban hozzájárult sikeres fejlődéséhez.

Végül köszönjük Kálmán Bélát nyelvművelő, műveltségterjesztő minőségében is, amikor idézzük a Nyelvőrben megjelent nyelvművelő cikkeit. Az egyikben „az I. emelet faliújságja” mellett foglalt állást (78: 118), „Konokul, konokan, konokon” címmel a módalis ragú formák használatával foglalkozik (87: 174–81). Érinti az *ä* végű tulajdonnevek ragozásának kérdését (87: 38–9). Családneveink kiejtéséhez fűz megjegyzéseket (89: 164–5). Megvilágítja az *amely* és az *amelyik* vonatkozó névmási alakok használati különbségét (82: 23–7). Az igenlő válasz számtalan lehetőségére hívja föl figyelmünket a 89. évfolyamban közölt nagy tanulmányában (6–22). Megjegyzéseket közöl az irodalmi helynévadáshoz (90: 150–1). Az *abbahagy*, *abbamarad* alakokkal kapcsolatban arra mutat rá, hogy az *-n* nélküli ejtés a 16. század óta terjedt el (102: 224–5). Nem célzat nélkül idézi Sauvageot állásfoglalását idegenszó-használatunk indokolatlan túlhajtásairól (101: 142–3).

Nem soroljuk föl beszámolóit magyarországi és külföldi kongresszusokról, könyvismertetéseit, megemlékezéseit.

Abban a biztos reményben zárjuk szűkre szabott áttekintésünket, hogy Kálmán Béla jó egészségét és töretlen munkakedvét tapasztalva várhatja nagy jelentőségű munkásságának folytatását — folyóiratunk hasábjain is —

a Szerkesztőség

A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa*

Tisztelt Kongresszus, Kedves Kartársak!

Kongresszusunk végére értünk. Négy fárasztó, de úgy hiszem, sikeres, eredményes nap áll mögöttünk.

Egy ilyen nagyméretű és tartalmas tanácskozás elnöki zárszava természetesen nem alkalmas arra, hogy átfogja a kongresszus teljességét vagy akár lényegesebb mozzanatait, hogy összefoglalja és tüzetesebben értékelje az itt elhangzottakat. Arra azonban módot ad, hogy néhány észrevétel erejéig visszatekintszen a kongresszus egészére, és kiemeljen néhány olyan mozzanatot, amely együttlétünkre, tanácskozásainkra a közvetlen benyomások alapján különösképpen jellemzőnek mondható.

Mindenekelőtt azt a benyomásomat jelezném, hogy a kongresszus tematikája megválasztásának helyességét a tanácskozás messzemenően, sőt várakozáson felül igazolta. Amikor e témát a nyíregyházi kongresszus berekesztése alkalmával kitűztük, eleve tudtuk, hogy nemcsak alkalmas lesz a nyelvtudomány egyik központi kérdésének: az ember és a nyelv, a társadalom és a nyelv kapcsolatának vizsgálatára, hanem tudtuk azt is, hogy szinte e témakör a legalkalmasabb ezeknek a kapcsolatoknak a feltárására. A kongresszusra bejelentett témák címei is jelezték már, hogy a kérdéskör igen sokoldalú, szintetikus és analitikus problémafelvetésekben gazdag megvilágításban részesül majd. A kép azonban természetesen csak az elhangzott előadásokban állt élénk a maga teljes valóságában, eddig páratlan sokszínűségével. És ami még a tematikai gazdagságnál is

* 1983. november 23-tól 26-ig tartották Szombathelyen a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusát „A magyar nyelv rétegződése” címen és tárgykörrel. A kongresszuson 202 résztvevő, köztük 32 külföldi jelent meg. Az előadások négy szekcióban folytak, számuk 137 volt. Itt a kongresszus elnöki zárszavát adjuk közre összefoglalóul és tájékoztatóul.

lényegesebb: az a szemléleti és módszerbeli közelítéseknek a kongresszuson kibontakozó sokrétűsége, a témáknak legtöbbször elmélyült kutatásokon alapuló, átgondolt, kiérlelt, színvonalas megfogása, megjelenítése, nem is szólva a konkrét, maradandó eredmények gazdagságáról. Az előadókat jól érzékelhetően áthatotta az az igyekezet, hogy a kongresszuson szereplő, részben még forrongásban, átalakulásban levő témakörökben új utakat keressenek, hogy a maguk tapasztalataival, elgondolásaival is segítsék a közös ügy továbbvitelét. Semmiképpen sem ilyenkor szokásos, udvarias közhelynek számnom, hanem az itt tapasztaltak szilárd realitásaira épülő meggyőződésből fakad az a véleményem, hogy kongresszusunk igen sokat adott hozzá e hatalmas méretű kutatási terület szemléleti és tartalmi gyarapításához, és elvi-módszerbeli segítséget is magában rejtő, jó kiindulást nyújt a következő idők ez irányú munkálataihoz.

Egy tudományág eredményes műveléséhez és ígéretes továbbfejlődéséhez azonban nemcsak szakmai jártasság, elméleti-módszerbeli-filológiai készültség kell, hanem szakmaszeretet, lelkesedés is. Nos, a kongresszus résztvevői — igen jelentékeny számarányukon és előadásaiknak várakozást felülmúló mennyiségén túlmenően is — bizonyították, milyen nagy érdeklődés és elhivatott munkavállalás tömörül a nyelvi rétegződés szerteágazó kutatási területein. Tanácskozásunk egész menete, hangulata, eleven, nyüzsgő, mozgalmas volta, az ülések lefolyásának jellege, a termék hallgatósággal való megtöltöttsége, az előadások iránti élénk figyelem, a hozzászólások, az egyetértő, kiegészítő, kérdő, vitázó megjegyzések nagy száma mind-mind erre utal. Az előadások alatt folyosókon sétálgató, beszélgető, időt nem az előadótermekben töltő résztvevőket — ellentétben nem egy más kongresszussal — itt alig-alig lehetett látni, annál inkább az egyik teremből a másikba siető, cikázó, minél több előadást meghallgatni kívánó, vágyó kollégákat. A tárgyalási készség, vitaszellem élénkségét jelezte, hogy nemegy szekcióban az ebéd- és vacsora-időbe benyúlóan tartottak a felmerült kérdéseket megbeszélő együttlétek. A párhuzamos szekciók persze magától értetődően nem tették lehetővé, hogy a kongresszus résztvevői mindig kielégíthessék érdeklődési igényeiket, hogy meghallgassanak mindenkit, akinek véleményére, eredményeire kíváncsiak lettek volna. De hogy az adott lehetőségekhez képest minden résztvevő maximálisan kitölthette érdeklődési körét, azt a kongresszus előbb jelzett általános képe, mozgalmassága egyértelműen igazolta. Ehhez az eleven, pezsgő atmoszférához méltán társult az a meghitt, baráti légkör és az a fesztelen, kedélyes hangulat, amely együttlétünket mindvégig jellemezte, nemcsak olyan alkalmakkor, mint a fogadás, a búcsúvacsora stb., hanem az előadótermekben, a vitákban is.

A kongresszus egyik legfontosabb, a jövő szempontjából is egyik legígéretesebb mozzanatának a fiatal, fiatalabb nyelvész-nemzedék jelenlétének nagy arányát tartom. Éppen elég hasonló rendezvényen, kongresszuson, konferencián vettem már részt ahhoz, hogy legyen összehasonlítási alapot az mondani: ez a jelenség feltűnően jellemző volt mostani tanácskozásunkra. És természetesen itt sem mennyiségi tényezőkről, részvételi arányokról van szó csupán, hanem arról is, hogy az e témakörben munkálkodó fiatal nemzedék előadásai, megnyilatkozásai a szakmai színvonal, a szemléleti-módszerbeli fogékonyság, a szakirodalmi tájékozottság, a problémalátás, a témák munkaigényes kidolgozottsága, az előadások megformáltsága tekintetében általában kielégítették a kényesebb igényeket is. Számos fiatal kollégát hallottunk az előadói emelvénnyről érett kutatókkal vetekedő módon, témájába mélyen, sokrétűen behatolva, nemegyszer feltűnő előadói rutinnal, sőt eleganciával szólni. Az ifjabb kutatonemzedék ilyen méretű és színvonalú megjelenése kongresszusunkon biztos záloga az itt tárgyalt tudományterületek továbbfejlődésének, igen jelentékeny mértékben oszlatva az idősebb korosztályú nyelvészek körében vissza-visszatérően felmerülő aggodalmakat, hogy a jelenben is nekik kell viselniük az elvégzendő kutatások fő terheit, s hogy az utánpótlás tekintetében működési területük jövő perspektívái is homályosak.

Kongresszusunknak természetesen vannak tanulságai a jövő teendőire, a tudományos szervezésre, kutatásra és a tudomány alkalmazásaira egyaránt. Ezeket ma már nem szokás külön határozati pontokban rögzíteni, néhány észrevétel, ajánlás megfogalmazása azonban e tekintetben kívánatosnak látszik.

Tanácskozásaink sokrendbeli problémafölvetései csak megerősíthették azt a meggyőződésünket, hogy a nyelvi rétegződés igen széles keretű kérdéskörét, mint a nyelv-tudomány egyik legfontosabb kutatási területét, továbbra is mind szervezett, kollektív, mind egyéni munkálkodásunk előterében kell tartanunk, kutató és kutató-oktató intézményeinknek figyelmét nyomatékosan felhíva e témakör tudományos és társadalmi jelentőségére, valamint a benne bőségesen adódó további feladatok átgondolt megszervezésére és végrehajtására. Az ide irányuló kutatások társadalompolitikai és tudomány-politikai jelentősége azért kiemelkedő, mert az emberi: közösségi és egyéni magatartásnak egyik fontos szféráját érinti; mert a nyelvhasználat jelenségei nagy bizonyító erővel, viszonylag egzaktan jelezhetnek nyelven kívüli társadalmi jelenségeket; s mert a nyelvhasználati magatartás kihat, kihathat a társadalmi magatartás számos vonatkozására.

Kívánatosnak látjuk, hogy a tudományos műhelyek az eddiginél nagyobb gondot fordítsanak az ilyen irányú kutatásokra: az írott és a beszélt nyelv egymásra is vonatkoztatott tanulmányozására, a szépirodalmi nyelvhasználat utóbbi időben kissé visszasett vizsgálatának föllendítésére, a területi nyelvváltozatok különböző típusainak elemzésére, a szakmai nyelvhasználat rendkívül szerteágazó, sok gyakorlati vonatkozást, feladatot is magában rejtő problematikájának vizsgálatára, a csoport- és rétegnyelvek kutatására. Amikor a kongresszusról szóló jelentésünket az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, illetőleg Nyelvtudományi Bizottsága elé terjesztjük, az ide vágó munkaterületeken adódó szakmai, tematikai, szemléleti és módszerbeli, szervezeti, káderisztikai, interdiszciplináris feladatokra különleges nyomatékkal fogunk utalni.

Ugyancsak hangsúlyozottan hívjuk föl a figyelmét oktatásirányító szerveinknek is arra, hogy a nyelvi rétegződés témakörére az oktatás különféle, erre alkalmas szintjein az eddiginél nagyobb súlyt helyezzenek, s a különféle reformmunkálatok során ezt a kérdéskomplexumot az anyanyelvi nevelés sarkalatos részének tekintsék. De az irányító szervek odafigyelésén kívül is elsősorban felsőoktatási intézményeink sokat tehetnek annak érdekében, hogy tanterveikben az eddigiéknél tágabb teret kapjanak a nyelvi magatartással, a nyelvhasználati formákkal, módokkal, típusokkal összefüggő kérdések.

A nyelvtudomány szolgálatában álló olyan társadalmi intézményeknek is, mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Magyar Nyelvi Választmánya e helyről is üzenjük: vizsgálják meg annak a lehetőségeit, miként lehetne szervező, segítő, propagáló munkájukban még az eddiginél is többet tenni az itt szóban levő nyelvi-nyelvészeti problematika iránti figyelemkeltés érdekében.

Azt az eredményekben gazdag ismeretanyagot, amelyet kongresszusunk produkált, az elhangzott előadásoknak a lehetőségekhez mért mihamarabbi közreadásával igyekszünk nyelvtudományunk közkincsévé tenni. Kiadási ügyeink elnehezedése azonban szigorú határt szab a terjedelemnek: ezért nemcsak az előadásban elhangzottakhoz nem lehet további bővítéseket fűzni, hanem a szerkesztőség nem fogadhat el olyan kéziratokat sem, amelyek akár előadói felegyelmzetlenség, akár üléselnöki jószívűség, akár egy-egy elmaradt előadás idejének kitöltési szándéka, lehetősége miatt hosszabb, mint az eredeti programban számára kiszabott idő írásbeli arányosa. Kérem ennek szíves tudomásulvételét minden további probléma elkerülése érdekében.

Tisztelt Kongresszus!

Öt év múlva, 1988-ban hagyományainkhoz híven sor fog kerülni a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusára. Kialakult szokásainknak megfelelően e jövőendő

kongresszus tematikáját már most jelezhetjük: „A magyar nyelvtudomány múltja és jelene” címmel tudománytörténeti tárgyú lesz, felölelve nyelvtudományunk belső problematikájának és nemzetközi helyzetének, kapcsolatainak lehető teljességét, természetesen nemcsak a múltra, hanem a jövőre való kitekintéssel is. A következő kongresszusunk helyét az időbeli távolság és a lehetőségek esetleges változása miatt pontosabban megjelölni most nem tudjuk. Igen valószínű mégis, hogy a helyszín valamelyik vidéki városunk lesz; jelen pillanatban erre talán Eger látszanék a legalkalmasabbnak.

Kedves Kartársak!

Ezután már nem marad más hátra, mint köszönetet mondani mindazoknak, akik jelen kongresszusunk megtartását — nem is akármilyen színvonalon — segítették, biztosították. Mindenekelőtt köszönet illeti kongresszusunk hivatalos rendező szerveit részben anyagi, szervezési, részben erkölcsi támogatásukért. Külön is ki szeretném emelni és hálás köszönettel nyugtázni házigazdánk szerepét tanácskozásunk lehetőségeinek és sikerének biztosításában. Vas megye és Szombathely állami- és pártvezetőitől a Szombathelyi Tanárképző Főiskola vezetőségén át a főiskola magyar nyelvészeti tanszékéig, annak tanáraiig és hallgatóiig valóban mindenki mindent a legmesszebbre menően megtett ügyünk felkarolásáért. Köszönöm a kongresszusi iroda munkatársainak is a zavartalan lebonyolítás érdekében kifejtett hatékony fáradozásait.

Végezetül köszönetet mondok a kongresszus minden résztvevőjének előbb már kiemelten értékelt, lelkes és beható érdeklődést tanúsító jelenlétéért, külföldi résztvevőinknek még külön is a messziről jövés fáradozásait is vállaló áldozatukért, előadóinknak színvonalas szereplésükért, szekcielnökeinknek hathatós buzgalmukért. Ezzel minden jelenlevőnek sikereket, eredményeket kívánva további munkálkodásában — legelsősorban a nyelvi rétegződés kutatásában —, IV. nemzetközi kongresszusunkat bezárom.

Benkő Loránd

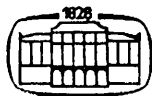
H i b a j a v í t á s. Fekete Péter munkatársunknak folyóiratunk ez évi 3. számában (107: 182–90) megjelent cikkében technikai okokból nyomdai hibák maradtak bent. Így a cikk címében is rövidebb helyett; tehát a helyes cím: „Az *i*-zés esetei Tiszaszőlős nyelvjárásában”. További helyesbítések: a 183. oldal 18. sorában helyesen: ... mellette mintegy értelmezőként a köznyelvi forma (ha az értelmezés nem szükséges, ezt elhagyom) s zárójelben... — Ugyanitt alulról a 9. sorban az évszám helyesen: 1524 és az 5. sorban: 1890. II. 462. — A 184. o. 26. sorában „alktak” helyett: laktak. — A 185. o.-on a szöveg 1. sorában helyesen: *bika* 'béka'; a 13. sorban *ifj.*, a 15.-ben *ülői, üelmiszér*, a 17.-ben *ip²* és *ipítés*, a 22.-ben *kijelgis*, a 26.-ban (*mindénre képes*), a 27.-ben (*kisedelem*, a 28.-ban *kitejés*, a 30.-ban *lilégzet*, alulról a 3. sorban: *riszégés, riszégül*. — A 186. o. 7. sorában: *libát tip*, (*testvir*, a 32.-ben: *széliítés*; alulról a 12. sorban: *agyikái, akadikoskodik*; a 11.-ben: *bámiszkodóy*, a 2.-ban: *emlikül, emlikés* — A 187. o.-on a 6. sorban: *illetikét*, a 7.-ben: *irtikét, irtikél, irtikés*, a 13.-ban: *kovártijt, kovártijos*; a 22.-ben: *gyerék*; a 28.-ban: *szémijt*; a 29.-ben: *szémirmeskedik*; alulról a 9. sorban: 'delén', az 5.-ben: *bizsérél*; a 4.-ben: *éreb*. — A 188. o.-on a 3. sorban: *kávé*; a 10.-ben *főjűdbe*, a 13.-ban: *főjűggyit*, a 15.-ben: *főjűggyire*, a 20.-ban: *déréje déréjét*; alulról a 4. sorban: *fúcfa*

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1983

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1983-BAN

Achs Károlyné
Antal László
Bachát László
Bakos Ferenc
Bakos József
Balassa László
Balogh Judit
Bánhidai Zoltán
Benkő László
Benkő Loránd
Brudean-Ebinger Nelu
Burgler Erzsébet
Büky Béla
Deme László
Dömötör Adrienne
Éder Zoltán
Fábián Pál
Farkas Mária
Fehértői Katalin
Fekete Péter
Gángó Lászlóné
Gósy Mária
Guttman Miklós

Hajdú Péter
S. Hámori Antónia
Herczeg Gyula
Huszár Ágnes
Kálmán Béla
Kassai Ilona
Kerényi György
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Kontra Miklós
Kovalovszky Miklós
Lásztóczky László
Lőrincze Lajos
Magay Tamás
Magyar László András
Martinkó András
Máté Jakab
Mizser Lajos
Molnár Ilona
Molnár Zoltán Miklós
Nádor Orsolya
Nemes István
Országh László

Papp László
Pásztor Emil
Péter László
Rácz Endre
Reuter Camillo
Rónai Béla
Sámbokréthy Péter
Sebestyén Árpád
J. Soltész Katalin
Somogyi Ferenc
Stanitz Károly
Sz. A.
Szabó József
Szabó T. Attila
Szabó Zoltán
Szathmári István
Szemere Gyula
Szepesgy Gyula
Szilágyi Ferenc
Takács Lajos
Vértes Edit
Wacha Balázs
Wacha Imre

**A Magyar Nyelvőr 1983. évi, 107. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Achs Károlyné</i> : Dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Dr. Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet (Ismertetés)	501
<i>Antal László</i> : A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből.....	219, 481
<i>Bachát László</i> : Bánréti Zoltán kísérleti tankönyvei	166
<i>Bakos Ferenc</i> : Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben (Ismertetés).....	496
<i>Bakos József</i> : A nyelv művelő Kodály Zoltán	17
Lírai nyelvjárástan	295
<i>Balassa László</i> : Kosztolányi Dezső: Boldog, szomorú dal	421
<i>Balogh Judit</i> : A mellérendelő szó szerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben	57
<i>Bánhidí Zoltán</i> : A magyar denominális igeképzés és az angol ige szemlélet.....	452
<i>Benkő László</i> : Megjegyzések a Toldi-szótár tervéhez	306
Nevék és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében	398
<i>Benkő Loránd</i> : Zárszó	140
A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa.....	509
<i>Bradean-Ebinger Nelu</i> : Indo-uráli kétnyelvűség	200
<i>Burgler Erzsébet</i> : Prevrat	507
<i>Büky Béla—Gósy Mária</i> : Hogyan érzékelik a stílusértéket 10 és 18 éves tanulók?	460
<i>Deme László</i> : Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái	76
<i>Dömötör Adrienne</i> : A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondat egységjeinek kapcsolatáról	472
<i>Éder Zoltán</i> : Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből.....	309
<i>Fábián Pál</i> : Helyesírásunk 1832 előtt	129
<i>Farkas Mária</i> : Az értelmező jelzős szintagnmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben	204
<i>Fehértői Katalin</i> : Surján	352
<i>Fekete Péter</i> : Az <i>i</i> -zés esetei Tiszaszőlős nyelvjárásában	182
<i>Gányó Lászlóné</i> : A magyar nyelv hete 1983-ban	381
<i>Gósy Mária</i> lásd Büky Béla	
<i>Guttmann Miklós</i> : Hangtani jelenségek változása egy kemencsaljai és egy őrségi iskola tanulóinak nyelvhasználatában	190
<i>Hajdú Péter</i> : Beke Ödön centenáriuma	254
<i>S. Hámosi Antonia</i> : P. Balázs János: Jókai-kódex (Ismertetés)	369
<i>Herczeg Gyula</i> : Nagy Lajos stílusa	280, 410
<i>Huszár Ágnes</i> : A mondat aktuális tagolása és annak tanítása.....	87
<i>Kálmán Béla</i> : Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből (Ismertetés)	366
<i>Kassai Ilona</i> : A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben	467
<i>Kerényi György</i> : Kodály és költőink	57
<i>Kiss Jenő</i> : Emlékezés Kresznerics Ferenc halálának 150. évfordulóján.....	127
Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei (Ismertetés)	248
Pontatlan jelentésmagyarazatok tájszótárainkban	330
<i>Kiss Lajos</i> : Lezárult Magyarország Földrajzinév-tárának közzététele.....	119
Tolna megye földrajzi nevei (Ismertetés)	246
Georg Heller: Comitatus Zempliniensis (Ismertetés)	499
<i>Kontra Miklós</i> : A <i>frisbee</i> -től a <i>dobójáték</i> -ig.....	242
Schuchardt nem angol volt	331
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Kozma Dezső: Krúdy Gyula postakocsiján (Ismertetés).....	125
Ferenczy Géza: Magyarán (Ismertetés)	244

<i>Lisztóczy László</i> : Hunfalvy Pál és a Kalevala	47
<i>Lőrincze Lajos</i> : lásd Pásztor Emil	
<i>Magay Tamás</i> : Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről (Ismertetés).....	120
<i>Magyar László András</i> : Szélhámos	241
<i>Martinkó András</i> : Milyen a „légy fia”?	233
<i>Máté Jakab</i> : Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai (Ismertetés).....	354
<i>Mízser Lajos</i> : Csilla — Delinke	116
<i>Molnár Ilona</i> : A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről.....	333
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Hangalakváltozatok egy felmérés tükrében	142
<i>Nádor Orsolya</i> : Sütő András mondatfűzéséről	68
<i>Nemes István</i> : Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drámájában	10
<i>Ország László</i> : „Utoljára, de nem utolsósorban”.....	65
<i>Papp László</i> : Peregrinus levelek 1711—1750 (Ismertetés)	500
<i>Pásztor Emil—Lőrincze Lajos</i> : Arany János egy szavának hangsúlyozásáról.....	253
<i>Pásztor Emil</i> : A Toldi-szótár a megvalósulás útján	428
<i>Péter László</i> : Mező András: A magyar hivatalos helynévadás (Ismertetés)	372
<i>Rácz Endre</i> : A szenvedő jelentés felé?	394
<i>Reuter Camillo</i> : Monymalató~Malató	236
<i>Rónai Béla</i> : A beszédművelés oktatása és oktatói	100
Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában (Ismertetés).....	469
<i>Sámbokréthy Péter</i> : Pannonhalma	494
<i>Sebestyén Árpád</i> : A helyes magyarság kézikönyve	41
<i>J. Soltész Katalin</i> : Idegen családneveink	272
Babits és a magyar nyelv	385
<i>Somogyi Ferenc</i> : Kismácsédi tájszavak	324
<i>Stunitz Károly</i> : Egy magyartalanság ellen — funkcionális megközelítéssel	389
<i>Sz. A.</i> : Tanácskozás a szakmunkásképző iskolák magyartanításáról	382
<i>Szabó József</i> : A deverbális névszóképzés Nagykönyi nyelvjárásában	171
Újabb adatok a Tabán földrajzi név elterjedéséhez	347
<i>Szabó T. Attila</i> : Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története (Ismertetés).....	362
<i>Szabó Zoltán</i> : A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége	207
<i>Szathmári István</i> : Zárószavak a „Szép vagy, Alföld” műveltségi játék befejező rádió-előadásán	127
<i>Szemere Gyula</i> : Helyesírásunk 1832-i öröksége	134
<i>Szepessy Gyula</i> : A „tötő” nyelv vitája	257
Milyen kapcsolat a „dér csipte levelek”?	506
(Szerkesztőség): Az első magyar helyesírási szabályzat kibocsátásának 150. évfordulója	129
Köszöntjük Kálmán Béla akadémikust, Révai Miklós-emlékermes, hetvenéves munkatársunkat.....	508
Hibajavítás	512
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Számadó	1
<i>Takács Lajos</i> : Ostoros	111
<i>Vértes Edit</i> : B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere (Ismertetés).....	376
<i>Wachu Balázs</i> : Az „aspektualitás” és tanítása	149
<i>Wacha Imre</i> : A beszédművelés a tudományban és az iskolában	434

Köszöntés és búcsú Illyés Gyulától 1—16

Kodály Zoltán születésének 100. évfordulójára 17—40

Nyelvművelés 41—67; 129—148; 257—279; 385—397

Íróink nyelve 68—75; 280—308; 398—433

Nyelv és iskola 76—110; 149—170; 309—323; 434—471

Nyelvjárásaink 171—199; 324—332

A nyelvtudomány műhelyéből 200—232; 333—346; 472—493

Szó- és szólásmagyarázatok 111—118; 233—243; 347—353; 494—495

Szemle 119—126; 244—252; 354—380; 496—505

A Nyelvőr postája 253; 506—507

A Nyelvőr hírei 127—128; 254—256; 381—383; 508—512

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató nem (teljesen) tartalmazza a következő cikkek szavait: Szilágyi Ferenc: Számadó 3–4 (Illyés Gyula szavai); Szabó József: A deverbális névszóképzők Nagykoványi nyelvjárásában 171–172 (tájszók); Bakos József: Lírai nyelvjárásán 301–305 (tájszók); Somogyi Ferenc: Kismácsédi tájszavak 325–330; Kós–Szentimrei–Nagy: Moldvai csángó népművészet 504 (csángó szavak); Soltész Katalin: Idegen családneveink 272–279; Benkő László: Nevek és számok Juhász Gyula költészetében 404–410 (Névtár)

A	D	G
<p><i>aggság</i> 'aggódás' 3 <i>akcióminőségek</i> 159 <i>aspektualitás</i> 149</p>	<p><i>Dages</i> 'kettőzés' 131 <i>Darnóhegy</i> (Zemplén) 500 <i>Delinke</i> 118 <i>diglosszia</i> 200 <i>dődög</i> 'motyog' 3 <i>dönög</i> 3 <i>duc</i> 'oszlop' 4</p>	<p><i>gondhadaró</i> 412 <i>Görösmény</i> 248 <i>gügye</i> 3</p>
B	Dzs	Gy
<p><i>balaska</i> 'juhászbalta' 3 <i>bászli</i> 3 <i>beágyazásos</i> 395 <i>bejáratott</i> kötőszó 64 <i>békaszem</i> (szerelmi varázsolás eszköze) 503 <i>béres, ifjabbik</i> ~ 116 <i>betűvető</i> 137 <i>biglossza</i> 200 <i>bilingvizmus</i> 200 <i>bocska</i> 'faedény' 3 <i>bokály</i> 69 <i>bülényegészségű</i> 125 <i>böszme</i> 3</p>	<p><i>dzsessz</i> 388</p>	<p><i>gyagya</i> 3 <i>gyömköd</i> 3 <i>gyütövény</i> 'szulák' 388</p>
C	E, É	H
<p><i>céda</i> 'hanyag öltözetű' 388 <i>ciyányfűl</i> 108 <i>ciha</i> 'párnahuzat' 281 <i>cupa</i> 3</p>	<p><i>egyelugya</i> 3 <i>éhebtörített farkas</i> 9 <i>élet</i> (udvar és épületek együtt) 502, 504 <i>életnyelv</i> (beszédnyelv) 138 <i>előrimés</i> 56 <i>elszotyogtat</i> (ragot) 74 <i>elurhodik</i> 4 <i>embernév</i> 279 <i>erdélyiesség</i> 3 <i>Erdő</i> szn. 353 <i>Eresztvény</i> csn. 353 <i>eszmélve s eszméletlenül</i> 'tudva és nem tudva' 133 <i>Ete</i> (Sárköz) 248, <i>Ete-város, Ete vára, Ete-domb</i> 248 <i>etyepetye</i> 494 <i>evolutív</i> 157 <i>extenzív</i> elemzés 333</p>	<p><i>hajcsárkodik</i> 291 <i>hajiga, hajigázik</i> 243 <i>-hat, -het</i> képző 252 <i>hite-konok</i> község 9 <i>hivalkodhatnék</i> fn. 9 <i>hivatva van</i> 268 <i>holizmus</i> 209 <i>hozzád</i> isz.</p>
Cs	F	I
<p><i>Csenke</i> (Zemplén m.) 500 <i>Csepel</i> szn. 353 <i>cséplőfa</i> 412 <i>csesszen</i> (a kapa) 3 <i>csicshím</i> (az anyatejet védő bájolójel) 503 <i>Csilár</i> 117 <i>Csilla</i> 116 <i>csilla</i> (növénynév) 117 <i>Csillavér</i> 117 <i>csipeszkeedik</i> 388 <i>csirásbéres</i> 3 <i>csiszi-csozsi</i> 3 <i>csodafa</i> 3 <i>csutás</i> zsák 3 <i>csutri</i> (csitri) 3</p>	<p><i>fáizás</i> 'rözségűjtés' 3 <i>faluátlag-elv</i> 250 <i>félküllős</i> 'udvaronc' 3 <i>(férj)cemende</i> 3 <i>filosz</i> 399 <i>frisbee, frisby</i> 'hajiga' 242 <i>fölcsördül</i> (cseperedik) 116 <i>futkál</i> kutya 3</p>	<p><i>ikonitás</i> 404 <i>intenzív</i> elemzés 333 <i>isten-szegénye</i> 286</p>
J	K	J
<p><i>Jusuf</i> 'József' 400</p>	<p><i>jégszürke</i> 125 <i>jelenség történet</i> 250, 252 <i>jód</i> 'rag és jel eleme' 132 <i>jövőkép</i> 61</p>	<p><i>kalácsillatú</i> 125 <i>kanyó</i> 324 <i>kapolya</i> 'vízgödör' 388 <i>karácsol</i> a tyúk 3 <i>karvas</i> 'hegedűféle' 133 <i>kelet</i> fn. ~je van 133 <i>keménytörétű</i> 4 <i>kepe</i> 3</p>

Kercsmény, Körösmény,
(Görösmény) 248
keresztbecsmérlő 13
kerimbózsál 'kering' 388
kettle-kotla 3
kialvatlanság 60
kigyónyálas szó 12
kódoroghatnék fn. 9
kontaktológia 121
kontaktás 'készítés' 3
kor-bélyeg 245
kötőhangzó 250
krémszínű 294, 295
kujárerkölcs 13
kum 'hunyn' 3

L

laffog 'lóg' 4
látat fn. *van-e ~ja* 4
lazsnak 3
legyes kocsmá 125
légyn fia 233
lélektan 368
liliomtörékeny 13
linearitás 105

M

magadszórzetű 'tiedfajta'
9
Malató, Monymalató 236
megnyílaz 400
megszotyósodik (körte) 3
megüstekez 113
melenca 'fatál' 3
milet 1
mondategész 68
monyászik (tyúkot) 3
muki (villamoszerelő
kocsi) 388
mutató legény 294
műhelyforgács 17
műveltség 502

N

násház 282
negédes 1
nemzetszülő 47
névfejtő szótár 372
névformáns 273
névizlés 272
névkultúra 278
névrajz 119
névtérkép 119
névtő 274
nominalitás 71

Ny

nyájajuhász 1, 9
nyelviség 81
nyelvművész — *nyelvmű-*
velő 1
nyelvpolitika 121
nyelvtörténész 249, 266
nyínyé nyelv előkelősködő
264, 266
nyújtóztató 'ravatal' 503

O

ostoros, ~kodik 112, 113

Ö, Ő

ökörhajtó gyerek 114
ökörpásztor 115, 116
ökrész 115
öregbül 423
örlélek 8

P

palakó 294
Pannonhalma 494
parlagoló földműves 111
patronimikonképző 276
patyolgat 'becézget' 3
posztgraduális képzés 322
prevrat 'államfordulat'
507

R

racióndús mondat 93
ragalja 'eresz' 4
ragrím 51
rapszódia vihar 69
rezultatívitás 158
röst 'rest' 3
runó 49
rüszi 3

S

s eregszámla 402
sesz 'lapos' 503
soltész 278
sövényfal 98
stilisztika (Saussure sze-
rint) 492
Surján < *surján* 352
süke-bóka

Sz

szántó gyermek, *gyerkőce,*
legény 114
szegmentum 483
szekszis 399
szélesvásznú film 245
szélhámos 241
székkaszabolta nyelv 9
Széphalom 495
szétár 'sajtár' 502
szétutaló címszó 45
szituativitás 103
szodé 'mohó, falánk' 4
szójárás 'nyelvjárás' 3
szóragasztás 'ragozás' 135
szótagmérő 'görög-római'
vers 32, 36
szótagszámláló 'hangsú-
lyos' vers 32, 36

T

Tabán 347
tanya 'présház' 388
téma ~ *topic* 89
temporalitás 151
teri, terü, tereh teher 3
testvértanszék 366
textiológus 209
tükmonkás him 503
tírányos 'erőszakos' 3
topor 'szekerce' 3
Torostyán (Baranya-
Tolna határán) 248
törzöskész 137
transzfonemizáció 123
transzform 397
túl a dunai szó 3
tutyi 'mamusz' 3
tücskérezik 'ténferég' 3
tükörkategória 379
tüled isz. 111
tüvé-tevő 3

U

„*Utoljára, de nem utolsó-*
sorban” 65

V

Városhel 248
vasgyomrú 125
végrím 51
visszaalmodott 50

Z

zeneköltő 39
zongora-tanító 286

TÁRGYMUTATÓ

- aktuális mondattagolás 87, 96, 159
 Bánk és Tiborc párbeszéde ~ ~ban 97,
 ~ ~ idegen nyelv oktatásában 99
 anafora — katafora 475
 anakolutia 13
 anapesztusi sor 423
 angol szavak átvétele 120
 anyanyelv / gyerek és ~, kamasz és ~ 166
 anyanyelvi alapműveltség 78, ~ nevelés
 fontossága 96, ~ nevelés a középiskolá-
 ban 469, az ~ nevelés minden nevelő
 feladata 78, az ~ oktatás korszerűsítése
 76
 anyanyelvjárás 296—9, 306
 a > o változás (lábó) Vas m.-ben 195
 Arany János 6
 átképzéses (előadás) 286
 azonosító állítmány 92
- Babits Mihály születésének 100. évfordu-
 lójára 385, Babits és a félmúlt 387,
 Babits és az „új népiesség” 387
 bájolás 50
 Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román
 elemeinek története 362
 P. Balázs János: Jókai-kódex 369
 békaszem: hímzésminta, a szerelmi bájolás
 eszköze 503
 Bél Mátyás Sprachmeistere 309
 belső hallás 23, belső monológ 68, 289, 291
 Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar
 nyelvű szövegelemélei 248
 beszéd / ~ és írás biztos ismerete 78, ~ és
 éneklés együtt 23, egyenes ~ 290, sza-
 bad függő ~ 285—89, a tanári ~ fon-
 tossága 21, 23, gyors ~ 22
 beszédaktus 210—19
 beszédaktus-elmélet 210, 214, 354
 beszédértés 102
 beszédfigyelem 22
 beszédhanghallás fejlesztése 467
 beszédművelés 101, 439, a ~ pályaal-
 masságra 108, bibliográfiája 450, auto-
 matizált készség a ~ben 109, memoriter
 a ~ben 108
 beszédműveltség 19, 106
 beszédstílus 435
 beszéd tudás/ zenészek, énekkarvezetők ~a
 21
 beszédtudomány 20
 Brassai Sámuel 87
- cselekvéselmélet 208
 cselkvő és szenvedő viszonyítása 394
- ellentétfajta 61
 elmélet és gyakorlat 77
 előadás 435
 elszemélytelenedés 7
 Emlékkönyv Benkő Loránd születésének
 60. évfordulójára 366
- enjambement 426
 értéksíkváltás 358
 értelmező jelzős szintagmának 204
 esztétikum és funkció 503
- Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek
 a magyar szókincsben 496
 fazekasság 502
 Ferenczy Géza: Magyarán (szerk. Elekfi
 László) 244
 fiktív személynév 399
 földrajzi nevek (Tolna m.) 246
 Földrajzinév-tár / Magyarország ~a 119
 főnév / mondathelyettesítő ragtalan ~
 Nagy Lajosnál 410
 Fülöp Lajos (szerk.): Anyanyelvi nevelő-
 sünk a középiskolában 469
- Gabelentz 87
 gesztus 14
 gnoszeológia 334
 Godel szerepe Saussure-nél 490—1
 gyermekdalaink magyarsága 21
- Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Tanul-
 mányok a magyar nyelv múltjából és
 jelenéből 366
 hangsúly és hanglejtés 18
 hangzás / tiszta ~ 22
 hasonlóság és azonosság 336
 helyesírás vitája 130
 helynév / vallási ~ eltüntetésének szán-
 déka 375, helynevek törzskönyvezése
 372, Magyarország történeti helynevei
 (németül) 499
 helynévazonosító szótár igénye 376
 helységnévadás / hivatalos ~ 372
 helységnévtár 372
 hímeccskék 'hímzésminták' 503
 hononímia 90
 hungarológia 315, 318
- idegen nyelv / a magyar mint ~ ~ 316
 idegennyelv-oktatás 316
 idézés / egyenes ~ 472
 idéző-idezett mondat viszonya 473
 időív 73
 igeképzés 456
 igekötők 15
 igeneves szerkezetek 13, 14
 igeszemlélet az angolban 452
 ik-es ragozás 315
 Illyés Gyula 1
 Illyés Tiszták című drámájának nyelvi-
 stilisztikai elemzése 10
 implicit tárgy 396
 interpretáció 231
 írásmód / dialogizáló, monologizáló ~ 74
 itt: ivott 300
 í-zés / költői 298

jelentésen belüli jelentésváltozás 333
jelzőrendszer 335
Jókai-kódex, betűhív kiadás forrásokkal 369

Juhász Gyula 100 éve született 398

Kalevala 47

Kálnán Béla hetvenéves 508

Károli-biblia 1

keretmondat 395

kétnyelvűség / indo-uráli ~ 200

kettőshangzók 297

kézikönyv / a helyes magyarság ~e 41

kiejtésünk romlása 19

kiejtési konferencia Egerben 25

kiejtési versenyek 20

kisebbségi lét 69

Kiss Jenő–Hajdú Mihály (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből 366

koartikuláció 441

Kodály megzenésítette magyar versék és néhány prózai mű 28–39

Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdése 120

kontrasztív módszer 204

Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy

Jenő: Moldvai csángó népművészet 501

Kozma Dezső: Krúdy Gyula postakocsiján 125

kötőjel egyféle szerepe 70

Kresznerics Ferenc 150 éve halt meg 127

légzéstechnika 22

lélektani alany, állítmány 87

linearitás 231

lomposság / hivatali ~ 6

B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások 376

magyar nyelv hete 1983. 381

magyar nyelvi intézetek külföldön 319

magyaroktatás 317, 382

megértés és megértetés 82

melléknévi igeelvek 396

Mező András: A magyar hivatalos helynévadás 372

moldvai csángó népművészet 501

mondat/ nominális ~ 72

mondatfonetikai eszközök 18

mondatszerkezetek fellazulása 69

morfémahatár 378

műelemzés 360, komplex ~ 99

műértelmezés 360

Nagy Jenő–Kós Károly–Szentimrei Judit: Moldvai csángó népművészet 501

Nagy Lajos 100 éve született 280

neologizmusok 15

népdalkultusz 22

népköltészet egyszerű bája 49

név / nevek és számok Juhász Gyula költészetében 398, családnevek, 272, foglalkozásnév 274

névadás / hibák és visszaélések a hivatalos ~ban 373

névmásítás 100

null~nulla 26

nyelv és beszéd 436, idegen ~, második ~ 121, írott és beszélt ~ 96, „tötő” ~ 257, 271, láttatás ~e 6, rétegnyelvek 368

nyelvévelő munka 321

nyelvészet / belső, külső ~ 354, struktúrális ~ 219

nyelvfilozófia 354

nyelvhasználat 78, 259, 438

nyelvi / kód 334, mechanizmus 334

nyelvismeret 78

nyelvjárásiaság 296

nyelvjárás 295

nyelvkönyvek / az első magyar ~ és íróik 309–311

nyelvévelő 84

nyelvévelő 213

Nyelvművelő kézikönyv 41

nyelvművelő Kodály 17

nyelvtanítás / közlésközpontú ~ 209–213

nyelvzociológia 209, 213

nyelvtan / klasszikus 84, pedagógiai 314, funkcionális szemléletű 86, generatív ~ 357, 394

nyelvtankönyvek 85

nyílt *e* / erősen nyílt *e*-zés 297

nyúlás / magánhangzóközi (tanító) Vas megyében 197

ősköltészet 50

öltések: csángó öltésminták 503

parabola (drámában) 11

pedagógusképzés 85

peregrinuslevelek 500

purizmus 2

pólus / analitikus, szinoptikus ~ 155

regös 56

Reguly Órló dala 48, 50

Riedl Szende 313

ritmus / dallamritmus, versritmus 30

román elemek a magyar nyelvben 362

Saussure-filológia 220, 481

stílus / Krúdy ~a 125, Nagy Lajos ~a

280, 411, 420

stílusérték 460

Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai 354

Szentimrei Judit–Nagy Jenő–Kós Károly: Moldvai csángó népművészet 501

szerkesztésmód 12

szerkezetszakadás 14

szó / hangutánzó, hangulatfestő 15, trágár szavak 7

szó- és mondatsemantika 333

szociolingvisztika 354

szóföldrajz 365
szól ige jelentésköre 338
szószerkezet 57, 168
szótő és szuffixum 486
szöveg zengése 18
szövegelmélet 208, szövegépítés 281
szöveggrammatika 94, 96, 208
szövegkohézió 212, 356
szövegnyelvészet 359
szövegtagolás a Müncheni Kódexben 367
szövegtan 83
szövegvizsgálat 209, 354

Tabán helynevek 348
tájszók / kismácsédi ~ 324
tantervépítés 166
tartalom és forma 104
tipológia 217–8, 389

Toldi-szótár 306, 428
Tolna megye földrajzi nevei 246
transzformáció 170
tudat és tudattalan 337

univerzálé 390

verselenzés, Kosztolányi Dezső: Boldog,
szomorú dal 191

zárt *ē*, ejtése ma is köznyelvi forma 25,
368, vizsgálata Vas megyében 191

zenei műveltség 22

Zemplén megye helynevei németül: Georg
Heller: Comitatus Zempliniensis 499

Összeállította: *P. Balázs János*

Szemle

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben (Ismerteti: <i>Bakos Ferenc</i>)	496
Georg Heller: Comitatus Zempliniensis (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	499
Peregrinus levelek 1711—1750 (Ismerteti: <i>Papp László</i>)	500
Dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Dr. Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet (Ismerteti: <i>Achs Károlyné</i>)	501

A Nyelvőr postája

<i>Szepesy Gyula</i> : Milyen kapcsolat a „dér csípte levelek”?	506
<i>Burgler Erzsébet</i> : Prevrat	507

A Nyelvőr hírei

Köszöntjük Kálmán Béla akadémikust, Révai Miklós-émlékermes, hetvenéves munkatársunkat	508
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa	509
Hibajavítás	512

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiól 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Elddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról .....
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
5. *Véste O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Fefenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője .....
7. *Beneczy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai .....
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének .....
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában .....
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet. (Nyelvtudományi értekezések 87.) Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti, László: *Système der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.). 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*. Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmaticus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Lóuis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468. l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8